

«ALIKHAN BOKEIKHAN UNIVERSITY» ББМ

ӘОЖ 821.512.122 (09)

Қолжазба құқығында

САДЫҚОВА РАИСА ТОЛЕУҚЫЗЫ

**СЕМЕЙДЕГІ АЛАШ ӘДЕБИ ОРТАСЫ ЖӘНЕ ХАЛЕЛ
ҒАББАСҰЛЫ МҰРАСЫ: ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҚ**

6D020500 «Филология» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші:
ф.ғ.д., академик
Дихан Қамзабекұлы

Шетелдік ғылыми
Кеңесші: ф.ғ.д.,
профессор Миннегулов
Хатип Юсупович (РФ,
Татарстан Республикасы,
Қазан қаласы)

Қазақстан Республикасы
Семей, 2021 жыл

МАЗМҰНЫ

	АНЫҚТАМАЛАР	3
	БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4
	КІРІСПЕ	5
1	СЕМЕЙЛІК ӘДЕБИ ОРТАНЫҢ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ, ӘДЕБИ-МӘДЕНИ ҮДЕРІСТЕГІ ОРНЫ	
1.1	Семейлік зиялы орта өкілдері шығармаларындағы азаттық идеяларының негізі	10
1.2	Әдеби ортаны қалыптастырудағы Абай тағылымы	31
1.3	Семейлік әдеби ортада туған баспасөздің ағартушылық қызметі	39
1.4	Әдебиет пен публицистиканы байланыстыратын өнімді және шығармашылық интеграция мәселелері	47
2	СЕМЕЙДЕГІ АЛАШ ӘДЕБИ ОРТАСЫ ЖӘНЕ ХАЛЕЛ ҒАББАСҰЛЫ МҰРАСЫ: ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЫҚПАЛДАСТЫҚ	
2.1	Алаш қозғалысы аясындағы Халел Ғаббасұлының шығармашылық ғұмырбаяны	52
2.2	Халел Ғаббасұлының қайраткерлік, әдеби-көсемсөздік мұрасы	78
2.3	«Сарыарқа» газетіндегі Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік еңбектері	89
	ҚОРЫТЫНДЫ	107
	ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	111

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертацияда төмендегідей анықтамаларға сәйкес терминдер пайдаланылған:

Алаш – ел, жұрт, халық деген мағына береді.

Алаш әдебиеті – тәуелсіз ұлт руханиятының негізі.

Алаштану – Алаш қозғалысының тарихнамасы немесе зерттелу жағдайы.

Гносеология - таным теориясы, білімнің табиғаты мен оның мүмкіндіктерін, шындықпен байланысын, жалпы алғышарттарын зерттейтін философияның бір саласы.

Градация – дамыту, ойды асыра, асқақтата түсу.

Гуманизм – адамның қадір-қасиетін, еркіндігін, бақытқа құштарлық пен талпынысын, жасампаздығын және басқа да қасиеттерін ұлықтайтын, дәріптейтін идея.

Интеграция - тұтас, қалпына келтіру, толықтыру деген мағынаны білдіреді. Қазіргі ғылым әдебиетінде интеграция дегеніміз екі немесе одан да көп компоненттердің бірігуі деп түсіндіріледі.

Қоғамдық саяси қызмет - қоғам игілігі үшін атқарған қайраткер, я болмаса тұлғаның қызметі.

Публицистика, көсемсөз – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерін қозғайтын саласы. Көсемсөз халықтың рухын көтеретін, ұшқыр көркем тілмен жазылып, игі іске, бір мақсатқа жұмылдырады.

Плеоназм – сөз тіркесі, қатар қоланылып, бір мағынаны білдіретін сөз.

Семейлік әдеби орта - Семейдегі саяси, ғылыми және мәдени орта.

Үдеріс - «үдеріс» ұғымы «әдеби үдеріс» ретінде ғана емес, «қазақ қоғамындағы даму» ретінде де алынған.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

т.б.	- тағы басқа
ҚР	- Қазақстан Республикасы
ҚР ҰҒА	- Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы
ШҚО	- Шығыс Қазақстан облысы
ОГПУ	- Объединенное государственное политическое управление (біріккен мемлекеттік саяси басқару)
НКВД	- Народный комиссариат внутренних дел (ішкі істер халық комиссариаты)
ГПУ	- Государственное политическое управление (мемлекеттік саяси басқару)
ҚазССР	- Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
Совнарком	- Совет Народных Комиссаров (халық комиссарлары советі)
Қазақ ОАК	- Қазақ орталық атқару комитеті

КІРІСПЕ

Зерттеудің өзектілігі. ХХ ғасыр басындағы әдебиет ғылымда қайта өрлеу дәуірінің әдебиеті болып саналады және оның тарихи, әдеби себептері бар. Бұл жай тарихта ең алғаш отарлық пиғылдағы империяның «елші» ретінде жіберген экспедицияларының жинаған мәліметтері негізінде қазақ даласын екі жақтан жағалай салынған қамал-қалалармен, сол қамалдарға орналастырылған әскери күш арқылы елді құрсауға алумен аяқталды. Келе-келе жоңғарлар мен қалмақтарды, башқұрттарды қазаққа қарсы айдап сала отырып, қазақ хандарының өзара тату көршілік сұраған мәмілесіне қол жеткізген патша өкіметі отарлық езгі саясатын ендігі кезекте ашық жүргізе бастады. Сөйтіп, Ресей империясы отарлауды аймақтық шектестігі жағынан өзіне жақын қазақтың Кіші жүз жерінен бастап, дипломатиялық диверсия, әскери озбырлық, орыс-казактар мен орыс шаруаларын қоныстандыруды жаппай отарлауға ұштастыра отырып, хандық мемлекетті жоюды Орта жүзде жүзеге асырды. Осылайша қазақ халқын мемлекеттік дербестігінен айырып, Ресей империясының құрамындағы губернияларға айналдырған бодандық бұғауды орнатты. Осы кезден басталған отарлық езгі халықтың жерін алу, экономикалық байлығын талау, ұлттық рухын, санасын лайлау, патша өкіметінің монархиялық үстемдігін толық іске асырумен қоса қабат жүргізілді.

Үш ғасырға созылған бодандық бұғаудағы қазақ елінің тарихы – азаттық үшін күрестің тарихы. Себебі отарлық езгі халықты тұтас қанады. Ал бұл өз кезінде отар елдердегі барша халықтың, барлық әлеуметтік топтардың мүдделеріне қарама-қайшы, сондықтан олардың барлығы (сұлтандар, билер, байлар, көшпелі малшылар), басқаша айтқанда, күллі халық өздерінің аяқ асты болған құқықтарын қорғауға көтеріледі. Отаршылдыққа қарсы күрес барлық әлеуметтік топтардың қатысуына әкелді. Міне, осы себепті де қазақ елін отарлауға қарсы туған патша өкіметі тұсы мен кеңес дәуіріндегі азаттық күрестерін феодалдық, байшылдық, шаруалар көтерілісі деп жіктеу социалистік идеологияның қитұрқы саясатының жалған бағалаулары деп тану керек.

ХХ ғасырдың басында қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күресінде жаңа жағдай қалыптасты. Үш ғасырға жуық уақытқа созылған қазақ халқының Ресей отаршылдығына қарсы ұлт азаттық қозғалысы күткен нәтижеге жете алмады. Екінші сөзбен айтқанда, отаршылдыққа қарсы күрестің ұлт азаттық қозғалыстар дәуірі аяқталды. Ел өмірінде қалыптасқан мұндай жағдай ұлт азаттығы үшін күрестің жаңа түрін, тәсілін талап етті. Ал бұл тәсіл ең алдымен халықтың тәуелсіздік негізі – ұлттық идеяны айқындап алуға бағытталды. ХХ ғасыр басындағы ұлт зиялылары тәуелсіздік идеяларын бес түрлі көкейкесті ұлттық нысанаға топтастырды. Ұлт қайраткерлерінің бірінші көтергені – жер мәселесі болды. Ұлттың дербес өмір сүруінің басты кепілі – жер. Осы идеяны жүзеге асыруда Халел Ғаббасұлы сынды арыстар 1917 жылғы Орынборда өткен тұңғыш съезде қазақ жерін қазақ ұлтының меншігі деп таныған шешім шығарып, кейін ол губерниялық жер басқармасына басшылық жасады. Қазақ қайраткерлерінің екінші идеясы – қазақ жерінің асты, үсті байлығы қазақ мемлекетінің жалпыхалықтық меншігі болу керектігі болса, үшінші идея –

қазақ елінің экономикалық тәуелсіздігі болды. Ал төртінші идея – қазақ елі рухани жағынан тәуелсіз болуға тиіс деген ұстанымға негізделді. Яғни мемлекеттік істер қазақ тілінде, рухани даму ұлттық нақышта, қазақ елінің салт-дәстүрі, ұлттық педагогикасы, психологиясы, негізгі діні, бір сөзбен айтқанда, ұлт рухы аясында өркендеуі қажет десе, бесінші идея – білім мен өркениетке, демократиялық үрдістерге құрылған тәуелсіз зайырлы мемлекет орнату басты мақсат етіп қойылды.

XX ғасырдың басында қазақтың рухани-мәдени орталығы болған, Семейдің әдеби ортасын біріктірген азаттық идеяның тарихи негізі отаршылдық езгі мен азаттық күрес тарихы болды. Ал оның әдеби өзегі төл әдебиетіміз, ең бастысы - Абайдың үлгісі, Абайдың сөзі болды. «Абай идеясы - қазақтың идеясы» деп Алаш қайраткері Әлихан Бөкейхан ерекше атап өткендей, Абай Алаш арыстарының негізі, үлгі тұтар тұлғасы болды.

Абай салған ағартушылық жолмен жүрген XX ғасыр басындағы төл әдебиетіміз ұлттық идеялармен толықты, қараңғылықта қалған халықты өнер мен білімге шақырды, тәуелсіз ел болу керектігін көрсетті. Біздің әдебиетіміз XX ғасыр басында мазмұны мен маңызы басым осындай қоғамдық міндеттер атқарды. Оқыған қазақ зиялылары оқу, ағарту ісімен ғана айналысып қоймай, саясатпен де араласып, өз еліне адал қызмет етті. Олар ғалым да, қайраткер де, ұстаз да болды. Қоғамның барлық саласында жүрген азаматтар ел қамы үшін тер төкті. Себебі, XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының міндетіне осындай жұмыс бағыттары сәйкес келді. Басқаша болуы мүмкін емес еді. Өйткені қалыптасқан қоғамдық сұранысқа сәйкес келетін қайраткерлер қажет болды.

Зиялы қауымның қызметтері, әсіресе саяси қызметтері орыс революциясы мен кейінгі жылдары отаршыл билікке петиция ұйымдастырумен байланысты болды. Олар қазақ халқының негізгі қажеттіліктерін білдірді, әр түрлі революциялық оқиғаларға, саяси партиялар құруға, ұлттық басылымдар шығаруға белсенді қатысты.

Осылайша, XX ғасырдың басында азаттық рухында семейлік әдеби орта шығарған «Сарыарқа» газеті Алашорда үкіметінің ресми органы болып табылды.

«Сарыарқа» газетінің шығарылуына басшылық жасап, оның өркендеуіне өз үлесін қосқан Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлы болды (Біз еңбегімізде ұлт зиялылары қағидатын ұстанып, әрі 1924 жылы Орынборда өткен тұңғыш Қазақ білімпаздары съезінің қаулысын басшылыққа алып, сондай-ақ XX ғасырдың 1910-1920 жылдарындағы баспасөздегі қайраткер аты-жөні нұсқасын жаңғыртып, осылай деп алдық).

Осы жайлардың бәрі XX ғасыр басындағы әдеби ортаның идеялық өзегі мен Халел Ғаббасұлының қайраткерлік, әдеби-көсемсөздік мұрасының әдебиеттану ғылымында зерттелуі қажетті өзекті мәселенің асыл арнасы болар тақырып екенін айғақтайды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. XX ғасыр басындағы семейлік әдеби ортаның негізгі өкілдері Алаш арыстары мен Абай ізбасарлары болды. Бұл орайда Алаш қозғалысы тарихын тыңғылықты зерттеумен айналысқан

М.Қозыбаев, С.Қирабаев, Ж.Әбділдин, Н.Бекмаханова, К.Нұрпейісов, Р.Нұрғали, М.Қойгелдиев, Қ.Алдажұманов, Т.Омарбеков, Т.Жұртбай, Д.Аманжолова, Д.Қамзабекұлы, С.Жүсіп, А.Шәріп, А.Ісмақова, Г.Орда т.б. көрнекті ғалымдарымыздың еңбектерін атап өту қажет.

Ал нақты Халел Ғаббасұлының қайраткерлік, әдеби-көсемсөздік қызметінде семейлік әдеби ортада өткен кезеңнің маңызы зор болды. Өзінің студенттік жеке ісі мен мұрағаттық ресми құжаттар бойынша 1888 жылы Семей өлкесінде дүниеге келген Х.Ғаббасұлының 1926 жылға дейінгі Семеймен тығыз байланыста өткен ғұмырындағы өмір жолында, қоғамдық істерінде, әдеби-көсемсөздік шығармашылығында әлі де болса тереңдей зерделеп, толымды зерттеуді қажет ететін дерек-дәйектер мол. Сол себепті де Халел Ғаббасұлының ХХ ғасыр басындағы семейлік әдеби ортадағы, Алаш баспасөзіндегі атқарған қызметін сол кезеңнің әлеуметтік-саяси, әдеби-рухани үдерісі аясында қарастыру зерттеудің басты нысаны болып табылады.

Зерттеудің мақсаты. Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси және публицистикалық қызметін зерттей отырып, Алаш қозғалысының өкілдері мен көшбасшыларының қазақ қоғамындағы ұлттық бірлікті қалыптастыру және нығайту жөніндегі публицистикасының өзекті идеяларын айқындау, олардың қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның демократиялық принциптерімен үндестігін айқындай отырып, төмендегідей **міндеттерді** алдымызға қойдық:

- Алаш қозғалысының рухани бастауларын қалыптастырып, қазақ қоғамында азаттық идеяларының пайда болуындағы халықтың азаматтық сана-сезімін оятуға және Алаш көшбасшылары тұлғасында саяси қозғалысты жандандыруға ықпал еткен ағарту және білім беру арқылы халықты жетілдіру жолдарын іздеудегі Абай әдеби ортасының рөлін айқындау;

- Халел Ғаббасұлы ғұмырбаянының белгісіз беттерін зерттеп, айқындау;

- қайраткердің күрескерлік өмірі мен идеялық ұстанымын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған өмірлік деректерді зерттеу;

- қайраткер көсемсөзшінің жеке ғұмыры мен қоғамдық-саяси қызметінің Семейлік кезеңін жан-жақты қарастыру;

- Халел Ғаббасұлының өмірі мен қызметіне, ол араласқан Алаш арыстары мен ұлт зиялыларына қатысты деректерді, мұрағат материалдарын өзара салыстыру, талдау, тұжырымды пікірлерді көрсету;

- Қазіргі алаштанудың теориялық-әдіснамалық базасы негізінде Халел Ғаббасұлының өз заманының өзекті мәселелері (жер, тіл, дін және т.б.) туралы көсемсөзінің идеялық тұжырымдамаларының мәнін талдау және ашу;

- Халел Ғаббасұлының Алаш азаттығы жолындағы күрескерлік қызметі мен әдеби көсемсөздік мұрасының ұлт тарихы мен әдебиетіндегі алар орнын дәйектеу.

Зерттеу нысаны. ХХ ғасыр басындағы семейлік әдеби орта және Халел Ғаббасұлының әлеуметтік-саяси, әдеби-рухани ізденістері.

Зерттеу пәні. Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік еңбектері негізінде Алаш қозғалысы көшбасшыларының демократиялық принциптері мен көсемсөз ережелерін жүзеге асыру ерекшеліктері қарастырылды.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық еңбекті жазу барысында

салыстырмалы талдау, жалпылама талдау, тарихи-типологиялық, бейнелі-ассоциативті, құрылымдық, мәдени-тарихи, биографиялық және психоаналитикалық әдістер пайдаланылды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері.

Зерттеу жұмысының ғылыми және әдіснамалық негізі ретінде А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов, Х.Досмұхамедұлы, С.Мұқанов, С.Сейфуллин, Б.Кенжебаев, Қ.Мұхамедханов, З.Ахметов, С.Қирабаев, С.Қасқабасов, Р.Нұрғали, А.Еспенбетов, Б.Ердембеков еңбектері және белгілі алаштанушы ғалымдар Т.Жұртбай, Д.Қамзабекұлы, Д.Аманжолованың еңбектері қарастырылды. Сондай-ақ, ұлттық баспасөздің дамуы бойынша жарыққа шыққан Х.Бекқожин, Т.Амандосов, М.Фетисов, Т.Қожеекев, Ү.Сұбханбердина, Н.Омашев, З.Бейсенғали, Ө. Әбдіманов, Б.Жақып еңбектері назарға алынды. Сонымен қатар ҚР ҰҒА - қолжазбалар қоры мен сирек кездесетін кітаптар бөлімі, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің «Отырар кітапханасының» қолжазба қоры, Қазақстан Мемлекеттік Орталық мұрағат қоры, ҚР Президентінің мұрағат қоры, ШҚО цифрландыру және архивтер басқармасының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығының» қоры, Семейдің облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры, Абайдың мемлекеттік мәдени-тарихи және әдеби-мемориалдық қорық-мұражайының ел тарихы, әдеби мұралар, Абай және Абай ізбасарлары, Алаш арыстары мен Халел Ғаббасұлының қайраткерлік қызметі, әдеби-көсемсөздік мұраларына қатысты деректері пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Халел Ғаббасұлының қайраткерлік қызметі мен әдеби-көсемсөздік мұрасы алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып, тиісті бағасы берілді. Ғылыми нәтижелі тұжырымдар мен қорытынды пікірлерге сүйене отырып, өз жұмысымызда төмендегідей ғылыми жаңалықтарға қол жеткіздік:

- XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси, әдеби және рухани үрдістегі семейлік әдеби ортаның тарихи-әдеби негіздері қарастырылды;
- Алаш арыстарының семейлік әдеби ортада бірігуінің қоғамдық, саяси, рухани, әдеби, мәдени себептері талданды;
- XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің ерекшеліктері көрсетілді;
- Халел Ғаббасұлының ғұмырнамасы, әсіресе Семей кезеңі барынша кең де тыңғылықты зерттеу нысанына алынды;
- Алаш қозғалысындағы Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси қызметі нақты мұрағаттық деректер негізінде толықтырылып зерттелді;
- Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздері, сонымен бірге XX ғасыр басындағы қазақ көсемсөзінің жанрлары ғылыми тұрғыда сипатталып, олардың тақырыптық-идеялық ерекшеліктері ашылып талданды;
- Халел Ғаббасұлының қайраткерлік қызметі мен әдеби-көсемсөздік мұрасының халық тарихы мен ұлт әдебиетіндегі тағылымдық мән-маңызы дәйектелді.
- Халел Ғаббасұлының өмірбаянынан қазіргі отандық филологиялық және тарих ғылымдарында әлі тиісті дәрежеде зерттелмеген белгілі фактілері

ғылыми айналымға енгізілді.

Зерттеудің теориялық маңызы. Зерттеу жұмысында Халел Ғаббасұлының қайраткерлік қызметі мен тұлғалық келбеті сол дәуірдегі құжаттарды басшылыққа ала отырып оның немере ағайынынан тарайтын ұрпағының естелігі бойынша сараланды. Әдеби-көсемсөздік мұрасы алғаш рет жүйелі түрде қарастырылды.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Ұсынылып отырған зерттеу еңбегін «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті», «Сын тарихы», «Қазақ публицистикасының тарихы», «Отандық тарих» сияқты пәндерде көмекші құрал ретінде қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар.

- Абайдың ағартушылық, гуманистік тағылымы – Алаш арыстарының рухани іргетасы, идеялық темірқазығы;

- ұлт зиялылары мен Алаш арыстарының семейлік әдеби ортаға топтасуының объективтік себебі Семей қаласының экономикалық, әкімшілік орталық болуы болса, субъективтік себебі – ұлттық мәдени-рухани тұлғалардың шоғырлануы болды;

- Семейлік әдеби орта туғызған Алаш баспасөзі – Алаштың бостандық күресінің мұраттарын насихаттап, ағартушылық, саяси-идеялық ұстанымдарын халыққа жеткізген ұлттық тәуелсіздікті аңсаған арманының жаршысы;

- Халел Ғаббасұлының семейлік әдеби ортада атқарған қоғамдық-саяси, қайраткерлік еңбектері – ұлтқа қызмет етудің тұлғалық үлгісі, тарихи өнегесі;

- Халел Ғаббасұлы ұлт баспасөзінің дарынды басшысы, ұйымдастырушысы және қазақ көсемсөзін қоғамдық-саяси, әдеби-идеологиялық күрестің тиімді құралына айналдыра білген қаламгер.

Зерттеу жұмысының жариялануы. «Халел Ғаббасов: Өмір мен өріс мектептері» (Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. -№ 1(126)/2019.), «Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлы және оның ұрпақтары» (Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы. -№4, 2019), «Халел Ғаббасұлының «Сарыарқа» газетіндегі әдеби-көсемсөздік еңбектері» (Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - №12/2 2019), «Literary myth and journalistic logos: from contrast to integration» (Journal of Language and Linguistic Studies. -№17 (3) 2021).

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспе, екі тарау, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімін құрайды.

1 СЕМЕЙЛІК ӘДЕБИ ОРТАНЫҢ ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ, ӘДЕБИ-МӘДЕНИ ҮДЕРІСТЕГІ ОРНЫ

1.1 Семейлік зиялы орта өкілдері шығармаларындағы азаттық идеяларының негізі

ХХ ғасыр басындағы халқымыздың қоғамдық-саяси, әдеби және рухани өміріндегі Семейдің алар орнын талдаудан бұрын, оның тарихына көз жүгіртіп өту қажет деп ойлаймыз. Осы орайда заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің: «Біз қазақ халқының ұлы классигі, данышпан ақыны – Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық еңбегіне тоқталмақпыз. Бірақ Абайдың осы айтылған жайларын шолудан бұрын, жалпы Абайды тудырған дәуірді, тарихи ортасы, осы кездегі қоғамдық қарым-қатынас туралы біраз кіріспе сөз айту қажет. Қоғамда болатын үлкен уақиғалардың барлығын тудырушы себептер: шаруашылық және соған негізделген қоғамдық, тарихи ерекше жағдайлар. Осы тұрғыдан қарағанда, ақынды да белгілі бір шаруашылық, қоғамдық тарихи дәуір туғызады. Абайды да сондайлық боп қалыптанған қазақ сахарасының өзіндік ерекше жағдайлары туғызған» [1, 5 б.], - деген пікірін ескерер болсақ, ұлт тұлғаларын тану үшін, біз олар өмір сүрген дәуірді, тарихи ортаны білуіміз керек.

«Құтырды көпті қойып аз ғанасы,

Арызшы орыс – олардың олжаласы.

Бірде оны жарылқап, бірде мұны,

Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы» [2, 103б.].

Міне, сол заманда ұлы Абай суреттеген Семей қаласы. Бұдан көретініміз, Семей патша өкіметінің басқаруында болды.

Бұл кезеңде бой көтерген қоныс орындары қала емес, әскери бекініс болған. Білім беретін орындар, музейлер және тағы да басқа мәдениет ошақтары қазақтар үшін емес, жергілікті жерлерде патша өкіметінің билеушілері мен қызметкерлері үшін ашылды. Осы бекініс, қамалдардың біртіндеп қалаларға айналуы, патша өкіметінің қазақтарға қамқорлық жасауынан емес, уақыттың өзінен туындаған жағдайлар еді. Бұл туралы Кенесары былай деген екен:

«Ойда Қоқан, қырда Орыс,

Қамал болды қаласы.

Кімнен таяқ жегендей,

Біздің қазақ баласы:

Алдырып жүрген дұшпанға –

Аузындағы аласы» [3].

Ендеше патша өкіметінің қазақты құлдандыру үшін салған Семей бекініс-қамалының салынғанына 300 жыл толды деп атап өту – қазақ елінің отарлық езгіге түсуін мерекелеумен бірдей жай. Ал, анығында шаһардың тарихы көне бастаулар қойнауына тартатыны жайлы деректер молынан ұшырасады. Сондықтан да біз қаламыздың тарихын қысқаша тарихи мәліметтер негізінде шолып өткенді жөн санадық. Өткенге салауат дейді халқымыз, ендеше болғанды болған, барды бар деу ғылымға үйлесімді, әрі болашағы зор іріліктің

белгісі. Сондықтан, ештеңені жасырмай айтқан жөн. Семейдің мәдени-рухани орталық болуы ХІХ ғасырдың аяғына қарай Абай тағылымынан басталды.

ХХ ғасырдың басында прогрессивті орыс демократтары мен Алаш арыстарының қайраткерлік, шығармашылық қызметінің нәтижесінде патша өкіметі саясаты тарапынан Семейдің «кәпір көздің дүниеде араны үлкен» орталықтың қызметін атқарғаны да белгілі. Мәселе сонда, қаланың 1718 жылдан бергі тарихының егжей-тегжейін баяндайтын әлденеше кітаптар жарық көрді. Ал, ғасырлар тозаңынан көмескіленіп, жарыққа шыға алмай келе жатқаны арғы тарихы. Бүкіл қазақ халқы мақтан тұтарлықтай ғажап тарих, өлшеусіз қазына! Осы ретте айта кететін бір жай, «ой, ескі Семей деген қиялдың дүниесі, өйткені, қазақта бұрын қала болмаған. Сары дала төсінде төрт түлік малдарының тұяғына еріп қана өмір кешкен» деп өре түрегелетіндер бар. Олар ойлағаны жөн: дала тарихы өркеш-өркеш. Ұлы Даланың бетіне Ұлы Жібек жолының тармақтары айқұш-ұйқыш іздерін салған анау мыңжылдықта кенттер де, қалалар да, егін еккен отырықшылық салттар да болды. Тарихшы мамандар «Қазақстан тарихы» кітабында көрсеткендей: «ХІҮ ғасырдың І жартысында үлкенді-кішілі қалалар мен мекендер Дала картасынан жоқ болып кеткені» [3, 105 б.], рас Қытайға баратын теңіз жолы игерілген соң, көне Сауда жолының жұлдызы сөнді, осымен бірге көне Семей сияқты қалалардың бес ғасырлық тарихы құмның астына көмілген еді.

Сонымен, Семейдің көне тарихы 840 жылдардан басталады. Екі ғасырдай өмір сүрген осынау көшпенді мемлекет тарих ғылымында жетеудің ішінде ірісі болған тайпаның атымен «Қимақия қағанаты» деп аталды. Сәтімен орнаған қағанаттың салтанатты астана қаласы қазіргі Семейдің орнында болғаны анық. Мұны растайтын тарихи мағлұматтар да бар. Ал қаланың аты қайсы? Ертіс жағалауына табан тіреп, қимақ жерін еркінше аралаған араб-парсы саяхатшылары баршылық. Бірақ, олардың бізге белгілілерінен, өкінішке орай, бір де бірі қала-қоныстың, өздері «өте үлкен, ішінде мешіттері бар, жан-жағы темір есіктері бар дуалдармен қоршалған» деп суреттеген бас қаланың дәлелді атын атамаған. Тек «қимақ қалалары», «қимақия астанасы» деумен ғана шектелген. Сондықтан әзірге бұл мәселеге қатысты анық пікір жоқ.

Белгілі түрколог ғалым С.Малов Оңтүстік Сібір-Орхон жерінде құрылған Ұйғұр қағанатына кірген тайпалардың ғылым тілінде «сары ұйғұрлардың» құрамын, тілін зерттеген ғалым [4]. Айта кетелік, сөз болып отырған тайпалардың қазіргі ұйғыр (ұйғұр емес) этносына қатысы шамалы.

Осы С.Малов тереңдей зерттеген ұйғұрлар тарихының «Ұйғұр» этнонимі туралы В.В.Радлов: «үю, бірігу, ынтымақтасу» [5, 43 б.], - деген түсініктеме береді. Орхон Ұйғұр мемлекеті конфедерациясын құрған тарих сахнасына «теле» деген ортақ атпен шыққан тайпалар еді. Олардың Орта және Орталық Азияны түгел жайлағаны жайында қытай дерегі былай дейді: «Томның арғы аталары – ғұндар. Олардың нәсілі өте көп. Батыс (Каспий) теңізінің шығыс жағалауынан бері қарайғы тау мен сай-саланың бәрінен бұларды кездестіруге болады» [6, 41 б.].

Қыпшақ-қимақты арғы қазақ деуге толық негіз бар. Ендігі бізге керегі - аты аталған ғалым С.Маловтың «Сары ұйғұрлардың тілі» [4, 142 б.] деген

еңбегі. Онда «Семей» деген сөз де бар. «Ол – табынатын орын», немесе «киелі жер» деген мағынаны білдіреді екен. Семейдің еліміздің рухани-мәдени ошағы болуының тарихи астарының бір себебі осы болса керек.

«Семейден жеті шақырымдай қашықтықта, ортасынан бұлақ ағып жататын әдемі қойнауда, өне бойын тоғай басқан Семейтау баурайында, көпшілік айта беретін көпес Поповтың мекен-жайы немесе хуторы жайғасқан. Бұл Сібірдегі мен көрген жердің бәрінен де әсем сияқты. Тау басынан Ертістің айналасындағы әдемі көріністердің бәрі көзге бірден шалынады. Көздің нұрын алардай осы бір көкорайды әлде бір бақытты елден әдейілеп әкеп қолмен қондырғандай» [7, 18 б.], - деген пікірді А.Янушкевич жазған еді.

Түйіндеп айтқанда, осының бәрі, қимақ заманында да қаламыздың «Семей» деп аталғанын айғақтайды.

Енді тарихи және ғылыми еңбектердегі «Жеті тас сарай» туралы мәліметтерге көңіл бөлейік. Өйткені, «Семьпалат» атауы осы тас сарайларға қатысты шыққан. Орыс әскери экспедициясы Ертіс жағалауына ат басын алғаш тірегенде, оларды тас сарайлар сәулеті таң-тамаша қалдырып, өздері салуға кіріскен қамалды осылай атауға ұйғарған. Олай болса жеті тас сарайдың тарихы қандай, оларды қашан және кімдер салған? Бұл сұрақты тексеру үшін айтулы 840 жылға қайта зер салу қажет.

Жоғарыда біз осы жылы қимақ мемлекеті дүниеге келген дедік. Қимақтың патшасы, яғни қаған астана қала төріне жеті бірдей тас мешітті тұрғызуға жарлық береді. Өйткені, астана тоғыз жолдың торабында орналасқан болатын. Қаны бүлкілдеген тамырдай жер-жерге түгел жан бітірген Ұлы Жібек жолының басты тармағының бірі Түркістан - Сібір жолы осы арадан өткел алатын еді. Бірақ, сәулет өнері мен қаланы көркейту басты мақсат емес, бастысы жеті елдің ынтымағы мен бірлігін сақтау болған сыңайлы. Бұл ислам миссионерлерінің түкпір-түкпірлерге жетіп, ел-елдің билеушілерін исламға иландыру, дінге бойұсындыру істерін белсенді түрде атқарған кезең болатын. Екіншіден, ислам діні қаны бір, тілі ортақ, бірақ әдет-ғұрыптары мен діни сенім-нанымы жағынан бөлектене бастаған көшпелі жұрттың бірігіп, ұюына үлкен септігін тигізді. Бұны орда маңындағы ақсүйектер мен ел басқарушы топтар көршілес елдердің тәжірибесінен өздері де көріп, біліп отырды. Қысқасы, абыройы асқақтап тұрған қағанның «мен үшін жеті тайпаның үлкен-кішісі жоқ» деген емеурінмен жеті мешітті салдыруы көкейге қонымды қисын. ХҮІІІ ғасырдың 30-шы жылдары Семейдің орнын алғаш зерттеген ғалым Миллердің дерегіне қарағанда, тас сарайлар - тік бұрышты, шаршы, шеңбер, т.б. формада, бірін-бірі қайталамайтын жобамен салынған [8, 124 б.]. Бұл да олардың руларды біріктіруге қызмет еткенін растай түсетін нышандар.

Әр қаланың тағдырында өрлеу және құлдырау алмасып отырады. Күллі көшпелі кеңістіктің оң қанаты Моңғол даласы, сол қанаты Қазақ даласы боп дүркіреген бір кезеңде, Ертіс аумағы «Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен» құт дарыған жерге айналды.

Мұны, яғни қазақ пен моңғолдың арғы тегінің тарихи бірлігін Абай: «Біздің қазақтың ықыласы атасы ғарабтан шықты дегенді, яки бәни Исраилден шықты дегенді ұнатқандай. Баршаға мағлұм, әуелде адам балалары бұл күнгі

орындарына екі жақтан толқынып келгендігі. Бірі – Үндістан тарапынан; ол жақтан келген жұрттардың көбі – білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер. Екіншісі – маңғұл жағынан келген; олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихтан терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдардың айтуымен, ауыз хабарынан білгеніне қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яғни сол маңғұлдан шыққан халықтың бірі – біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шықпақтығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз ұят» [9, 155 б.], - деп жазған.

Сөйтіп, кезінде киелі ретінде даңқы асқан көне Семей шаһарының тарихында XI ғасырдың соңында зор өзгеріс болды. Дала төсін еркін жайлап, қабырғалы жұртқа айналған қимақ-қыпшақ бірлестігінің үлкен бөлігі бір уақытта екі бағытқа: оңтүстікке және батысқа ауады. Ұлы Дала осыдан соң Дешті Қыпшақ делінді. Міне, осы оқиға Сыр мен Еділ бойындағы қалалардың қазақылануына, ал Арқадағы қала-қоныстардың, оның ішінде көне Семейдің жұлдызы біртіндеп өшуге әкелген себептің бірі болды.

Көне Семей символы – Жеті тас мешітке оралсақ, оның сонау IX ғасырдан ХҮІІІ ғасырға бұзылмай жетуінің қысқаша тарихы мынадай: XIII ғасырдың басында Шыңғысханның қалың әскері Шыңғыстау бөктеріне жайғасып, Бас Ордаға ту тіккенде Ертіс жағасындағы қала баяғы қалпында еді. Бұл жайлы, яки Орданың нақты болғаны, оның Шыңғысхан өлген соң, Жошының тұңғышы Орда - Еженге мұраға қалғаны жайлы Рашид-ад-диннің жазбаларында сақталған. Сөйтіп, Орта Азияны сол кездің тілімен Сартауылды асуды ойланған Шыңғысханның осы аумақта әлденеше жыл қыстап, жүздеген мың жылқыны бастап, жүз елу мыңдай шабандозды атқа қондырып, Отырар қаласының желке тұсынан түскені мәлім. Отырар қаласында апат болған құрамында бес жүз мұсылман саудагерлері болған бай керуен де, пәлен мың шақырым шалғайдағы ішкі Моңғолияда емес, тап осы Семей қаласы орнында тұрған сауда шаһарында жабдықталған. Осы жайлы, яки қазақ-моңғол бірлігі мәселесіне Абай сөзінен өзге қазіргі әдебиеттану ғылымы мен тарихының білгірі М.Мағауин де тоқталған [10].

Сондай-ақ, Семей шаһары жайлы XIII ғасырдың орта тұсында Ақ Орда ұлысын аралаған Италиян саяхатшысы Плано Карпини де: «Орта Ертістің жағалауында өзіндік келбеті бар қала тұр» [11, 42 б.], - деп бағалаған.

1368 жылы Шыңғысхан өткен жолмен тек кері бағытта жүріп отырып, Орта Ертістен Әмір Темірдің әскері де атын суарыпты. Бұл жорық сапарын тексерген тарихшы Амантай Исин: «Әмір Темір әскері батыстан Сарыарқа жері арқылы келген» [11, 43 б.], - деген пікір айтады. Өзін ислам дінін таратушы деп есептеген әмірші Әмір Темір Жеті тас мешітті көріп, құлауға таяу тұрған мешіттерді қалпына келтіріп жөндеткен. Өйткені, Қытайдағы орыс елшісі Ф.Байков 1653 жылы Ертіс бойындағы ірі құрылыстарды - «Жеті тас мешітті» салдырған бұхаралықтар екен, - деп ресми орындарына хабарлаған. Кім тұрғызғаны беймәлім құрылыстар орыс адамдарын бұрыннан қызықтырған көрінеді.

Жоғарыда аты аталған орыс ғалымы Миллер Тюмень мұрағатынан тапқан

1616 жылдың 25 қазанында жазылған патша Михаилдің грамотасында осы сарайлар «Тас мешіттер» деп аталыпты [12, 114 б.].

Ал Миллердің өзі Семейде 1734 жылы болған. Сонда ол тастан қаланған жеті үйдің қабырғаларын көреді. Орысша қаланың «семьпалат» атануы да осыдан шыққан. Ұлы Петр патшаның арғы аталары патша Михаил Федорович 25 қазан 1616 жылы берген осы грамота құжатында Семейдегі жеті үйді мешіттер деп жазған. Ол құжатты Миллер Тюмень қаласының мұрағатынан тапқан. Алайда, Миллер: «Мен көрген жеті үйдің төбелері жоқ, қаңқиған қабырғалары ғана тұр» [8] - деп көрсеткен. Оның болжамынша, 1660-1670 жылдары жоңғарлықтар арасында өзара қақтығыстар болған. Сол кезде осы аталған үйлердің төбелері ортасына түскен. Миллер бұл үйлерді ламайлар монастрі деп атайды. Ал Ресейде сол ескі заманда жоңғарлардың осы дінді ұстанғанына ешкім назар салмаған. Бірінші Петрдің ағасы Михаилдің осы жеті үйді (семьпалат) мешіт деп атап қателесуі де содан. Сонымен жеті тас мешіт жайлы деректер осындай. Ал, ХҮІІ ғасыр ортасында жоңғар ханы Батыр қоңтайшы қалың жасақ жинап, Ертістің орта ағысын өзіне қаратқаны белгілі. Осымен Семейдің келесі тарихы – қалмақ дәуіріндегі қала тарихы басталады. Орыс зерттеушісі Н.Абрамовтың айтуынша 1670 жылдары жеті мешіт күрделі жөндеуден өтіп, будда монастырының кейпіне кірді. Доржы деген пірадар басшылық еткен будда шіркеулері маңына көп үйлер бой көтеріп, егін-жайлар пайда болды. Қысқасы, «Доржыкей» (немесе Доржыкент) деп аталған жаңа кент дүниеге келді [13].

Абайдың есте жоқ ескі заманда мақтансүйгіш, тойымсыз, аш аранды Ескендір мысалында:

«Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,

Алған сайын дүниеге тоя ма екен.

Қанша тірі жүрсе де өлген күні,

Өзі де көзбен бірдей-ақ болады екен» [9, 67 б.], - деп суреттеген орыстың асқақ та озбыр монархы Петр біріншіде Ескендірге ұқсастық болған деседі. Расында да тойымсыз өршілдігі аждаһадай ол кең байтақ Сібірді қанағат тұтпай, бүкіл Орталық Азияға аранын ашты. Тіпті алыс Үндістанға да көзі тұнды.

Тұңғыш экспедицияны басқарған полковник И.Д.Бухгольцқа берілген тапсырма нақтылығымен де, бұйрықты орындауға берілген мерзімнің қысқалығымен де ерекшеленді. Тобыл қаласының губернаторынан мың жарым кісі алып, Ямышев көлінің бойында Семейдің солтүстігінде қыстап шығуға тиіс болған И.Д.Бухгольцқа келесі жылдың көктемінде Ертіс бойымен жоғары өрлеуге, Еркент (Жаркент) қаласында тұрақтап, «тұрғындар алтынды қай жерден, қандай тәсілмен алатынын мұқият анықтауға» бұйрық берілді. Белгіленген жерге екі жыл жүріп әрең жеткен И.Д.Бухгольц Ямышев көліне аман-есен жетіп, сол жерде шағын қалашықтың құрылысын бастап кетеді. 1715 жылдың 23 қазанында Ертістің оң жағалауындағы бекінісінде қыстап шыққан ол экспедициясын ары қарай жалғастырмақ болады.

Бірақ, тұтқиылдан жоңғарлардың шабуылына ұшырайды. Бекіністі қоршап алған он мың жоңғар әскеріне төтеп бере алмаған Бухгольцтің қолы

бекіністе тұрақтай алмай, еліне қашуға мәжбүр болды. Іле-шала қазақ даласына аттанған отты қарумен, адам санымен күшейтіліп, жасақталған П.Северский мен В.Чередов экспедицияларының нәтижелері И.Бухольц экспедициясына қарағанда біршама жемісті болды. Бір жылдың ішінде бұлар екі бекініс (Железинск және Колбасинск) салып үлгерді. Бұдан кейін В.Чередов Ертістің оң жағалауына салынатын жаңа бекініске орын таңдайды. Қазіргі Семейден тым қашықта орналаспаған бұл бекініс сол кездің өзінде Семипалатная, ал бүгінде Старая крепость атауына ие болды. 1718 жылы Семей бекінісінің құрылысы басталды.

Сол жылдың күзінде келген Прокопия Ступиннің экспедициясы қамал айналасын мықтап бекітіп, қаруландырған болатын. Орыс әскери экспедициясы не себептен о бастан-ақ қазіргі Семей тұрған дөңес аумаққа ірге теппей, дәл ойпандағы батпақты су жағасына қамал салды деген заңды сауал туындайды. Оған себеп жоғарыда айтылған Доржыкент қалашығы болатын. Ал қазіргі қала орнына көшу туралы әңгіме тура 60 жыл өткенде, жоңғар мемлекеті қытайдан толық күйрегенде ғана шықты. Ойымызды растау үшін мұрағат материалына сүйенсек: «1760 жылы қамалды жаңа жерге ауыстыру мәселесі қаралды. 1778 жылы 18 мамырда қайтадан салынған қамалға комендант болып тағайындалған полковник И.Т.Титов өз штабымен бірге көшіп келді. Ескі қамалды басқаруды мойор Соколовқа тапсырып кетті» [14].

Ал алғашқы орнында Ертіс ернеуінен шығып тасыған көктем мезгілінде қамалды су басып кететін және сор батпақтың салдарынан безгек эпидемиясы да жиі-жиі болып тұратын. Жоғарыда жазғанымыздай, алғашқы бекіністен 1768 жылы Семейдің мәртебесі бірнеше рет өзгертілді.

«1783 жылы 6 наурызда Семей қаласы уездік қала дейтін атауға ие болған. Осы жылы «Колывань наместничествосы» пайда болып, 1796 жылы таратылғанда уездік қала атауын жоғалтып, қамал ретінде Тобольск губерниясына бағынышты болды. 1804 жылы Томск губерниясы құрылып, Семей соның қол астына көшті. 1822 жылы Омск (Омбы) облысы пайда болғанда, Семей соның оқурттық қаласы атанды. 1837 жылы Омбы облысы таратылған кезде, Семей Бииск уезінің қаласы ретінде Томск губерниясына қарады. Ал, 1854 жылдың 1 қазанында Семей облыс орталығы статусын алып, оның салтанатты ашылу рәсімі өткізілді. Оған Өскемен, Павлодар, Семей, Зайсан, Қарқаралы уездері бағынды» [12, 116 б.]. «Облыс басында әскери губернатор (жандарал) болады, оның кеңсесін - Областное правление дейді. Уезді уездный начальник болды, мұны қазақ ояз дейтін. Ақмола, Семей облысы бірігіп, бір генерал-губернаторлыққа бағынатын. Оның әкімі - степной губернатор. Қазақ бұл үлкен әкімді – кеңсесімен қоса «корпыс» деп атайтын. Міне, Абай шығармаларында әр алуан кескінде сипатталып, әшкереленіп, сыналып отыратын ұлық, әкім, ел билеушілер дегендердің саты-саты орындары осылай еді» [1, 7 б.].

1854-1858 жылдардағы Семей қаласын сол кездегі прокурор А.Врангель былайша сипаттайды: «Семей балығы мол, ені жалпақ Ертіс өзенінің оң жағалауында орналасқан. Өзенде әлі де бір де бір кеме, паром жүрмеген. Қалада православие шіркеуі, жалғыз тас ғимарат, жеті мешіт, үлкен сауда

ауласы, казармалар мен госпиталь ғана бар» [14].

1950 жылдары Семей қаласы бірнеше бөліктерден құрылып, олардың арасын құмды дала бөліп жатты. Семейдің «Казак-орыс слабодасы» деп аталатын бөлігі шағын бақтары, ғимараттары және жер үйлері де бар ең әдемі, таза бөлігі болды. Бұл жерде аурухана мен әскери училище де орналасқан болатын. Келесі бір бөлігі «Татар слободасы» деп аталып, ол қаланың оңтүстік жағында орналасты. Ерекшелігі – терезелері аулаға қараған ағаш үйлер. Осы екі слободаның ортасындағы бөлік «әкімшілік бөлік», жұрт аузында «Бекініс» деп аталды.

«XIX ғасырдың I жартысында көне Семей қаласын екіге бөліп жатқан көне Ертіс өзенінің сол жағалауында алғаш уақ болысының старшинасы, екінші гильдиялы көпес Тінібай Кәукенов пен терістаңбалы болысының биі әрі старшинасы Жоламан Жандарбеков өздеріне арнап ағаштан бірнеше жатын бөлмесі мен асханасы, сондай-ақ атшаптырым ауласында моншасы және сауда қоймалары бар үлкен баспана тұрғызып, мешіт-медіресе салдырып, жаңа бір елді мекеннің іргетасын қалайды. Уақыт өте келе бұл қоныстардың аумағы бірте-бірте ұлғайып, кеңейе түседі. Сөйіп, Тінібай үйі орналасқан елді мекен жеке өз алдына «Тінібай слабодасы», ал Жоламан Жандарбековтікі «Жоламан слабодасы» деп аталды. Зерттеуші М.Бейсенбаевтың айтуында, қырдан көшіп келген қазақтардың есебінен кейін тағы бір «Тарақты слабодасы» атты елді мекен пайда болған. Қысқасы, Семей халқының XIX ғасырдың соңында «Заречная слабодка», ал XX ғасырдың басында «Алаш қаласы» деп айтып жүрген елді мекендері осы» [15, 10 б.], - деп ғалым Ерлан Сыдықов түсінік беріп өткен.

Осылайша, Семейдің патша өкіметінің отаршылдық саясатынан басталған дәуір 1718 жылдан революцияға дейінгі кезеңді қамтиды. Оның ішінде 1917 жылдың 7 наурызынан бастап қазақ халқының XX ғасырдың басындағы саяси, әлеуметтік, әдеби үдерісіндегі прогрессивті рөл атқарған Семейдің, содан кейін Алаш қаласының отаршылдық кезеңі, атап өткеніміздей, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басынан басталады.

Отарлық езгіге қарсы туған ұлт әдебиеті, Ұлы Абайдың тағылымы және ағартушылық бағыты қаланың рухани, әдеби дамуына үлес қосты. Біз бұны XX ғасыр басындағы Абай шәкірттерінің күрескерлік әдебиетінен көреміз. Абай айналасындағы орыс достары да тудырған Семейдегі саяси, ғылыми және мәдени орта - семейлік әдеби ортаны қалыптастыруға өз септігін тигізді.

Зерттеу жұмысында қолданылған «үдеріс», «даму» ұғымдарына назар аударсақ, «үдеріс» ұғымын біз «әдеби үдеріс» ретінде ғана емес, «қазақ қоғамындағы даму» ретінде де аламыз. Яғни, қоғамда болып жатқан өзгерістер дамудың жаңа жолының, жаңа үдерістің пайда болуына себепкер болады.

Осылайша, «Әдеби процесс – жеке тұлғалар өзінің әкелген айрықша, көркемдік ашылымдарымен өзіне дейінгі құндылықтармен қайшылыққа түсе отырып, оны қозғалысқа келтіре отырып, әдеби процестің құрамында кезеңдік, жалғастырушы, өзгертуші қызмет атақарады» [16, 42 б.].

Ал, әдеби үдерістің алдыңғы қатарында тұрған Абай екені белгілі. Абай - әдебиет үдерісінде ұлтты тәрбиелеудің маңызды құралы, бостандыққа апаратын

жолы ретінде жаңа бағытты бастады. Абай отаршылдыққа барар жолды былайша суреттеп көрсеткен:

«Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Женді ғой деп шайтанға болар көмек» [2, 47 б.].

Абай осы жолда М.Әуезов айтқандай: «Қайдан алсын, нені алсын, баршасын да өзінің үлкен ойлы, терең толғаулы ірі ақындық ерекшелігі арқылы үнемі өз елегінен өткізіп, өз өнерімен мықтап қорытып, өзінің қайнар жүрегінен шыққан бұйым табысы етіп ала білді» [17, 279 б.].

Абай патша, отарлық, әкімшілік қатыгездіктің тамырын тауып, олардан шығудың жолын көрсетті.

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» [2, 49 б.].

«Бас басыңа би болған өңкей қиқым,
Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздерінді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың» [2, 49 б.], - деген өлең жолдары арқылы, өз ұлтына деген сүйіспеншілігін таныта отырып, өзге халықтардың мінездерімен салыстыра келе, былай деген еді: «Біздің қазақтың достығы, дұшпандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді-біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Өстіп жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазақ ортасында ұрлық, өтірік, өсек, қастық қылып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп, өрістетерлік күш бола ма екен!» [9, 109 б.].

Орыс патшалығы қазақ елін басып алғаннан кейін, ол қазақтардың ежелгі хан билігін жойды. Губерниялық, ояздық, болыстық, старшындық жүйеге көшті. Қазақтан тек болыс пен старшындар сайланса, одан жоғарыларды орыс ақсүйектерінен сайлады. Патша өкіметі ұлт пен рулар арасындағы келіспеушілік саясатын пайдаланды. Нәтижесінде, бай мен шонжарлар арасында болыстық пен старшындыққа талас туындады.

Бұл жайында Абай:

«Құтырды көпті қойып аз ғанасы,
Арызшы орыс – олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы» [2, 103 б.], - дейді.

Абайдың «Болыс болдым, мінеки» [2, 81 б.], «Мәз болады болысың» [2, 85 б.] атты өлеңдерінде болыстардың образы нақты суреттеліп берілген:

«Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.

Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап» [2, 81 б.].

«Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап,
Сияз бар десе жүрегім,
Орнықпайды суылдап» [2, 81 б.].

«Ұрысса орыс,
Елге болыс,
Үйден үрген итке ұқсап» [2, 81 б.].

«Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға» [2, 85 б.].

Абай қазақтың тағдырын ұлт тағдыры деп атады және қазақ қоғамында тәуелсіздік туралы дабыл қақты. Өзінен кейін тек ақындық жолды ғана емес, сонымен қатар көзі ашық, прогресшіл ізбасарлар тобын тәрбиеледі, семейлік мәдени, рухани ортаны қалыптастырды.

Академик Дихан Қамзабекұлы «Әдеби-тарихи процесс: ағымдар, концепциялар» атты ғылыми еңбегінде ағарту кезеңін үш кезеңге бөліп көрсеткен: «Бастапқы ағартушылық (1860-1890); негізгі ағартушылық (1890-1920); инерциялы ағартушылық (1920-1929)» [18, 4 б.].

Ғалым бастапқы ағартушылық кезеңнің басында Абай тұрғанын атап өтіп: «Қазақ руханиятындағы негізгі ағартушылықты (Алаш ағартушылығы) зерделер алдында оның бастау-тұмасын білумен бірге, Батыс және Шығыс ағартушылығының заңдылықтарын, даму тарихын бажайлау қажет. Себебі қазақ ағартушылығы Ресей империясы аумағында қалыптасып дамыды. Сондықтан ол белгілі дәрежеде орыс ағартушылығы тәжірибесінен сабақ алғаны рас» [18, 5 б.], - деп тұжырымдайды.

Ресейден патша үкіметі тарапынан жер аударылғандар ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақ жеріне келе бастады. Олардың қатарында Петербор университетінің билікке қарсы көтерілген студенттері мен алдыңғы қатарлы демократ-ағартушылар болды. Атап айтсақ, Е.Михаэлис, С.Гросс, Н.Коншин, Н.Долгополов, А.Леонтьев, т.б.

Олар басқару органдарында ғана қызмет атқарып қоймай, сонымен қатар өлкенің табиғаты, тарихы, халықтың салт-дәстүрі, тіпті есеп жүргізу, кітапхана, мұражайлар ашу жұмыстарымен де шұғылданды. Білімдері мен іскерліктерін пайдалану үшін, жергілікті әкімшілік жүйе оларды әртүрлі мекемелерге қызметке алды. Осылайша, Семейде білім, мәдениет, ғылым және руханият орталықтары құрыла бастады. Қазақ қауымы үшін оқыту мен тәрбиеге де көңіл бөлінді.

Орыс интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің бірі Е.П.Михаэлистің бастамасымен Семей шаһарында алғаш «Семей облыстық статистикалық

комитет» құрылды.

Аталған комитет Семей қаласының мәдени өмірі үшін тарихи маңызы бар ғылыми орталыққа айналды. Комитет мүшелері аймақтың тарихы, экономикасы, әлеуметтік жағдайы, табиғаты туралы деректер жинап, зерттеу жұмыстарын жүргізді. Осыған байланысты зиялы қауымға жергілікті халықтың арасынан елдегі және жердегі жағдайды білетін білімді адамдардың көмегі қажет болды. Дәл осы тұста жер аударылып келген зиялы қауым ұлы Абаймен танысып, одан көмек алып отырды.

Комитет губернаторға тәуелді болды. Сол себепті де қоғамдық жұмыстармен айналысу мүмкіндіктері шектеулі болды.

Өлкетануға бағытталған комитет жұмысы әкімшіліктің көңілінен шықпағандықтан, халықтың табиғатын, жерін, суын, тарихын, мәдениеті мен экономикасын терең зерттейтін географиялық қоғам құру мәселесі туындады. Осыған қатысты Семей облыстық статистикалық комитетінің хатшысы Н.Коншин 1898 жылдың мамыр айында Орыс географиялық қоғамының төрағасы П.П.Семенов Тянь-Шанскийге хат жолдайды. 1900 жылдың ақпан айында Семей қаласында географиялық бөлімше ашу мәселесі шешілгені жөнінде мәлімдеме келеді.

Атап көрсетсек (мәтін орыс тілінде болғандықтан өзгеріссіз беріліп отыр): «М.Г.Александр Федорович Вице-Председатель Российского Географического Общества Западно-Сибирский Отдел, что состоялось распоряжение об увеличении получаемой ежегодно субсидии на 1000 рублей, с тем, что бы половина этой суммы шла на поддержание Подотдела в городе Семипалатинске, если таковой Подотдел организуется. Два года назад Вы обращались в Отдел с письмом, в котором говорилось, что в Семипалатинске находятся лица, интересующиеся краем и желавшие образовать с целью более систематического изучения края Подотдела Западно-Сибирского Отдела Русского Географического Общества. В виду состоявшегося решения об увеличении субсидии отделу Распорядительный Комитет просит Вас, не отказать сообщением некоторых сведений необходимых для дальнейшего осуществления проекта об организации Семипалатинского Подотдела необходимые сведения:

- 1) Имеется ли в настоящее время в г. Семипалатинске достаточное количество лиц, которые могли бы составить из себя научное общество;
- 2) На какие средства, помимо субсидии от Отдела, Подотдел может рассчитывать;
- 3) В каких отношениях будущий Подотдел мог бы стать к музею, находящемуся в настоящее время в заведении Общества попечения о начальном образовании;
- 4) Может ли рассчитывать Подотдел, что в его пользование будет представлено какое-нибудь казенное помещение» [19, 1 б.].

Сонымен, 1902 жылдың 31 наурызында (13 сәуір) қоғамдық мәжіліс үйінде Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесі ресми түрде ашылады. Н.Коншин басқарушы болып тағайындалады.

Бөлімшеде Абайдан басқа, Алаш арыстары да мүше болып, қызмет

атқарды: «XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейхан, Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасұлы, Мәннан Тұрғанбаев, Нұрғали Құлжанов, Назипа Құлжанова және басқалары осы бөлімшенің мүшелері болатын. Шәкәрімнің қоғамдық қызметке ең алғаш араласуы ерте кезден-ақ сауда орталығына айналған Семей қаласының рухани тіршілігіне айдауда жүрген Е.Михаэлис, Н.Долгополов, С.Гросс, А.Блек, Н.Коншин, А.Леонтьев сынды прогрессивті бағыт ұстанған орыстың зиялы өкілдерінің айрықша жұмылған әрекеттерінен Ресей географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семейдегі бөлімшесіне 1903 жылы қабылдануынан басталады» [20, 58 б.].

Ресей императорлық география қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі – аймақтағы алғашқы өлкетану орталығы болды. Ол қазақ халқының тарихын, мәдениетін, тұрмысын, кәсібін, мал шаруашылығын, егіншілігін және табиғи байлықтарын зерттеді, сонымен қатар өлкенің әлеуметтік-экономикалық өмірі туралы ғылым саласында құнды мәліметтер қалдырды. Зерттеу жұмыстарынан басқа, географиялық бөлім көпшілік алдында дәріс оқумен, ғылыми кітапхана мен мұражай ұйымдастырумен айналысты. Атқарылған жұмыстың нәтижелері 1897 жылғы «Ресей Императорлық қоғамы Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесінің жазбалары» [21] беттерінде басылды. Алғашқы өлкетанушылар атқарып кеткен ұланғайыр еңбек қоғамның жиырма бес жылдық мерекесіне арналған Б.Г.Герасимов кітапшасында бір ізге түскен болатын.

Тарихшы Ж.Қасымбаевтың берген деректері бойынша: «Географиялық қоғамға 250 ғылыми кітаптар мен 200-ге тарта журналдар сыйға беріліпті. Сондай-ақ Статистикалық комитет, онан соң Географиялық қоғам Ресейде шығатын мерзімді басылымдарды, соның ішінде 1890-1916 жылдары Петербор қаласында жылына төрт рет шығып тұрған «Живая старина» журналын жаздырып алып отырған. Аталмыш журналдың ерекшелігі – оның бетінде алуан жұрттардың, әсіресе, Ресей империясы құрамындағы бұратана ұлт пен ұлыстардың тарихы мен этнографиясы жайлы материалдар үзбей жарияланып отырған. Бұл да Алаш арыстарының Абай дәстүрімен халықтың өткен өмірінің тарихи ақиқатын танып, оны ұлттық басылымдарда халықты тәрбиелеудің құралы еткен көздердің бірі екенінің айғағы» [22]. «1902 жылы 21 ақпанда И.Гогольдің қайтыс болғанына 50 жыл толуына орай, ұлы жазушының аты берілген оқу залы ашылады. Кейінгі жылдары кітапхананың кітап қоры көбейгенде, 1906 жылы мұражайдан бөлініп, И.Гоголь атындағы кітапханаға айналды» [22].

Қаражат тапшылығына байланысты, кітапхана қоры сыйға тартылған әдебиеттермен толықтырылып отырады. Абай кітапхана ашылған күннен бастап тұрақты оқырманы болып, осы жерде И.Михаэлиспен кездесіп отырған.

«Кітапхана жұмысында саяси жер аударылған Н.Я. Коншин зор еңбек сіңірді. Ол 1911 жылдың соңына дейін кітапхананың жалғыз қызметкері және меңгерушісі болып ақысыз қызмет етеді. 1899 жылы Семей облысындағы қазақтардың тұрмысын, салт-дәстүрін зерттеу мақсатында экспедицияға шығып, 1901 жылы «Семей облысы қырғыздарының экономикалық тұрмысы»

атты зерттеу мақаласын жазады» [23, 18 б.].

1901 жылдары Абай Н.Коншинмен танысып, «Қырғыз ордасындағы рулардың шығу тарихын» [23, 18 б.] шығарады.

«Мұражайдың этнографиялық бөлімін бастап құрушылар Абай мен Нифонт Иванович Долгополов болды» [24]. Олар: «Көшпелі ауылдың тұрмыс-шаруашылық, кәсіп-қаракет, үй-ішінің жабдықтары: кебеже, саба, сүйретпе, жезмойнақты торсық, піспек, табақ, әшекейлі құтылар, бесік, ұршық, т.б.; қару-жарақтар: айбалта, найза, шокпар; ұста саймандарынан: көрік, төс; музыка, сауық аспаптарынан: қобыз, сыбызғы, домбыра, тоғыз құмалақ» [25] сияқты заттарды арнайы ауылдарды аралап жүріп, музейге әкеліп тапсырған.

1887 жылдың 26 сәуірінде әскери губернатор В.С.Цеклинскийдің қолдауымен Семей қалалық бастауыш білім қамқоршылары қоғамы құрылады.

Бұл жайында: «Семейдегі бастауыш білім беру қоғамы – мәдени мекеме. 1888 жылы құрылған, 1892-1893 жылдары қоғамның есебінде 9 құрметті мүшесі, 204 нақты мүшесі болған. 1893-1894 жылдары қоғамға Абай Құнанбаев, Ақылбай, Мағауия Ибрагимовтар мүше болып, жарна төлеп, көмектесіп отырған» [26, 514 б.], - деген дерек бар.

Абай ағартушылықпен бірге қазақ халқын өз заманының мәдени өміріне қосу үшін де көп еңбек етті.

Абайдың ізін жалғастырушылар ХХ ғасырдың басында Семей қаласында мәдениетті, ағартушылықты және білім беруді насихаттай бастады. Олар 1914 жылдың 26 қаңтарында Абай мұрасын таныстыру мақсатында әдеби-музыкалық кеш ұйымдастырды. Аталған кештің ұйымдастырушысы Н.Құлжанова болды. Алдын-ала кештің бағдарламасы жасалып, кешке кім қатысып, қандай өнер көрсететіндігі анықталып, тынымсыз дайындық жұмыстары жүргізілді.

«Кештің бірінші бөлімі тұтас Абайдың өмірі мен қызметіне арналған. «Қазақ ақыны Ибрагим (Абай) Құнанбаев және оның поэзиясы» деген тақырыпта баяндаманы орыс тілінде жасаған Н.Құлжанова. Ол баяндамаға аса көрнекті Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханның «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» атты мақала-некрологын өзек еткен» [27, 4б.]. Бұл мақала газет бетінде де жарияланды.

Бұл жайлы мынандай дерек бар: «1905 жылы Николай Яковлевич Коншин «Семипалатинский листок» газетінің редакторы болды. Бұл газеттің шығарылуына қаржыны Семейлік көпес Ф.П.Плещеев берді. Н.Я.Коншин газет маңына әртүрлі саяси бағыттағы адамдар тобын жинайды. Осы баспаның шығуына атсалысқан ұлттық интеллигенция өкілдері – Ә.Бөкейхан, Ж.Ақбаев және т.б. болды. Осы «Семипалатинский листок» газетінің 25-27 қараша 1905 жылғы санында Әлихан Бөкейханның «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» атты мақала-некрологы басылады. Әлихан Бөкейхан бұл мақаласын Кәкітай Ысқақовтың сөзінен жазып алған еді» [28, 7 б.].

Кәкітай Ысқақов Абайдың тәрбиесінде болған және ол ақын өлеңдерін жинап, бастырып шығарған болатын.

Абайдың ісін Семейде жалғастырған Абайдың ізбасарлары мен Алаш арыстары оның тәрбиелік идеясынан шабыт алып, орыс мәдениетінің жағымды

қасиеттерін бойына сіңірді, жана ғасырда тәуелсіздік жолына түсті.

Қазақ елін тоқырау мен күйзеліске түсірген Ресейдің басқалардан озып алға кеткені де шамалы еді. Халқының негізгі дені сауатсыз болды. Билік жүйесін паракорлық жайлаған елдің қауқарсыздығы 1904-1905 жылдары Жапониямен соғыста оңбай жеңілуімен әшкереленді. Осы жай білім мен ғылымды өмірге қолдана білудің маңызын түсінген арыстардың көшбасшы істерін марксистіктер айтқандай каналушы тапқа емес, өз мойындарына алуды міндеттеді.

«Алаш қозғалысы қазақ оқығандарының ғасыр басынан басталған отаршылдыққа қарсы тәуелсіздікті жақтаған, елді көрсоқыр надандықтан білім, өнер жолына түсіруді аңсаған идеяның көрінісі ретінде тарих сахнасына шықты. Бодандық жағдайда іске аспайтын бұл идеяны олар патшаның тақтан құлауын пайдаланып, дербес ұлттық автономия алу жолымен шешуге ұмтылды. Бұндай күрескерлік ой-пікірдің Жапония үлгісіндегі тәжірибенің негізінде және 1905 жылғы демократтық орыс төңкерісшіл интеллигенциясының күрескерлік ой-пікірінің әсерінен туғаны даусыз. Сөйтіп олар ғасырлар бойы қимылсыз жатқан сананы оятып, жаңа қатынастағы жаңа танымды, адам құқығы, демократия ұғымдарын өмірге әкелді. Осындай қазақ халқының ояна бастаған тұсында оның ұлт-азаттық жолындағы күрес туын берік ұстап, халық өмірінің шындығы мен алдыңғы қатарлы идеясын жырлаған қоғамдық сананың бір түрі – қазақтың ұлттық әдебиеті болды» [27, 9 б.].

20-шы ғасыр басында халықты өнерге, білімге және азаттыққа қол жеткізуге шақырған қазақ әдебиеті ұлы Абайдың ағартушылық жолын ұстанды. Себебі: «Бүкіл дала саясат аясына тартылып, азаттық үшін қозғалыс толқыны құрсауына енген болатын» [17, 19 б.]. Осы кезеңдегі әдебиет қоғамдық-саяси трибунаға айналды. Басында – ұлт жанашырлары А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы тұрды. Олар қиналған жұрттың күйзелісін, ашуын боямасыз жария етіп отырды. Бірі - «Маса» болып ызыңдап сөз тындауға шақырса, екіншісі – қазақты оятуға тырысты.

Тәуелсіз даму жолына түсіп, жол таппай адасып жүрген халыққа сүйеу болу үшін қазақ әдебиеті мен оның өкілдері Алаш қозғалысын тудырды. Осындай игі істің алдыңғы қатарында Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жақып Ақбаевтар тұрса, Халел Досмұхамедұлы, Халел Ғаббасұлы, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Садуақасұлы, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұстафа Шоқай сынды ұлт жанашырлары жалғастырды.

«Алаш партиясының азаматтары да, қазақ коммунистері де қазақ халқына қастандық ойлаған жоқ. Қалай жеткіземіз, қалай өркендетеміз, қай жолмен жүреміз деген уақытта, зиян келтірудің жолын емес, пайда келтірудің жолын іздеп екіге айырылды. Алаш екіге бөлінді. Бір жағы Алаш партиясын таңдады, бір жағы коммунистік қозғалысқа кетті» [29].

Алаш қозғалысын басқарған ғалымдар мен зиялылар көп болған жоқ. Олардың арасында Абайдың шәкірттері және орыс, шығыс білімін алғандар болды. ХХІ ғасырда Алаш қайраткерлері армандаған азаттық тұсында ел үмітін артқан бүгінгі оқығандар мен үлкенді-кішілі әкім-қаралар паракорлығы,

жемқорлығы, қылмыстық істері үшін құрықталып жатуын отаншылдық ой-санадағы олқылық, әрі Алаш тағылымы мен аманатынан мүлде мақұрым қалғанына айғақ деп мойындауымыз керек.

Ресейдің ішкі және сыртқы саясаттағы озбырлық бағыты мен соған қарсы ұлт әдебиетінде, Абай және оның ізбасарларында туған ағартушылық, күрескерлік идеялар бастауы болса, әлемде ұлт азаттық қозғалысының жандануы болды. Ал бұл идеяның мәні мен міндеттері 1905-1907 жылдардағы толқуларда жүйеленді. Ішкі Ресейдегі осыған сай басталған партиялар мен ағымдар тартысы империяның іргесін шайқалтып, беделін түсірген ереуілдер мен көтерілістер ұлт зиялылары мен оқығандарына да, қалың бұқараға да ой салды, іс-әрекетке шақырды.

Бұл ықпал Халел Ғаббасұлын да сырт айналып өткен жоқ. Оның тергеушілерге берген жауабындағы саяси идеясының алғашқы ояну ұшқынының Мәскеудегі студенттер ортасындағы ереуілдерде туғанын айтуы – осының айғағы.

Осы 1905 жылдың қазақ қоғамы үшін саяси-интеллектуалдық белес болғанын «Сарыарқада» Халел Ғаббасұлы да айтқан. Яғни, ендігі кезекте Әлихан, Ахмет, Міржақып бастаған саяси-теориялық ойлаудың жаңа дәуірі, жаңа идея – партия құру мәселесі туындады.

«Олардың бас қосуында «Алаш» партиясының бастау көзінде тұрған қайраткерлер кадеттердің қазақстандық филиалын құруды мақсат еткен жоқ. Олар сол үлгідегі жалпыұлттық дербес саяси партия құруды көздеді» [30, 35 б.].

Осы ретте Алаш көсемі берген түсініктемеге тоқталсақ: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншіктеп алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді. Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық. Француз, орыс һәм өзге жұрттардың тарихынан көрінеді: молла хүкіметтен ақша алса, сатылып кетеді. Рухани іс аяқ асты болады. Жалование алған моллалар хукіметке жетекшіл болып, еріп кетеді. Біздің қазақ ісін көркейтетін болсақ, хүкімет ісінен бөліп қойған оң болады. Оны орысша «отделение церкви от государства» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды. Осы үш жол айырылғаны биыл ашыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа «Алаш» партиясын ашуға тырыстым. Мұны мен июльдегі жалпықазақ съезінде айтқан едім» [31, 262 б.].

Осылайша, партия жетекшісінің артынан еріп, ұлттық интеллигенция жаңа саяси партия құрды.

Дегенмен бұл іске дейін әлі де 12 жылдай уақыт қажет еді. Оның түп негізінде отарлық езгінің күшеюуі жатқанымен, бұрқ ете қалуына империялық астамшылықпен қабылданған 25 маусым жарлығы себеп болды.

Арада жетпіс жыл өткенде тарих тағы қайталанды. Метрополияның 1916 жылғы менмендігі самодержавияның құлауын тездетсе, Қазақстанда 1986 жылғы желтоқсан көтерілісіне қозғау салған Мәскеу билеушілерінің көрсоқырлығы еді.

Жалпы осы 1916 жылғы көтеріліс кезінде Алаш қозғалысының демократиялық бағытын қолдаған Халел Ғаббасұлының азаматтық

ұстанымының айқын танылуы жайдан-жай емес-ті.

Халелдің тарихи еңбегін Сұлтанмахмұт былайша бағалады:

«Призыв себебінен білді халық,

Толқығанда тоқтатқан ақыл салып.

Ығын-шығын, қырғыннан өз уезін,

Қалды ғой ақылменен аман алып» [32, 150 б.].

Сөйтіп 1905-1917 жылдар аралығындағы Алаш қозғалысының алғашқы кезеңінде Халел Ғаббасұлы саяси көзқарас қалыптастыру мектебінен өтіп, өз қайраткерлігін көрсете білді.

Күн тәртібіне 1916 жылдың жазында және күзінде қалыптасқан жаңа жағдайға лайықты жаңа ұлттық идея қажет еді. 1917 жылдың басындағы күйреу бұл үдерісті тездетті.

Осы мәселеге қатысты академик Дихан Қамзабекұлының мына пікіріне назар аударсақ: «Алаш зиялылығы кезеңінде өркениетті мемлекет құру мәселесі, ұлттың тағдыры, болашағы күн тәртібіне қойылды. Бұл жолдағы күресті Ресей шындығындағы құқықтық жолмен жүргізілу көзделді. Ашық тартысқа шығуға бодандықтан еңсесі түскен елдің жайы мұрша бермеді. Оқығандардың Ресейдегі түрлі партияға кіруі, ақырында одан күдер үзіп, өздерінше саяси партия құруы, әрқилы шаруашылық-экономикалық механизмдермен (кооперация, т.б.), қоғамдық-әлеуметтік шаралармен (отырықшылық, қала қазақтарын көбейту, т.б.) елдің әл-ауқатын жақсартуға қам жасау, айлық, жылдық учительдік курстарды ашуы, негізі мықты, бағыты анық газет-журналдар шығаруы – ХХ ғасырдың басындағы жетістіктер» [33].

Осы шақтағы «Алашорда» мемлекетінің басшыларының бірі Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси қызметі бүкіл Ресейдегідей қазақ сахарасында, соның ішінде Семейде ескі патшалық жүйе Уақытша үкімет органдарымен ауыстырылып, ұлттық сана-сезімнің оянған, ел өмірінде үлкен өзгерістер орын алып жатқан кездермен сай келді.

Мәскеу университетін үздік бітіріп, елге оралғанына екі жыл ғана болған, ұсақ кредит мекемесінде инспекторлық қызмет істеп жүрген жиырма тоғыз жастағы Халел Ғаббасұлы да қоғамдағы осындай әлеуметтік істерге белсене араласады, съезд жұмыстарына делегат болып қатысады. Яғни, Әлиханның сенімді серігі болып, оның «оң қолы» болады.

Съезде мемлекет билеу түрін, қазақ облыстарында автономия құру, халық милициясын құру сияқты жалпы саны он төрт мәселе бойынша қаулы қабылданады. Осы мәселелерді шешуге белсене араласуы Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси істердегі алғырлығын танытса, 1918 жылдары «Сарыарқа» газетінің ашылуына, ондағы әдеби-көсемсөздік басылымдарға бағыт-бағдар беріп, басшылық жасап, өзі де көсемсөз жазуы – оның әдебиет пен «халықтың тілі, көзі мен құлағы» болған баспасөз ісіндегі қызметі де айғақтайды.

«Қоғам – тағдыры тоқсан мың тарау адамдар қауымдастығы. Осылардың ортақ мұратын дөп басып анықтау, болмыс-бітімін сақтайтын өзіндік жолы мен болашағына дұрыс жөн сілтеу ойшылдардың әлденеше буынын толғантқан. Ұлттық идеяның да арқалап тұрған жүгі жеңіл емес. ХХ ғасыр басындағы Алаш зиялылары бұл міндетті оңтайлы шеше алды. Егер ұлттық идеяның мәні –

ұлттың тілегі, ниеті ілгері жүруіне бағдаршам десек, соны елге жеткізудің, күн тәртібіндегі басты мәселені шешетін құралы – баспасөз болды» [34, 64 б.].

Ресей басылымдары мен жергілікті орыс баспасөзінің тарихи, танымды, әдеби материалдарының қазақ даласы, оның ішінде Семейде ұлт зиялыларынан өз оқырманын тапқандығы баршаға аян. XX ғасыр басындағы ұлттың азаттық идеясын алғаш көтерген басылым – «Серке» газеті. Осы басылымда жарық көрген М.Дулатұлының мақаласында патша өкіметінің отарлық саясатын әшкерелеген сөздері азаттық идеясының баспасөздегі алғашқы лебі болды.

Одан кейін әдеби-сын, көсемсөз жанрларын өрістеткен: «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, елін ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» [34, 64 б.].

«Әлеумет тарихына қарағанда 1917-1918 жылғы саяси күрестің зор майданындай ұлы дүрбеленде оқыған адамдар саясат, әлеуметтік күрес ісіне қатысқандарының бәрі де сол заманда шығып тұрған газет, журналдардың айналасына жиналмақ. Егерде әлеумет ісіне қатысқандар маңайындағы газет-журналдардың бағытына риза болмаса, өздері бөлек газет-журналдар шығарып, майданға шықпақ. Не болмаса басқа жерлердегі бағыты үйлес деген газеттерге пікірлерін жазып майдандаспақ» [35, 158 б.]. Осылайша «Сарыарқа» газеті де дүниеге келіп, Семейде жұмасына екі рет шығып тұрды.

«Халыққа басшылық ету, жаңа тәртіпті халыққа жете ұғындыру, жаңа шыққан заң-законды жариялау, өнер-білім, тіршілік-шаруа жайынан толық мағлұмат беру, земство һәм учредительное собрание жайымен жұртты таныстыру, һәм бұл туралы жолбасшылық ету» [36, 68 б.], газетке міндет болып жүктелді.

«Халел Ғаббасұлы жаңадан университет бітіріп шыққаннан кейін Семейде уақ қарыз инспекторы болды. Бұл күнде «Сарыарқа» газетін шығарушы және областной жер комитетінің, қазақ комитетінің ағзасы» [37], – деп «Сарыарқа» газетінің өзі 1917 жылғы № 19 санында елге таныстырған Халел осы басылымның ұйымдастырушысы, редакторы ғана емес, XX ғасыр басындағы семейлік әдеби ортада туған газеттің саяси, көркем көсемсөзін, оның жанрлық, тақырыптық, мазмұндық қырларын дамытуда еңбек етті. Қазақ елінде еркіндік идеясын жүзеге асырды.

Алаш арыстары мен Абай ізбасарлары ұлы ақынның даналығын басшылыққа алып, семейлік әдеби орта құру мақсатында Семей қаласында бас қосты. Олар ұлт әдебиетін дүниеге әкелді.

Бұл жайында академик С.Қирабаев былай дейді: «Біздің әдебиетіміз XX ғасыр басында зор әлеуметтік міндет атқарған ұлтшылдық әдебиет болды. Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлы осы әдебиеттің басы-қасында болды. Ұлт мүддесі жолындағы саяси күресті әдебиетшілердің бастауы – біздің әдебиетіміз үшін зор мақтаныш» [38].

Ұлтшылдары болмаған ел ешқашан да жерге ие бола алмайды. Ұлттық мемлекетті құрудың негізі сол ұлтшылдар болып табылады. Бұл қазақ еліне XX ғасыр басында, Алаш арыстарымен бірге келді. Сол себепті де, семейлік әдеби орта құруға түрткі болған Алаш арыстарының еңбектері мен саяси

көсемсөздерін Алаш қозғалысының тарихы аясында қарастырамыз. Алаш қозғалысының идеясын тудырған Алаш партиясы болды.

Ұлт көсемі Ә.Бөкейхан осы партияның бағыты, қызметі жайлы 1917 жылдың 21-26 шілде күндері Орынбор қаласында өткен I жалпықазақ съезінде күн тәртібіне қойылып, съезд қаулысы шығарылады.

Бұл турасында: «Қазақ халқының өз алдын саяси партиясы болуын тиіс көріп, бұл партияның жобасын жасауды съезд шорай исламға сайланған қазақ өкілдеріне тапсырады. Съездің шешімінде партияның негізі Демократическая Федеративная Парламентская Республика құрылмақ. Партия жобасын жасап болған соң өкілдер қазақ облыстық комитеттердің қарауына жіберіледі. Онан кейін учредительное собранияға жиналған қазақ депутаттары бекітеді. Қазақ саяси партиясының жобасы жасалғанша осы съездің қазылары учредительное собранияға баратын қазақ депутаттарына наказ – аманат болады. Жаңадан құрылған партия «Алаш» деген атқа ие болады» [39, 251 б.] - деп жазылған.

1917 жылыдың 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында өткен II жалпықазақтық съезінде талқыланған мәселелердің ішіндегі ең негізгі мәселе Алаш автономиясын жариялау болды.

Съезд қазақ автономиясы мәселесі бойынша Халел Ғаббасұлының ұсынған баяндамасын талқылап, төмендегідей шешімге келді:

«1) Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд облыстарындағы және Әмудария бөлімдеріндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы және Алтай губерниясындағы іргелес болыстардың жері бірыңғай іргелі халқы қазақ, хәлі, тұрмысы, тілі бір болғандықтан өз алдына ұлттық, жерлі автономия құрылсын;

2) қазақ автономиясының жер үстіндегі түгі – суы, астындағы кені – алаш мүлкі болсын;

3) қазақ арасында тұрған аз халықтың құқықтары теңгеріледі. Алаш автономиясына кірген ұлттардың бәрі бүкіл мекемелерде санына қарай орын алады;

4) Алаш облыстарын қазіргі бүлікшіліктен қорғау мақсатымен Уақытша Ұлттық Кеңес құрылсын. Мұнын аты – Алашорда болсын» [40, 2 б.].

Осылайша «Алаш автономиясының» іргетасы қаланып, арыстарымыздың асыл мұраты іске аты. Жаңадан құрылған мемлекетті «Алаш мемлекеті» демей, «Алаш автономиясы» деп аталуының мақсаты Ә.Бөкейхан, М.Шоқай, М.Дулатұлы бірге жазған «Алаш ұлына» [41] мақаласындағы сөздерден, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатұлы, Е.Омаров, Е.Тұрмұхамедов, Ғ.Жүндібаев, Ғ.Бірімжанов құрастырған «Алаш партиясы бағдарламасы» [42] жобасынан және «Әлиханнның Семейге келуі» [43] мақаласындағы Алаш көсемі Әлиханнның сөздерінен көреміз.

Бірігу мәселесі туралы айтылған мақалаға назар аударсақ: «Біз қазіргі әділ үкімет, азат Россиямен бір тілекте, бір кемедеміз, кемедегінің жаны бір. Россияға бұрын жанымыз ашымайтын еді, қабырғамыз қайыспайтын еді, енді орыс халқының өзімен тереземіз тең болған соң, жақсылығына сүйінеміз. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде, өлсек бір шұңқырда болуымыз керек. Жұрттың бәрі осылай бірігіп, тізе қосып, қайрат қылғанда ғана, азат халық бола

аламыз. Соның үшін жаңа үкіметке қолдан келген көмегімізді аямауымыз керек» [41]. Бұдан Уақытша Үкіметті қолдау, оның демократиялық ұстанымын пайдалану арқылы «Алаш автономиясын» құрып, болашақта жеке мемлекет құру ойының жатқанын аңғару қиын емес.

1917 жылы Бірінші жалпықазақ съезінің шешімімен «Алаш партиясын» құру туралы қаулы қабылданды. Бұл – Алаш арыстарының атқарған саяси қызметтерінің жемісі еді. Сонымен қатар, барлық жерлерде «Алаш партиясының» облыстық комитеттері құрылып, Х.Ғаббасұлы Семей облыстық комитетінің төрағасы болып сайланды.

Қазіргі таңда Алашорда үкіметіне қатысты барлық құжаттар, қабылданған заңдар мен қаулылар Семей қаласында орналасқан «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» орталығында сақталған.

1917 жылы желтоқсан айында өткен ІІ қазақ съезінің қаулысына сәйкес, Тәуелсіздікті сақтау мақсатында мемлекеттік маңызы бар үлкен жұмыстар атқарылды. Осы орайда Алашорда үкіметінің төрағасының орынбасары Халел Ғаббасұлы кеңес өкіметіне келесідей хат жолдады (мәтін орыс тілінде):

«Согласно постановлению общекиргизского съезда 5-13 декабря необходимо немедленно объявить территориально-национальную автономию «Алаш» в состав который должен войти области Семипалатинская, Акмолинская, Тургайская, Уральская, Сыр-Дарьинская, Ферганская, Семиреченская, Букеевская орда, Мангышлакский уезд Закаспийской области, Аму-Дарьинский отдел Сыр-Дарьинской области, киргизы Бийского, Славягородского, Змейногорского уездов» [44, 121 б.].

Қазақ жеріне қатысты мәселе бірден шешілмеді. Қазақстанның Ресеймен шекаралас солтүстік аймақтарының тағдыры қыл үстінде тұрды. Сонымен қатар, 1923 жылға дейін Семей және Ақмола губернияларының мәселесі қызу талқыда болды. Осы мәселе бойынша академик М.Қозыбаев «Батыс Сібірге қараған Ақмола және Семей облыстарының Қазақстанға қосылуы оңай болған жоқ. Оған Сібір ревкомының бірқатар мүшесі қарсы шықты. 1920 жылдың екінші жартысында олар Қазақстанмен шекара белгілеудің мәселелерін бес рет қарайды. Тіпті, Қазақ Автономиялық Республикасын құру туралы Декрет қабылданғаннан кейін де Ақмола және Семей облыстарын Қазақстанға беру мәселесі кейінге қалдырылды» [45, 117 б.], - деген мәлімет береді.

XX ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш қайраткерлері болмаса, ұлан-ғайыр Қазақ даласы бөлшектеніп, тұтастығынан мәңгілікке айырылып қалатын еді.

XX ғасырдың басында қазақ зиялылары ұлт мүддесін қорғауда түрлі жұмыстар атқарды. Оның бір дәлелі – Қарқаралы петициясы. «Қарқаралы округінің қазақтары империяның билеушілеріне кем дегенде үш талап-арыз жолдаған. Петициялардың заңдық тұрғысынан аса сауатты жазылуы және стильдік ерекшеліктері – дейді зерттеуші ғалым З.Тайшыбаев, оның мәтінін әзірлеген қазақтың тұңғыш заң министрі Жақып Ақбаев деп тұжырымдауға негіз береді» [46, 18 б.].

«Қарқаралының уезд бастығы биылғы 30 маусымда маған мынаны хабарлады: тыңшылар арқылы алынған деректерге қарағанда, Қоянды-Батов

жәрмеңкесінде бас қосқан Ақмола облысының және сол жақтағы Семей облысы уездерінің қазақтары ортасынан өкіл сайлап, патша ағзамның атына петиция дайындаған. Менің қолымдағы құпия қағаздарға қарағанда, петициядағы негізгі талаптар мыналар: салықты азайту, қарашекпен бастықтарын тарату, діни сенімдерге толық мүмкіндік беру, қазақ арасынан мүфти сайлау, орталық үкіметтегі халық өкілдігіне депутаттар сайлау. Уезд бастығының хабарлауына қарағанда, Қарағандыдан екі сенімді адам арызды Омбыға Бөкейхановқа алып барады. Омбыда Ақмола, Семей, Торғай облыстарының барлық уездерінен сайланған өкілдер жиналыс ашып, петицияны талқыламақ. Сөйтіп Омбыда бүкіл қазақтан екі адам сайланып, оны Петербургке алып кетпек. Штабс-ротмистер Оковский қырдағы дүрлігу жағдайын маған хабардар етіп келеді. Қазақтар Ресейде болып жатқан оқиғалардың барысын мұқият қадағалап отырған көрінеді» [47, 48 б.].

«Білімімен жолды алған бір Әлихан болмаса, басқа оқыған азаматтар оқуының арқасында да депутат болған жоқ. Нар шөккен даналығымен депутат болысты» [48, 119 б.], - деп Қ.Кемеңгерұлы Әлиханды ерекше бағалаған.

Атап өткеніміздей, 1905 жылдың маусымында империя билеушілеріне үш талап-арыз жіберілген. Біріншісі, императордың атына жазылған, бұл арызда қазақтардың білімді, мәдениетті және экономикалық жағынан Ресейге тиесілі басқа ұлттардан кем емес екенін және 6 миллион халқы бар халықты енді кемсітуге болмайтыны мәлімделген.

Кеңес дәуіріндегі тарихшы Н.Дружинин «Кавказ бен Орта Азиядағы оқиғалар Орта Шығыстағы ағылшын-орыс бәсекесімен байланысты. Ал Шығыс халықтары, оның ішінде қазақ халқы да түгелдей ағылшын империализмінен қауіптенгендіктен, патша империясына өз еркімен қосылды. Бұл қосылу ол халықтарға прогрессивті серпіліс әкелді» [49, 218 б.], - деген пікір айтады. Бірақ, тарихтан білетініміздей, бұл отарлау заңсыз жүзеге асқан болатын. Ресей империясына қазақтар келесідей талаптар қойған:

«1. Әр болыста мешіт салынып, медресе ашылсын. Бізге баспахана, газеттер мен ана тіліміздегі кітаптар керек.

2. Жергілікті бастықтар қазақ тілін білетін болсын, олар білімді адамдардан сайлау жолымен қойылсын.

3. Іс қағаздары қазақша жүргізілсін. Песір, старшын, шабарман сияқты кіші қызметкерлер тек қазақтардан қойылсын.

4. Болыстар демократиялық жолмен сайлансын. Сауатты, білімді кандидаттарға артықшылық берілсін.

5. Учаскелік мировой судьялар қазақша білетін болсын. Тергеу қазақша жүргізілсін, адвокаттар қазақша білетін болсын.

6. Соттар тікелей Юстиция министрлігіне бағынатын болсын.

7. Салықтар еркіті түрде төленетін болсын.

8. Ертіс бойындағы жерлер, әскерге деп кесіліп берілген жерлер қазақтарға қайтарылсын.

9. Қыстаулар бұрынғы иелеріне қайтарылсын.

10. Қазба байлықтар, ашылған кен орындары, зауыттар мен кеніштер қазақтардың ұлттық байлығы болып саналсын. Ал басқа біреулер пайдаланатын

болса, тиісті ережеде ақысын төлесін.

11. Ормандар, өзендер мен көлдер, олардың байлығы қазақтың ұлттық байлығы болып бекітілсін.

12. Соңғы 20 жылда қазақтардан тартып алынған жер өздеріне қайтарылсын.

13. Мемлекеттік Советке қазақтан депутат сайлансын» [50, 318 б.].

Қол қойғандар Павлодар уезінің өкілі Т.Наркенов, Қарқаралы уезінің атынан А.Жолшорин мен А.Жандеркин болды. Сол кезде қазақтар Ресейге және басқа отаршылдарға тек өз жеріне мұқтаж екендіктерін білдіртіп еді. Телжан Шонанұлы атап көрсеткендей: «Екі шаруа халқының тұз-дәмін жарастырмай қойған – озбыр үкімет саясаты болды» [51, 182 б.].

«Қазақтар – Шыңғысхан мен Ақсақ Темірдің ұрпақтары. Сондықтан, Америкада ақтар қызыл тәнділермен қалай сөйлесе, қазақтармен де солай сөйлесу керек» [52, 43 б.].

Семейлік әдеби ортаны қалыптастыруға үлес қосқан Алаш арыстары мен Абай шәкірттерінің азаттық танымдарына түрткі болған тарих негіздерімен қатар, әдеби негіздеріне де тоқталу қажет.

«XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті – ұлы дәуірдің: ілгерілеулер, күрес, көтерілістер, сұрапыл соғыстар, қиян-кескі көтерілістер дәуірінің әдебиеті. Күрделі, көп қырлы әдебиет» [53, 29 б.].

Абай тағылымынан, ұлттық әдебиет тарихынан, ағартушылықтан, бостандықтан, әлемдік әдебиет көздерінің гуманистік болмысынан нәр алған арыстарымыздың шығармашылығындағы либералды идеялар XX ғасырдың басындағы ояну дәуірінің әдебиетін тудырды.

Әдебиеттегі тарих тағылымының жалғастығы туралы Сәбит Мұқанов былайша түсінік беріп өтеді: «Халық бостандығының күрес өрті ешбір күшпен сөндіруге болмайтындығына қазақ халқының күрес тарихы куә. Патшашыл Россиямен өлшегенде жерінің кеңдігі ғана болмаса, халқының саны жағынан қазақ халқы көл қасындағы шұқанақтай-ақ еді. Құрал күшін салыстырғанда: патша әскерінде Европа техникасынан туған күшті қару болды. Ал, бостандығы үшін күреске шыққан қазақ халқының бар құралы: садақ, найза, шоқпар. Осындай, халық санының аздығына, қаруының әлсіздігіне қарамай, қазақ халқы патша өкіметімен 200 жыл алысуға шыдады. Ешбір қанды қырғын бостандықшыл халықтың жолына бөгет бола алмады» [54, 5 б.].

Сол кезеңде ұлт зиялыларының шығармалары баспа бетіне шығып, халыққа жетіп отырған.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығына тоқталсақ, ол ұлттың тағдырын, оның бостандық идеясын, қанаушылықтағы жағдайын шебер суреттеді. «Маса» жинағында жарық көрген мына өлең жолдарына назар аударсақ, Сахараның салқын көліне қонған қаздардың отаршылдық отқа оранғанын анық көреміз:

«Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,
Сахара сазға қонып салқындаған
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды денемізде шарпылмаған» [55, 41 б.].

Абай өз халқын көп сынаған. Өйткені өзі сол халықтың ортасынан шыққан, оны жетелей білген. Жетегіне ерте алмағандарға күйініп, ашу-ызасын да білдірген. Оны мына өлең жолдарынан байқаймыз:

«Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайдан барып онайын» [2, 73 б.].

Сұлтанмахмұт та:

«Қайтейін, елім, қимаймын,
Қия алмай жанды қинаймын.

Алты қырдан ассам да,

Сөздеріңді сыйлаймын» [56, 49 б.], – деп, өз халқын жамандыққа қимайтындығын көрсеткен.

Ағартушы А.Байтұрсынұлы да осындай күйде болып, елінің болашағына, азаттығына бар ғұмырын арнаған. Осы жолда оның қасынан табылып, идеялас жолдасы, сенімді серігі болған – Міржақып Дулатұлы.

Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатұлының өмірлері өте ұқсас болды. Алғашқы білімдерін орыс мектебінен алып, ауыл мектептерінде оқытушылық қызметпен айналысты. Қоғамдық-саяси қызметтері де қатар басталды. М.Дулатұлы адамдықтың борышын былайша көрсеткен:

«Айнымай тұтқан жолың болсын мынау
Азаттық, ағайындық, теңдік сұрау.
Тайсалмай дұрыстыққа жанды қисақ
Борышы адамдықтың сонда тұр-ау!» [57, 19 б.].

Ахмет пен Міржақыптың ұлы Абайдан алған тағылымы ақылы мен ойы бар жастарды оятты. Сол жастар тобы - Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мағжан Жұмабаев, Сәбит Дөнентаев, Мұхаметжан Сералин, Спандияр Көбеев, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов қазақ әдебиетінің жанрлық түрлерін байытып, ел өмірінің шындығын нақты суреттеп көрсетіп берді.

Ғылыми жұмысымыздың алғашқы бөлімінде арнайы қарастырылған Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік мұрасына негіз және өзек болған жайларды семейлік әдеби ортамен байланыста ала отырып, мынадай қорытынды пікірлерге топтастырдық:

Бірінші, семейлік әдеби орта өкілдері Абай тағылымындағы Алаш арыстары мен Абайдың әдеби ортасынан тәрбие алған – Абай ізбасарлары.

Екінші, семейлік әдеби ортаны біріктіруде отарлық езгідегі халық өмірі мен азаттық рухындағы ұлт әдебиетінің әсер-ықпалы зор болды.

Үшінші, семейлік зиялы орта өкілдері шығармаларындағы азаттық идеяларының негізі – Абай тағылымы, төл әдебиет мұралары және әлем әдебиеті қайнарларындағы ағартушылық, бостандық, гуманистік, халықшылдық сынды ой танымдар болды.

1.2 Әдеби ортаны қалыптастырудағы Абай тағылымы

Абай - әдебиетті адам тәрбиесінің, уақытты түзетудің, сөз өнерінің тәрбиелік мәнін жоғары көркемдік деңгейге көтерудің қуатты құралына айналдырған данышпан. Тәрбие мәселесі Абайға дейінгі әдебиетіміздің де өзекті мәселесі болғаны белгілі, дей тұрғанмен Абай поэзиясының ерекшелігі – заманға сай поэзия тудыруында және көркем шығармаларының идеялық, мазмұндық түрлерінің байланыста болуында.

Мұхтар Әуезов Абай поэзиясының өзіндік ерекшеліктерін жіктей келе, былай атап өткен: «Қазақ әдебиетін Абайдан бастау дұрыс емес, Абай қазақ әдебиетінің басы дегенде, біз Абай поэзиясының көркемдігіне қатысты айтамыз – дүниені өзінің жаңаша тануына орай жаңаша сезім, жаңа ой айтқанда Абайдың тіл сөздігі (лұғаты да), өлең көріктеу өрнегі де басқаша, өзінше шығады. Қазақтың елдігімен, тарихымен, бұрынғы қазынасымен жалғаса отырып, соны өсіріп, өрістетіп айтқан жаңалығы әлденешеу. Бірақ бар тарауындағы бір ерекшелік: соның бәрін жаңа дәуірге бастайын деген ағартушы ақын өзінен бұрынғы ақынның бәрінен басқаша айтуында» [1, 181 б.]. Абайтанушы ғалым Қ.Мұхамедхановтың: «Ұлы ақынның данышпандығына, оның әдебиетке әкелген жаңалығына, жаңа бағыт, биік мақсат идеясына берілген таланттар данышпан ақынның шәкірттері болмақ. Ондай талантты ақын шәкірттер ақын ұстазының шығармаларын, әдебиетке әкелген жаңалығын, идеясын халыққа таратушылар болмақ» [58, 79 б.] деген пікірі сөзімізді дәлелдей түседі.

Ұлы ақынымыз Абайды алғаш рет баспасөз арқылы халыққа танытып, мағлұмат берген Әлихан Бөкейхан еді.

«Әлихан Бөкейханов – Шәкәрім мұрасына алғаш баға берушілердің бірі. Мұның екі себебі бар. Біріншіден, Шәкәрім жинақтары 1911 жылдан бастап кітап болып жұртшылыққа таныс болса, екіншіден, Шәкәрім - Абайдың туыс інісі ғана емес, оның ізін басқан шәкірттерінің ішінде білімі тереңі, ақындығы зоры» [59, 13 б.].

Тарихтан белгілі болғандай, 1896 жылы Торғай облысы бойынша жер жағдайын зерттеу мақсатында профессор Ф.Щербинаның жетекшілігімен экспедиция ұйымдастырылған. Осы экспедицияға Әлихан Бөкейхан да өз өтініші бойынша қатысқан. 1896-1903 жылдар аралығында Әлихан қазақ даласын аралап, сол кездегі қоғамда болып жатқан жағдайлармен толық танысуға мүмкіндік алады.

Экспедиция барысында отаршыл өкімет істері Әлиханның азаттық ойларының тууына себепкер болып, көлемді еңбектері жарыққа шығады.

Осы жазбаларында Ә.Бөкейхан қазақ халқының ақыл-ой, санасы мен мәдени деңгейі жайлы былай деген: «Қазақтардың өте ақылды. Табиғат, адам, оқиға дегендерді есте сақтау қабілетін бірінші орынға қоямыз, бұл тұрғыдан алғанда олар орыс шаруаларынан әлдеқайда биік тұр. Оқу, әсіресе математика оңайға түседі және оқуға өте қабілетті. Қазақтардың мәдениетінің жоғарылығын олардың тілдерінен, халық әдебиетінің байлығынан және өнерлерінің даму дәрежесінен көруге болады» [60, 192 б.].

Қырғыз (қазақ) поэзиясындағы жаңа толқын өкілі деп Абайды атаймыз. Оның өлеңдері формасы жағынан – шағын, мағынасы жағынан – көркем туындылар. «Евгений Онегин» шығармасының аудармаларын, Лермонтов өлеңдерінің аудармаларын қазаққа түсінікті етіп аударып берген. Сондай-ақ, Семей өлеңшілерінен өз мақамына салып орындаған «Татьяна хатын» тыңдауға болады.

«Абай дүниеден өткен соң барып, данқы жайылды. Көзі тірісінде атақты болған ақынның дүниеден өткен соң есімі мәшһүрленіп, өлең-сөзінің қасиеті арта түсті. Қазақ баспасөзі Абай туралы жазды» [59, 13 б.].

«Алғашқылардың бірі болып Абайды жоқтап, мақала жазған ұлтжанды ақын М.Дулатұлы болатын» [59, 14 б.] - деп ғалым Б.Ердембеков атап көрсетеді де, Міржақып Дулатұлының: «Абайдың өлген күнінен қанша алыстасак, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге қанар, сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге артылар. «Бірінші ақынымыз» деп қабырын халқы жиі-жиі зират етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар» [61], - деп «бір ғасыр бұрын айтқан арман-сөзін, данышпандық ой-пікірін Абай туралы айтар сөздің алдында дем сайын келтіріп отырсақ артық болмас» [59, 14 б.], - деген пікірін тілге тиек етеді.

Абай Құнанбайұлы қайтыс болған соң Әлихан Бөкейхан оның өмірбаянын жазып, «Семипалатинский листок» [31] газетінде мақаласын жариялаған.

Әлихан Бөкейхан өзінің еңбектерінде Абайға қатысты екі жайды ерекше атап өткен. Біріншіден ол, Абай поэзиясының жаңа сипаттарын дәл тауып көрсетсе, екіншіден Абайдың орыс әдебиетінің ағартушылық бағыттағы Пушкин мен Лермонтов поэзиясын қазақ тіліне аударылуын алға тартады.

Әлихан Бөкейханның өзі де, оның ізбасарлары да Абайдың осындай білімі негізінде орыс зиялыларының революциялық ой-пікірін емес, ел дамуының эволюциялық, прогрессивтік жолын, ағартушылықты, қазіргі заманды, жаңашылдықты, сондай-ақ отаршылдық езгіге қарсы сындарлы реалистік бағыттарды үлгі тұтқанын көрсетеді.

Абай өлеңдерінің танымдық қасиеттерін Ахмет Байтұрсынұлы да: «Не нәрсенің жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды» [55, 217 б.], - деп жазған.

Ұлы Абайдың тағылымдық өнегелерін үлгі тұтқан Алаш арыстары ақынға арнап өлеңдері мен мақалаларын жариялай бастады. Соның бірі Міржақып Дулатұлының «Абай» [62] мақаласы. Мағжан Жұмабайұлы да бірнеше өлеңдерін жариялады [63]. Әуезов болса «Менің бала күнімнен ішкен асым, алған нәрімнің барлығы да - Абайдан. Таза әдебиет сарынына бой ұрғанда, маған «Абай» деген сөз - «Қазақ» деген сөзбен теңбе-тең түседі» [1], - деген болатын.

Абай мұрасының алуан түрлілігін ескере отырып, біз Абайдың азаттық сипаттамаларына ғана тоқталамыз. «Қайғы мен ыза қысып, тілінен зар

шығартқан» заман шарықтау шегіне жетті. Абай империялық билік жүйесінің куәгері болды.

Осы аталған жағдайларды былайша суреттеген:

«Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп, шайтанға берер көмек» [2, 47 б.].

Адам жанына қажет нәрсе - білімге деген құштарлық, бұл білім ордалары, баспасөз қызметі, кітап бастырту, мәдени жұмыстар, мұның бәрі империяның ағымын көтеруге жарады.

«Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прошение жазуға,
Тырысар, келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы?
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы» [2, 59 б.].

Абай дәуіріндегі отарлық езгінің жаңа кезеңін ақын шығармашылығының аясында ала отырып, Абай шығармаларын орыс тіліне аудару мәселесімен ұзақ жылдар бойы айналысқан А.Белослюдов былайша тұжырымдайды:

«Абайдың өлеңдері халыққа деген шексіз сүйіспеншілікке бөленіп, сол кездегі самодержавиялық чиновниктердің тағылық дүниесінің азабын тартып отырған қазақ елінің мұңы Абайдың «көрінбеген көз жасы» арқылы бейнеленді» [64, 101 б.].

Құдайберген Жұбанов: «Абайдың еленбей келе жатқан ерекшелігінің бірі – оның ояну дәуірі тудырған ұлылар сияқты алды қараңғы, заманы жаңалыққа түрткі салмаған кездің өзінде, ескілікті бұзып-жарып жаңа жол салуы болды» [65, 83 б.], - десе, Мұхтар Әуезов: «Қайдан алсын, нені алсын – баршасын да өзінің үлкен ойлы, терең толғаулы ірі ақындық ерекшелігі арқылы үнемі өз елегінен өткізіп, өз өнерімен мықтап қорытып, өзінің қайнар жүрегінен шыққан бұйым табысы етіп ала білді» [17, 279 б.], - деген еді.

Абай руханиятының осы үш бұлақ көзінің біріншісі - ұлттық мәдениеттің ошағы десек, Абай өз заманының озбырлығына қарсы оларды қалай өзгерткенін, толықтырғанын және жаңғыртқанын талдау қажет. Қазақтың рухани қайнар бұлағы болған түріктік қазынасы, фольклордан алынған Абай поэзиясы ұлттық әдебиеттің бастауынан, содан кейін әдебиеттің ең жақсы үлгілерінен туындайды. «Қазақ халқының есте жоқ ескі заманынан жиып, сақтап, өсіріп келген өз даналығы, халықтың ауызша әдебиет қоры, ақын Абай

осы қордан көп нәр алып, сол арқылы өз өлеңін көп көркейтті» [17, 280 б.].

Ақынның халық мұрасынан алған, өз шығармаларында жаңғыртқан және пайдаланған үлгілеріне келетін болсақ, Абай қазақтың төл әдебиетін отарлық езгіге қарсы күрестің құралы ретінде пайдаланған. Атап айтсақ, біріншіден этнопедагогиканың дамуы, отаршылдық уақыттан туындаған ғасырлар бойы қалыптасқан құлдық психологияға ұлттық тәрбиенің қарсылығы болса, екіншіден, этноцентризмді жою, яғни халықтың жағымсыз қасиеттерін ашу, олардан құтылу жолын көрсету, үшіншіден, жадидизмді дамыту, өзге халықтардың ұстанған дініне қарамай, олардан білім мен өркениет табыстарының қазаққа тиімді тұстарын алу.

Абайға тірек болған келесі дерек көзі - Шығыс мұрасы. Бұл ретте Абай Шығыс мұрасынан исламның гуманистік сипатын, ислам философиясының прогрессивтік мәнін және Шығыс әдебиеті шығармаларының сюжеттерін отаршылдық езгіге қарсы күрестің рухани тірегі ретінде алды. Академик Д.Қамзабекұлы атап көрсеткендей: «...Батыс пен Шығысқа да үңілген Абай өз қоғамына сәйкес халық ағаруын армандады» [66, 122 б.].

Мағжан Жұмабаев «Алқа» ұйымының бағдарламасында: «Абай ақын трагедиясының бастысы – қазақ жерін талапайға салған отаршылдықта» [63], - деп атап өткеніндей, ұлы ақынымыз отаршылдыққа қарсы күресеті.

Абайдың орыс әдебиеті мен мәдениетіне, сол арқылы батыс әдебиетіне баруының себебі де, отаршылдық саясаттың қыр-сырын ашу, орыс тілін, мінезін, тұрмыс-тіршіліктерін, көзқарасын білу керек болды деп ойлаймыз.

Елдегі жүріп жатқан саясат туралы Мұхтар Әуезов келесідей түсінік берген: «Әр түрлі тұрмысты былықтырған, өзінің ескі жолына басқа жұрттың үйлеспейтін жолын араластырған, бірбеткей қалыпты тәртіптен айырылған, істеп жүрген кәсіптің бір де бірін ұқсата алмай жылдан жылға кедейшілікке аяқ басып, біздің жұрт азып келеді» [67].

«Жеңілген елге істелер зорлықтың бұрыннан келе жатқан даңғыл жолы бар. Ол жеңілген елді өз бетіндегі жұрттық қалыптан айырып, өн бойына сіңіріп, бөтен ниет ойлатпай, бөтен тілек тілетпеу. Алдымен торыған елдің дінін қақпайға алады, бұдан соң ғұрып-әдетін араластырады, артынан аламыштап жүріп, тілін жоғалтып, елдің белгісін күңгірттендіріп, ақырында бір ұлтты жұтып кете барады» [68]. «Қазақ секілді жұртты салғаннан көпшіл қылам демей, әуелі ұлтшыл қылу керек» [68].

Абай өз халқының ұлттық қасиеттерінен айырылып қалмауы үшін, ұлттық дәстүрді сақтап қалумен күресті. Сол дәуірдегі отарлық езгіге қарсы күрестің негізгі мақсаты халықты бірлікке шақыру, адам жетістіктерін ұлттық рухта үйлестіру және ақыл, жүрек, қайрат күшімен еркіндікке қол жеткізу болды. Алаш арыстары мен Абай шәкірттері арқылы семейлік әдеби ортаның азаттық идеясының қалыптасуына ықпал етті.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Абай іліміндегі Алаш арыстары мен Абайдың әдеби ортасында тәрбиеленген барлық шәкірттері ғасырлар тоғысында елді азат ету жолындағы еңбектерінде Абай идеясын алға тартты. «Мұндай ақын – төртеу. Оның екеуі Ақылбай, Мағауия – Абайдың өз балалары. Екеуі де 1904 жылы – Абай өлген жылы өлген. Қалған екеуі Көкбай, Шәкәрім.

Осы төрт ақын – Абайдың нағыз толық мағынасындағы шәкірттері» [17, 253 б.].

«Ең алғаш рет Абай мектебі, Абай шәкірттері деген ұғымдарды қолданған Әуезов, Абайдың төңірегіндегі ізбасарлары Көкбай, Шәкәрім, Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл, Әсет, Әріп, Уәйістер туралы қысқа да болса деректер ұсынып, олардың Абаймен байланысын шын мәніндегі ұстаз бен шәкірт арасындағы құбылыс ретінде қарастыруы – қазақ әдебиетіне Абайдың ақындық мектебі, ақын шәкірттері деген ұғымды әкелді. Демек, Абай ортасы, оның ауқымына енетін Абай мектебі, ізбасар шәкірттері деген ұғым Әуезов арқылы 1930 жылдары әдебиеттен мықтап орын алды» [59, 20 б.].

Біз Ш.Құдайбердіұлы, К.Жанатайұлы және Алаш арыстарымен бірге қызмет еткен Абайдың басқа да шәкірттерінің семейлік әдеби ортаны қалыптастырудағы атқарған қызметтеріне шолу жасап, тоқталмақпыз.

Абайдың әдеби ортасынан шыққан ақын шәкірттері тек шығармашылықпен ғана емес, қоғамдық жұмыстармен де айналасты. Ақын әрқашан да елінің игілігі үшін қызмет атқаратын қоғамдық өмірдің белсенді мүшесі болып табылады.

Осылайша, Абайдың шәкірттері қазақ халқын дербес ел қылу жолында Алаш арыстарымен бірлесіп, барлық күш-жігер, білімдерін жұмсап, Алаш мүддесі үшін қызмет етті. Жастарды, бүкіл қазақ халқын Алашорда билігі, Алаш автономиясы айналасына топтастырып, елді басқару, басқалармен қатар бейбіт өмір сүру, ұлт мемлекетінің іргетасын нығайту жолындағы қызметтерге шақырды.

Осы мәселелерді анықтап саралау үшін, 1917-1920 жылдар аралығында елде орын алған тарихи жағдай мен Семейдегі саяси жағдайларға шолу жасау қажет.

1917 жылдың ақпан айында Николай патша өз еркімен тақтан кетіп, әлеуметтік құрылымдар құлаған, адамдар тағдыр тәлкегіне түскен кезеңнің басы болды. Ақпан төңкерісі, патша өкіметінің капиталистіктен уақытша билікке ауысуы қантөгіссіз өтті. Сондықтан, 1917 жылы самодержавиялық биліктің либералды-демократиялық билікке көшуінен кейінгі соңғы сегіз айда елде күрт өзгеріс, қанды саяси күрес болған жоқ. Қазақ даласында тыныштық орнап, барлығы бірқалыпты бола бастағанымен, Ресейде билікке деген талас қызу жүріп жатты. Бұл жағдайды қазақ оқығандары үнемі бақылап отырды. Бірақ, оларға билікке таласты емес, сол билікке ие болатын саяси партияны анықтау керек болды. Өйткені ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы болды. Алаш арыстары осы саяси мүмкіндікті қалт жібермей, ұлттық мүддеге пайдалану қажет деп ұғып, көптеген ақымды істерді қолға алып, ұйымдастыра бастады. Осылайша, Торғай, Орал, Семей шаһарларында Ұлттық комитеттер құрыла бастады. Бұл комитеттер уақытша үкіметті қолдады. Семей облыстық комитетінің съезінің ашылу салтанатында Шәкәрім комитет мүшесі болып сайланды. Қазақ даласының барлық жерлерінде депутаттар сайланып, Бірінші жалпықазақ съезіне жіберілді.

Бірінші жалпықазақ съезі – алғашқы қазақ құрылтайы болды, ол 1917 жылы 21-28 шілдеде Орынбор қаласында өткізілді.

Осы съезде «Алаш» партиясы құрылып, бағдарламасының жобасы

«Қазақ» газетінде [30] жарияланды. «1917 жылы қазанда Халел Ғаббасұлы бастаған Семей облыстық ұйымы, одан соң Омбы, қараша айының басында Орынбор облыстық ұйымы құрылды» [39].

Екінші жалпықазақ съезі – 1917 жылдың желтоқсан айының 5-13 аралығында өткізілді. Осы съезге жаңадан құрылған облыстық ұйымдардан депутаттар қатысты. Күн тәртібінде «Алаш автономиясын» жариялау болды. «Автономия құру үшін оны қорғайтын милиция, сот және тағы да басқа органдардың қажет екені айтылды, орталығы Семей шаһарында орналасатын болды» [40]. Тарихтан білетініміздей, өкімет екіге бөлініп, Торғай мен Семей қаласына ауысты. Осы негізгі органдардың басқарушы орталығы Семей қаласы, Ертіс өзенінің сол жағалаудағы бөлігінде орын тепті. Бұл - Алаш қаласы деп аталды. Яғни, қаланың Ертіс өзенінің сол жағалауында орналасқан бөлігі заңды шешіммен Алаш қаласы деп жарияланған болатын.

Ендігі кезекте біз осы Алаш қаласында Абайдың әдеби ортасынан нәр алған Шәкәрім, Көкбай, Тұрағұл сынды Абай шәкірттерінің атқарған қоғамдық қызметтеріне назар аударайық.

Шәкәрім - Алаш арыстарының ішінде жасы жағынан - ең үлкені, халық алдындағы беделі жағынан – абыройлысы. Оның Алаш үкіметінің құрамына шақырылуы заңды құбылыс еді.

«Бір кезде ұмтылып ең талпына да,
Патша өліп бақ ашылған балқымада.
Білем деген жастармен жолдас болдық,
Төңкеріс ұлы дүбір, шалқымада.
Енді қазақ ел болар деп қуанып,

Жүріп ең орнықпаған қалқымада!» [69, 483 б.], – деп Шәкәрім «Мұңды шал» атты өлеңінде сол кезді сағына еске алады. Шәкәрім Құдайбердіұлы қоғамдық жұмыстармен де белсене араласты.

Жоғарыда 1917 жылдың 7 наурызында облыстық қазақ комитетінің жиналысында, қаланың Ертіс өзенінің сол жағалауында орналасқан бөлігі заңды шешіммен Алаш қаласы деп жарияланған болатын дегенбіз. Осы көне шаһар он жылдай «Алаш» деп аталып, XX ғасырдың басында еліміздің өнер, мәдениет, сауда және басқа да кәсіптерін өркендетуге зор үлес қосты. Бұл жайында Алаш арысы Жүсіпбек Аймауытұлы былай деп еді: «Семей – ызғындай елдің ортасындағы өнер-білімнің, сауда-кәсіптің, от арба, от кеменің тоғысатын кіндігі, қара шаңырағы, бір губерния елдің миы, ақыл-ойдың табысы, бір губерния елдің жүрегі» [70, 314 б.].

Бұл шаһарда қайраткерлер бас қосқан уақыт, қазақ халқының саяси және мәдени өмірінде өшпес із қалдырды.

Шәкәрім Құдайбердіұлы қоғамдық жұмыстармен де белсене араласып, «Семей уездік Земстволық жиынына депутаттар сайлау және оның қорытындысы туралы» [71] құжатта көрсетілгендей, депутаттар тізімінде бар.

«Земство – жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс мекеме. Жұрттың көзі, жанашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте Земство басқармайтын іс болмайды» [72].

Келесі бір өлеңінде Шәкәрім былай дейді:

«Басыма келген әр жұмыс,
Толқында жүріп көрген түс,
Бұл топта кез келген іс,
Ойымды деді қамайын» [69, 443 б.].

Бұл ақынның «Мұтылғанның өмірі» [69] атты автобиографиялық шығармасынан алынған үзінді.

Бұл шығармасында ақын «Басыма келген әр жұмыс» деп Алашорда соты қызметінде болғанын айтады. Сол қызметте жүріп: «Бұрынғы орыс тергеген, біздің сотқа бермеген, қазақы жұмыс сол екен» [69, 443 б.], - деп сот жұмысындағы мән-жайын айтады.

«Тағы да жұмыс үстіне,
Бір ауыр іс түсті де,
Ордамыз у ішті де,
Партия шықты жалғансыз.
Болды десең кім үшін,
Белгібайдың қызы үшін,
Көбіңіз естіп, қалғансыз» [69, 446 б.].

Шәкәрім қиын-қыстау кезеңде үйсіз елді қорғау үшін құрылған халық жасағын, яғни ұлттық әскерге қырық ат берген Оразбай жасағын қолдамады. Біз қазақ дәстүріне қарсы шығарылған үкімнің себебіне ғана тоқталып, өз пікірімізді айтып өтпекпіз.

Біздің ойымызша, Шәкәрімнің шешімі, ең алдымен, осы Алашорда үкіметінің ашуланған және Шәкәрімге қарсы шыққан азаматтарының беделі үшін, сондай -ақ Абай аманатының әділдігіне адалдығы үшін қабылданды. Егер елдің әділ мемлекеті Алашорданың атынан төрелікке қатысқан Шәкәрім теріс шешім қабылдаса, бұл Алашорда үкіметінің атына нұқсан келтіретіні анық еді. Дәл осы кезде Абайдың Шәкәрімнен кейінгі екінші шәкірті Көкбай Тақырда мұғалім болып жүрсе де, оның семейлік әдеби ортадағы қоғамдық-саяси қызметтерден шетте қалмағанын дәлелдейтін құжат бар:

«Дело-119. Список частных избранных в Семипалатинское земство. Приложения к протоколу 14 ноября, 1917 года. ...Джанатаев Кокбай. Возраст – 57. Место жительства: аул №4, Мукурской волости. Род занятия – учитель» [73]. «Алаш партиясының жұмысына тікелей араласпаса да, ол тілеулес, баталас, ниеттес болды. Тіпті Көкбайдың Семей уездік земствоға сайланғаны жөнінде дерек те бар» [74, 59 б.].

Тұрағұл Абайұлына келер болсақ М.Әуезов айтқандай: «Ғұлама ақынның өмірбаянына қатысты мол мағлұматтарды осы кісіден артық ешкім білген жоқ, оларды керекті жерінде кіріктіріп, түгел пайдаландық» [75, 28 б.].

«1917 жылы Тұрағұл Абайұлы Алаш партиясының Семей облыстық комитетіне мүше болды, алайда оның Алашорда үкіметіндегі қызметіне байланысты мәселе түбегейлі зерттелген жоқ» [76, 83 б.], - деп Қ.Мұхамедханов өзінің «Абайдың ақын шәкірттері» атты зерттеу еңбегінде Тұрағұл Абайұлының атқарған қоғамдық қызметтерінің толық зерттелмегенін айтады.

Осы жерде, 1900 жылдардан бастап Алаш арыстары Әлихан, Ахмет, Міржақыптармен Абайдың ақын шәкірттерінің жақын болғанын атап өткен

жөн. Ә.Бөкейханның бір естелігінен танысқанымыздай: «1908 жылы Семейде абақтыда борышымды күтіп жатқанымда Шәкәрім, Көкбай, Тұрағұл әдейі қалаға келіп, тағы бірер күн көңіл көтеріп, шат болған едік. Мен абақтыда жатқанымда олар тағы келіп амандасқан. Бұлардан өзге қазақ жарамады-ау деймін» [31].

1916-1917 жылдары Ресейдегі саяси оқиғалар кезеңінде Тұрағұлдың Алаш тілегінде болғаны белгілі. Сол кезең - патша өкіметінің тыл жұмыстарына қазақтан сарбаздар алу туралы Июль жарлығы шығып, халықтың наразылық білдіріп жатқан кезеңі еді.

«31 июньде Семей уезінен 7 болыс (Шыңғыс, Шаған, Мұқыр, Қызыладыр, Беген, Семейтау, Бұғылы) ақсақалдары хакімдердің рұқсатымен Семей қаласында бас қосып кеңесті. Қазақтан соғыс майданына кісі жіберу жағын сөйлесті. Мәжілісте председатель Тұрағұл Абайұлы Құнанбаев, секретарлыққа Сыдық Дүйсенбайұлы сайланды. Мәжілістегілер тегіс патша жарлығына елдің қарсылығы жоқтығын білдірді» [77], - деп, 1916 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған болатын.

Тұрағұл Абайұлы 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейінгі уақытта да Алаш арыстарымен бірге ұлт мүддесі үшін жасалып жатқан барлық істердің ортасында болып, бірге қызмет атқарады. Ақ патша тақтан түсіп, Мемлекеттік Дума таратылған кезде депутаттар сайлау мәселесі туындады. Бұл іске Әлихан бастаған Алаш арыстары да белсене қатысты.

Осы мәселеге қатысты Әлихан Бөкейхан былай деп түсініктеме беріп кеткен: «Учредительное собрание құдайдан соңғы күшті, мұның ісін бұзатын хукімет жоқ» [78].

Осы тұста Тұрағұлдың Алашорда үкіметінде атқарған тағы бір қызметіне тоқталсақ: «Түркістан қазақтарын Алаш автономиясына қосу жайынан сөйлесуге Алаш Орда тарапынан жіберілуге тағайындалған Бақтыгерей Құлманов, Міржақып Дулатов, Тұрағұл Құнанбаев Түркістан шаһарында болатын Сырдария қазақтарының областной съезіне баруға 30 декабрьде жүріп кетті» [77], - делінген.

Бұдан байқайтынымыз, Тұрағұл Абайұлы да осы аталған съезге депутат болып барып қайтқан. Осы тұста Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының қызы Гүлнар апамыздың айтқаны: «Бұл енді 1917-1918 жылдар болуы керек. Байтұрсынұлы Ахмет атам мен әкемнің Орынборда «Қазақ» газетін шығарып тұрған уақыты. 1917 жылы шілде айында «Алаш» партиясының II съезіне қатысқан ұлы Абайдың баласы Тұрағұл біздің үйге келіп түсті. Сол кезде есімде қалса керек, бертін (1925-1926 жылдары) келе, Шыңғыстауға барып жүргенімде Тұраш ата менің татарша сөйлегенімді есіне алып күлетін» [79].

Депутаттарды сайлау науқаны қызу өтті. Себебі, Алаш арыстарының билікті жоғалтпау туралы үндеуіне және ұйымдастырылуына қатысты барлық істері қолдау тауып отырды. «Семей облыстық земствосына Уездік земство атынан Б.Сәрсенов, Н.Ляшкевич, Ә.Молдабаев, И.Әлімбетов, Т.Абайұлы депутат болып сайланды» [80].

Сол замандағы ұлттық басылым «Сарыарқа» газетінде: «1918 жылы Алтай губерниясы бағытында большевиктерді өкшелей қуған Алаш әскері

жеңіспен оралып, бұл әскерге Тұрағұл Абайұлы, Биахмет Сәрсенов, Қаражан Үкібаев, т.б. басшылық еткен» [81], - деп жазылған. Бұдан көретініміз, Тұрағұл Абайұлы да Алаш әскерін құруға қатысқан.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, 1920 жылдары Алаш қайраткерлеріне қарсы қысым көрсетіле бастады. XX ғасырдың басында Семей қаласын елдің қоғамдық-саяси және әдеби шығармашылығының орталығына айналдырған Алаш арыстары мен Абай шәкірттерін басқа өңірлерге кетіре бастады.

Ғалым Б.А.Ердембеков: «Абай ортасы туралы ой түйіндерін ақын жайында айтылған алғашқы пікірлердің астарынан іздеген жөн» [59, 13 б.], - дей келе, «Төңкерістен кейін Абай ортасы тақырыбының бір саласын құрайтын ақынның өзгеге берген нәрі, яғни, ұстаз – Абайдың қарекетін айқындайтын Абай мектебі деген тақырыпқа баса назар аударылып, бұл мәселе ақынның өмірі мен шығармашылығына байланысты еңбектерде бөлініп атала бастады. Дегенмен, өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Абайдың әдеби айналасы деген мәселеге социалистік идеология сынды күшейтті. Осы жылдары сол кездегі жаттанды ой, социалистік қалыпқа түскен көзқарастардан ада, Абай мен оның дәуірін қосақабат қарастырып, көкейкесті пікір түзген М.Әуезов пен Қ.Жұбановтың мақалалары болды» [59, 14 б.], - деп тұжырымдайды.

Әдеби ортаны қалыптастырудағы Абай тағылымы мен Абайдың әдеби ортасына байланысты айтылған мәселелерді қорытындылай келе, төмендегідей қорытындыға келеміз:

Біріншіден, XX ғасыр басында өткен Ресейдегі төңкеріс және елдегі саяси жағдай, әлеуметтік мәселелер қазақ оқығандарын бір жерге, яғни Семей қаласына шоғырлануына әкелді.

Екіншіден, Рухани орталық Алаш (Семей) қаласында бас қосқан Алаш арыстары мен Абайдың ақын шәкірттері ұлттық автономия құрып, сол бағытта еңбек етті.

Үшіншіден, Абайдың ақын шәкірттері Алаш арыстарымен бірлікте азаттық жолындағы саяси, мәдени, қоғамдық істермен айналысты;

Төртіншіден, Абайдың әдеби ортасы - Алаш қозғалысы өкілдерінің ұлттық тәуелсіздік туралы армандарының жаршысы, халықтың бостандығы мен әл-ауқаты үшін күрес идеалдарын насихаттайтын орын болды.

1.3 Семейлік әдеби ортада туған баспасөздің ағартушылық қызметі

Семейлік әдеби ортада туған баспасөздің ағартушылық қызметі – Батыс, Шығыс көсемсөз мұраларынан нәр алып, әдебиетімізде көсемсөз жанрының қалыптасуына негіз болған Абай, Шоқан, Ыбырай шығармаларынан бастау алады. Ал олар орыс, Батыс және Шығыс әдебиетіндегі публицистикалық шығармалардан нәр алған. Сонымен қатар олар Қырым, Қазан, Уфа, Омбыдағы түрік тілді басылымдармен танысып, сол арқылы ұлт әдебиетіндегі көсемсөз жанрын туғызуға үлестерін қосты.

XIX ғасырда елімізде патша өкіметі уездік «Семипалатинский листок» [82] және «Оренбургский ведомости» [82] сияқты орыс тілдеріндегі

басылымдарды шығарып тұрды. Мақсаты – ел арасында патша өкіметінің билігін түбегейлі жүргізу. «Семипалатинский листок» газетінің редакторы қазақ еліне жер аударылып келген Н.Я.Коншин болды.

Бұл жайында мына дерекке назар аударсақ: «1905 жылы Николай Яковлевич Коншин «Семипалатинский листок» газетінің редакторы болды. Бұл газеттің шығарылуына қаржыны Семейлік көпес Ф.П.Плещеев берді. Н.Я.Коншин газет маңына әртүрлі саяси бағыттағы адамдар тобын жинайды. Осы баспаның шығуына атсалысқан ұлттық интеллигенция өкілдері – Ә.Бөкейхан, Ж.Ақбаев және т.б. болды» [28, 7 б.]. Сонымен қатар, 1870 жылы «Түркістан уәлаятының газеті» [82] он екі жыл бойы Ташкент қаласында шықса, Омбы қаласында «Дала уәлаятының газеті» [82] он төрт жыл шығып тұрды. Бұл аталған екі басылым губерниялық болды да, мақсаты патша өкіметінің атқарып жатқан қоғамдық қызметтерін елге ұлт тілінде тарату болды. Алайда, бұл басылымдарда ұлт тарихы, мәдениеті және әдебиеті туралы материалдар шыға бастаған соң, патша өкіметі қарсы болып, жауып тастады.

Алғашқы тарауда атап өткеніміздей, «Семей қаласының рухани тіршілігіне айдауда жүрген Е.Михаэлис, Н.Долгополов, С.Гросс, А.Блек, Н.Коншин, А.Леонтьев сынды прогрессивті бағыт ұстанған орыстың зиялы өкілдері» [20, 58 б.] ғылыми кітапхана ашумен де айналысты. Міне осы өздері ашқан кітапханаларға Ресейден, прогресстік бағыттағы басылымдарды жаздыртып алып отырды. Әрине, осы басылымдармен танысқан азаматтардың ой-санасы өзгеріп, саяси көзқарастары қалыптаса бастады.

Сонымен қатар, И.Гаспринскийдің жеке баспаханасынан шыққан басылымдар да қазақ көсемсөзінің қалыптасуына үлгі болды. «И.Гаспринский 1883 жылы 10 сәуірден бастап «Тілде, пікірде, істе – бірлік» деген ұранмен «Тәржіман» газетін шығарды» [83].

Ол туралы ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан былай дейді: «Исмағил мырза «Тәржіманды» өзі жазған, баспаханада хариіпті өзі терген, машинада өзі басқан, газетаны өзі бүктеген, шаһардағы алушыларға өзі үлестірген. Сөйтіп бейнеттеніп жүріп «Тәржіманның» бір жағын орысша, бір жағын түрікше толтырып, жеті сайын шығарып, таратып тұрған» [83].

XX ғасыр басында зиялы қауым өкілдері төл баспасөз ашып, ұлы Абай ізін салған ұлттық идеяны қолға алу мәселесімен шұғылданды. Себебі, қазақ қоғамында өзгерістер басталып, мұсылмандық және Ресейлік оқу орындары мен гимназияларды бітірген оқыған азаматтар тобы қалыптасты. Міне, осы азаматтар ұлтымызды дамыту үшін қазақ баспасөзінің қажет екенін түсінді.

Осылайша, «Жалпы халықты қамтитын әлеуметтік-саяси, рухани-мәдени қоғамдық құбылыс ретінде Абай көтерген бастапқы ағартушылық кезең мен негізгі ағартушылық, немесе Алаш ағартушылығы кезеңі» [18, 5 б.] басталды.

Алаш ағартушылығы кезеңінде қазақ баспасөзінің құрылуы мен дамуына үлес қосқан қайраткерлердің барлығы Ресей және Еуропадан білім алып келгендер. «XIX ғасырдың 1920-шы жылдарынан 1917 жылға дейінгі аралықта университеттерде 30-ға жуық жас қазақтар оқыған. Оның 17-сі заңгер, қалғаны өзге мамандық иелері. Көрсетілген уақыт ішінде Санкт-Петербург университетінде 20-ға жуық қазақ студенттері білім алған, олардың қатарында

көрнекті қоғам қайраткерлері Б.Қаратаев, М.Шоқай, Ж.Ақбаев, А.Тұрлыбаев, Ж.Досмұхамедұлы, Б.Сырттанов, Б.Құлманов, С.Жанайдаров, т.б. бар. Х.Досмұхамедұлы әскери медицина академиясын бітірсе, Ә.Ермеков Томскідегі технология институтын тәмамдаған, ал М.Тынышбаев Санкт-Петербургтегі теміржол транспорты институтын, Ж.Сұлтанбаев Варшава мал дәрігерлік институтында оқыған» [84, 120 б.]. Халел Ғаббасұлы – Мәскеу мемлекеттік университетінің түлегі. Сонымен қатар, Шығыс жоғары оқу орындарында да мұсылмандық білім алып келгендер болған.

Осы оқыған азаматтар өз білім алған елдеріндегі баспасөздің халыққа әсер етер тұстарын бақылап, қоғамдық өмірге тигізетін пайдасын өз көздерімен көріп, таныс болып келді. Сондықтан, олар ұлы Абайдың ұлттық идеясын баспасөз арқылы дамытуды қолға алды.

Осы ретте, Халел Ғаббасұлының публицистикалық еңбектері жарық көрген «Сарыарқа» газетінің азаттық рухындағы үлгі мектебі болған ұлт басылымдарының тарихына қысқаша шолу жасау орынды болар деп ойлаймыз.

«Жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын – «Қазақ газетінің» мезгілі әдебиетке ұлтшылдық туын көтерген мезгілімен тұстас» [75, 231 б.]. Жазба әдебиетіміздегі публицистикалық жалғастықты көреміз. Осылайша, «жекелеген азаматтардың бастамасымен тұңғыш рет ұлттық үкіметтік емес басылымдар – Петербургте «Серке», Троицк қаласында «Қазақ» газеті 1907 жылы жарық көрді» [82, 14 б.].

«Серке» газетінің шығарушы редакторы саясатшы Рашид қазі Ибрагимов болса, «Қазақ» газетін бастырушылар Ж.Андреев, Е.Иманбаев, Қ.Сосновский болды. «Үлкен совет энциклопедиясының» бірінші басылымында «Серке» газеті «таза қазақ тілінде шыққан демократиялық бағыттағы алғашқы газет» [85, 590 б.], - деп көрсетілген. «Өзінің халықтық рухымен, бостандық сүйгіш идеясымен жарқ етіп көрінген Серке газеті Санкт-Петербургте татар тілінде шығып тұрған Үлфәт газетіне қосымша ретінде 1907 жылы шыққан» [86, 9 б.], - деген деректі де кездестіреміз.

«Серке» газетінде жарыққа шыққан еңбегінде М.Дулатұлы: «Патша өкіметінің Қазақстандағы отарлық саясатының асқынған, шегіне жеткен түрі – мыңдаған мұжықтарды қазақ даласына күштеп қоныстандырып, қазақтарды шұрайлы жерінен айырудың халық құқығын қорлаумен пара-пар. Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық. Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады. Өздеріңіз көз жазбай байқап отырғаныңыздай, чиновниктер, урядниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып алып, ойына не келсе, соны істеді» [87, 31 б.], - деп ашуланып, халыққа наз айтады. Алайда, бұл екі басылым қысқа мерзімде жабылып қалды. Жабылу себебі, тұңғыш қазақ съезінде қабылданған «Қарқаралы петициясы» құжатында жазылған саяси мақалалардың жарық көруінде.

Келесі басылым - «1911 жылы 16 наурызда Орда қаласында шығуын бастап, 27 мамырда екі санынан соң жыл аяғына дейін тоқтап, осы аралықта газет редакциясы Орал қаласына орын ауыстырып, 15 қарашадан бастап қайта шығарылған, барлығы 18 саны шыққаннан кейін 1913 жылы шілде айында жұмыс істеуі тоқтатқан» [86] «Қазақстан» газеті де қазақ көсемсөзінің дамуына

өз үлесін қосқан басылым болды. Газет бетінде қазақша жарық көрген мақалалардың мазмұны орыс тілінде де қысқаша беріліп отырған. Газет редакторы болған Елеусін Бұйрин былайша ұран тастаған: «Бізді бір тілек, бір ниетке жиятұғын зат – біздің басшымыз – біздің достар алдындағы көркіміз! Дұшпанға қарсы құралымыз – білмегенді көрсететін ұстазымыз! Қараңғыда жарық беріп, тура жолға салатын шамшырағымыз! Заман өзгерді, заман шаруаны, адамды өзгертеді. Өзгермесе, жаңаға ыңғайланбаса, ол кейін қалады. Заманымыз өзгеріп отыр, біз де өзгерейік!» [88].

«Газет бетінде мәдени жаңалықтармен бірге, ғылым жетістіктері де хабарланып тұрған. Газет жалпы қазақ бұқарасының хал-жайына, шаруашылығына тоқтала отырып, елді өнер-білімге, орыс мәдениетінен, әдебиетінен үлгі алуға, қай тілде болса да ғылым үйренуге шақырған, прогресшіл демократиялық бағыттағы газет деуге болады. Бірақ газет үртіс шығып тұрмаған, кейде айып төлеп, кейде жабылып отырған» [89, 130 б.].

XX ғасырдың басында, 1911 жылдан 1915 жылға дейін Троицк қаласында шығып тұрған қазақтың тұңғыш ұлттық журналы «Айқап» та елдің азаттығы, халықты ағарту, саяси-әлеуметтік мәселелерге қатысты тақырыптарды көтеріп, ұлт баспасөзі тарихында ағартушылық, бостандық идеяларының таратушысы болды. Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды Алаш арыстарының бұл журналда қызмет етуі – басылым бағытының Алаш қозғалысымен үндестігін айғақтайды.

Көрнекті ғалым-библиограф Ү.Субханбердина: «Қазақ тілінде тұңғыш шығып тұрған «Айқап» журналының бетінде қазақ елінің саяси-әлеуметтік, мәдени-шаруашылық жайларынан көптеген мақала, хабарлар жазылып тұрды. Журнал сол кездегі көкейкесті деген мәселелерге қолынан келгенше жауап беруге тырысты. Бұл кездегі қазақ елінің ең жанды мәселесі – жер туралы еді. Жер туралы екі түрлі пікір болды: біреулері қазақтарды отырықшы болып, бірігіп, мал, егін шаруашылығына жер алуына үгітесе, екіншілері – қазақ елінің жаппай отырықшы етуге болмайды деп соқты. Бұл екі пікір журнал бетінде кеңінен талқыланды. Журналда қазақ елінің отырықшылыққа көшіп, егін кәсібімен шұғылданса, өнер-білімге тез жетуіне мүмкіндік болар еді деген пікірлер айтылды. Солардың бірінде: халық бірігіп отырса, бірігіп еңбек етсе, мектеп, медресе салуға, емхана ашуға қолы жетер еді деген. Сол кездің өзінде 20-30 үй бірігіп егіншілікпен айналыса бастағандығы журнал бетіндегі көптеген мақала-хабарлардан көрінеді» [89, 174 б.], - дей келе «Журналда кең орын алған мәселенің бірі - әдет-ғұрып, салт-сана мәселесі болды. Журнал қазақ тіршілігіндегі әдет-ғұрыптың кемшілік, кері кеткен жақтарын толық көрсетіп, елді жақсылыққа шақырды» [89, 175 б.], - деп «Айқап» журналының қазақ қоғамы тарихынан алатын орны зор екендігін атап көрсеткен.

Осындай басылымдардың қажеттілігін түсініп: «Әлихан Бөкейхановтың бағыт беруімен, Ахмет Байтұрсыновтың басшылығымен, Міржақып Дулатовтың қосшылығымен, озық ойлы, халық қамын ойлаған, жекелеген дәулетті адамдардың демеушілігімен 1913 жылдан бастап Орынборда жалпы ұлттық бейресми «Қазақ» газеті шыға бастады» [90]. «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, елін ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін

жиғызған «Қазақ» газеті болатын» [34, 64 б.].

Ү.Субханбердина: «Газет қазақ халқының кіші тарихы, қазақ халқының кіші энциклопедиясы, әрбір қазақты ойлантатын, өз тарихы үшін мақтаныш сезіміне бөлейтін, елі үшін әрбір адамның жауапты екенін еске салатын, намысын қайрайтын газет еді» [89, 118 б.], - деген пікірін алға тартқан болатын.

Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған Алаш арыстары: «өздерінің әдеби шығармаларының беттерінде демократиялық мәндегі ұлттық тең құқықтылық, халықтың мәдениетін көтеру, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты әлеуметтік-саяси мәні бар мәселелерді көтерді. Осы арқылы олар халық арасында отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастыруға қызмет етті» [91].

Ұлт-азаттық жолындағы күрестің, халықтық қозғалыстың қол бастаушылары алғашқы орыс төңкерісінің саяси әлеуметтік мәнін терең түсініп, егемен ел болып, өнер-білім жолына түсуді негізгі мақсат етіп ұстанды. Алашорда үкіметі құрылып, оның айналасына озық ойлы зиялы қауым топтасты. Өз бағыттарын айқындап, сара жолды халыққа жаңылмай нұсқап, адастырмас даңғылға алып шығуға ұмтылған қазақ зиялылары Алашорданың Семей облыстық комитетінің үні болған «Сарыарқа» газетін шығару жұмысын қолға алды. Оны жедел түрде шығару керектігін 1917 жылдың көктемінде өткен Семей облыстық қазақтар съезі арнайы сөз етіп, қаулы қабылдады. Қаулыдан үзінді келтірсек:

«Семей съезінің қаулысы. Баспа сөз һәм почта

Қазіргі зор өзгеріспен таныстырып, халықтың мұң-мұқтажын, тілегін бір жағадан шығаруға осы күні халыққа баспа сөз өте керек. Әсіресе алдымыздағы мемлекет негізін құратын кеңеске халықты даярлауға үндейтін Семейде шықпақ «Сарыарқа» газетін тез шығару қамына кірісіп, кітапшалар бастырылсын.

Газет, кітап бастыратын серіктік ашылсын: Серіктік жарнасы 25 сом болсын. Халыққа хат, хабар, газеттер тез тарап жетіп тұруы үшін волостной комитеттер жұмасына бір қабат қаладан почта тасып тұрсын; ауыл-ауылға таратып беру ауыльный комитеттердің мойнында болсын» [92].

«Сарыарқаны» бастыру міндетін Халел Ғаббасұлы ашқан «Теңдік» серіктестігі мойнына алып, оған ауқатты ел азаматтары көмек береді. Бұл турасында «Сарыарқа» газетінде былай деп берілген: «Теңдік серіктігі». Халыққа газет, кітап бастырып, таратуға Семей облысының қазақ съезінде «Теңдік» деген серіктік ашылып еді. Сол серіктікке кіріскен мырзалар:

500 сом жарнамен: Айтемберді Адилов, Мұсатай Молдабаев.

200 сом жарнамен: Беккожа Қолғараұлы, Жүмекен Оразалин.

100 сом жарнамен: Ерші Аймұхаммедов, Өлмесқұл Жангелдин, Сыздық Тұтқышов, Жүсіпбек Асанов, Қаныш Шорманов, Садуақас Шорманов, Ақылбек Әлдебеков, Жылқыбай Ақшыманов, Абуюсуф Боштаев, Хұсейн Матайбаев, Жуандық Болғанбаев, Медеу Оразбаев, Хейдар Медеуов, Саняз Медеуов, Жалел Медеуов, Ғабдислам Медеуов, Ешмұхаммед Шакенов, Ғариф Баймурзин, Ибраим Жанболатов, Ғабдалназар Тажиев, Исмағұл Жолдыбаев, Құрманғали Оразалин, Мұстафа Жақсыбаев, Али Жакупов, Мұхамеджан

Сейдкұлов, Мауликей Төребаев, Игісін Аубакиров, Хасан Матайбаев.

50 сом жарнамен: Дүйсенбі Қалматаев, Абділда Қадірбаев, Әміре Нүгербеков, Мұқыш Боштаев, Рақия Жаматиқызы Боштаева, Жүсіп молла Токин, Мұқаметжан Жакежанов, Қаныш Бердалин, Кенже Белгібаев.

25 сом жарнамен: Меңмұхаммет Айтмұхамедов, Абдалхақ Айтмұхамедов, Жүнісбек Жаманаев, Сахабе Мадияров, Уәли Тұрлыбеков, Хафез Қабылбеков, Орда Нұрымбаев, Ниқанбай Боранқұлов, Ақтан Оспанов, Ахметали Ботамов, Мұхаммедсадық Ибрахимов, Меңмұхаммед Болатов, Абдалхақ Болатов және Уайда Тұрғанбаев.

Барлығы: 5 950 сом» [92].

Сөйтіп, 1917 жылы 15 маусымда газеттің алғашқы саны басылып шықты. Газетті халықтан қолдап, қуаттаған, құттықтаған, тілек білдірген хаттар көптеп келеді. Оларда халықтың бостандық аңсаған көңіл ауасы, ыстық ықыласы кең айтылады.

Сондай құттықтаулардың бірі газет бетінде жарияланған ақын Ілияс Жансүгіровтың «Сары Арқаға» атты өлеңі:

«Сары Арқа» сағынғанда көрдік сені,
Бір шайқап топырақтай ашты үміт желі,
Дегендей «сенің арқаң» бір мақал бар,
Сол арқа сен болғайсың жұрттың белі» [93, 4 б.].

«Құттықтап «Сары Арқадай» жас түлекті
Қозғалды адал жүрек сөйлегелі.
Болғайсың халыққа басшы, жұртқа мүше,
Отанға ұрпақ болып бір үлгілі!» [93, 4 б.].

«Жылында 17-нші көрдің жарық,
Жұлдызын жарық таңның көрді-ау халық,
Деген бар «Ұран» құрбың, «Қазақ» ағаң,
Құрбың бар «Бірлік туы», «Алаш» кәріп» [93, 4 б.].

«Болғайсың енді алып, дуалы ауыз,
Бақ карап, аймағыңа қыдыр дарып!
Қуанышың қойныңдағы түпкілікті
Болсын деп, аштым қабақ, жүрек жарып!» [93, 4 б.].

«Сарыарқа» газетінде терең ойлы, ағартушылық, демократтық, ұлт азаттық идеяларын ту еткен, отарлық езгіге қарсы, қазақ ұлтының экономикалық, саяси, рухани өрлеуі жолында еңбек етіп жүрген ұлт зиялылары қызмет етті. Олар газетте халықтың тұрмыс-тіршілігін, елде болып жатқан жағдайларды кеңінен қамтыған мақалалар легін жариялап тұрды. Сондай-ақ Алашорда үкіметін құру, қазақ мемлекетінің негізін қалау секілді маңызды мәселелер қозғаған саяси мақалалар да жазды.

«Бұл басылымның көтерген мәселесі: қазақ теңдігі, автономия мәселесі, Алаш қозғалысын нығайту, дербес мемлекет жасаудың жолдарын көрсетуге талпыну, жоғалған елдікті қайта орнықтыру. Жалпы Сібір сиезінің қаулылары,

шарттары жөніндегі мағлұмат, жалпы қазақ сиезінің қаулы-қарарлары, Алашорданың Семей бөлімшесінің іс-әрекеті туралы материалдар осында басылған» [91, 60 б.].

Осылайша, «Сарыарқа» газеті Алаш қайраткерлері мен Абай ақын шәкірттерінің халықты бостандыққа үндеген басылымы болды. Газет бетінде Шәкәрімнің «Семей облысына қараған барша қазақ ағайындарға ашық хаттары» [84, 26 б.] және мақалалары жарық көріп тұрды.

«1913-1918 жылдардағы қазақ ұлттық баспасөзін танытатын «Қазақ» (Орынбор), «Сарыарқа» (Семей), «Бірлік туы» (Ташкент), «Алаш» (Ташкент), «Жас азамат» (Қызылжар) газеттері мен «Абай» журналы (Семей) беттеріндегі деректемелік материалдарсыз Алаш қозғалысының пайда болуы мен нақтылы қызметін, Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде алатын орнын тарихи шындыққа сай көрсету мүмкін емес. Бұл басылымдарда Алаштың қоғамдық қозғалыс болып қалыптасуы, оның саяси партия дәрежесіне көтерілуі, ұлттың саяси партия құрылған 1917 жылы шілдеде өткен Бірінші жалпықазақтық съезд Алаш автономиясын жариялап, Алашорда үкіметін құрған 1917 жылы желтоқсанда өткен Екінші жалпықазақтық съезд туралы түпнұсқалық маңызы бар деректер көптеп кездеседі» [30, 128 б.].

Қазақ зиялылары соқтықпалы-соқпақсыз жолда жаңылысу, қателесу болатынын біліп, аласапыран басталып кеткен кезеңде «Сарыарқа» газеті арқылы халқына жол сілтеуге тырысты. «Сарыарқа» газеті айналада болып жатқан оқиғаларға нақты көзқарасты, пікірді ашық айтқан ұлттық-демократиялық басылым болып қана қойған жоқ. Ол аз уақыт ішінде Алашорданың ресми тілі болды. Алаш партиясын және Алаш автономиясын құруға күш-жігерін аямаған әйгілі қайраткерлердің ықпалымен және тікелей қатысуымен басылды.

1918 жылы Семейде Кеңес өкіметі алғаш орнаған айларда большевиктік іс-әрекеттерге қарсы басылымдарды жабу жүргізілді. Арнайы шешіммен «Сарыарқа» газеті «ұлтшыл», «буржуазияшыл» басылым деп танылып, мамыр айында жабылды. «Сарыарқа» газеті мен «Абай» журналының 1918 жылдың мамыр айында жабылып қалғаны туралы газетте былай жазылды: «Нұрғали Құлжанов мамырдың 1-күні қасына солдаттар алып, «Сарыарқа», «Абай» журналы басылып тұрған қазақ баспаханасын тартып алды. Басылғалы тұрған «Сарыарқаның» 43-нөмірін шашып, мүлкін қолына алып, есігіне құлып салдырды. Бұл – екі күннен кейін баспахананы бұздырып, хәріптерін әкетпекші болғанда бұл ісі жүзеге аспай қалды» [96].

Кеңес үкіметі уақытша құлаған кезде, газет қайтадан жарыққа шыға бастады. Бірақ та, «Сарыарқа» сияқты ұлт мүддесін басшылыққа алған басылым ақтар өкіметі ығында да өз еркінше жүре алмаған. Сібір үкіметі газеттер мен плакаттар, баспадан шығатын барлық қағаздарды Ішкі істер бөлімінің қарауынан өткізу туралы жарлық шығарған (1918 жылдың 25 маусымы) [95].

1919 жылдың 1 желтоқсанында Семейде Кеңес өкіметі түпкілікті орнаған соң, «Сарыарқа» газетінің орнына қазақша жаңа газет шығару қолға алынды. «Қазақ тілі» газетінің (бұл күнгі «Семей таңы») бірінші санын шығарғандардың

бірі, бет құрастырушы Мақсын Қордабаевтың естелік әңгімесінде «Сарыарқадан» қалған әріп дүниелігімен газет беттерін теріп, жаңа газет аты болмағандықтан, «Қазақ тілі» клишесін қолы шебер бір етікшіге ағаштан ойғызып алып, басып жүргендігі айтылады [96].

Сонымен, «Сарыарқа» газеті орнына «Қазақ тілі» газеті шығарыла бастады. Жаңа газетте Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов, Мәннан Тұрғанбаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров және Шынжы Керейбаев қызмет етті.

Қазақ баспасөзінің ісі лайықты жалғасын тапты. «Сарыарқа» газеті мен «Қазақ тілі» газеті арасында үлкен сабақтастық жатыр. Сөзіміз дәлелді болу үшін журналист Р.А.Молдашеваның атап көрсеткен дәлелдерін келтіргенді жөн көрдік: «Біріншіден, «Қазақ тілі» газеті «Сарыарқа» газетінің заңды жалғасы; екіншіден, екі басылымның да жарық көруіне Мәннан Тұрғанбаев, Мұхтар Әуезов сияқты баспасөздің ірі қайраткерлері мен Насыр Ишимов, Мұқсын Қордабаев сияқты баспагерлер ат салысты; үшіншіден, «Сарыарқа» газеті 1919 жылы жабылып, осы жылы «Қазақ тілі» газеті жарық көрді; төртіншіден, екі газет те бір баспаханада басылды; бесіншіден, «Қазақ тілі» газеті беттерінде де ұлттық мүддеге лайық мақалалар жарияланып, бұл басылым «Сарыарқа» газетімен идеялық мазмұндық жағынан ұқсас болды» [96, 27 б.], – дей келе, «Сарыарқа» газеті «Қазақ тілінің» алғашқы бастау көзі, екі газет арасында белгілі бір сабақтастық бар деп нақты айта аламыз» [96, 28 б.].

Кез келген басылымның қалыптасуына ұйымдастырушының, яғни жауапты шығарушының беделі, кісілігі, білігі мен білімі үлкен әсер ететіні белгілі. Халел Ғаббасұлы Мәскеу университетінің физика-математика факультетін алтын медальмен бітірсе, Райымжан Мәрсеқұлы Санкт-Петербург университетінің заң факультетін тәмамдаған.

«Райымжан Мәрсеков – қазір Семей облысының қазақ комитетінде ағза һәм областной соттың председатели, біздің қазақ юристері арасында бұрыннан әлеумет ісіне кірісіп жүрген адвокат» [37]. «Екеуі де оқығандар арасында, ел ішінде абыройлы болған. Жан-жақты бұл қос азамат лирикадан физикаға дейінгі ілім-ғылымды меңгерген. Өкінішті жері қуғын-сүргіннің құрбаны боп, халқына жиған білімі мен тәжірибесін толық бере алмай кеткен» [89, 60 б.].

«Сарыарқа» газетін шығаруда ұзақ уақыт еңбек еткендердің бірі – Имам Әлімбеков. Ол газеттің жауапты шығарушысы қызметін атқарды. И.Әлімбеков аумалы-төкпелі заманда ел мүддесін көздеп, бір-бірімен өштесіп, елді қантөгісті қырғынға ұшыратып жатқан күштердің арасында өзінің жұмысын табанды жүргізе білді.

Имам Әлімбековтің қызметіне бүкіл Сібірдегі билікті қолына алған Колчак өкіметі күдікпен қарап, оны 1919 жылы 29 наурызда тұтқынға алады. 1919 жылдың сәуір айынан бастап «Сарыарқа» газетіне Шынжы Керейбаев басшылық жасады. Басылымның 75-санынан 88-санына дейін Ш.Керейбаевтың қолы қойылған. Ол – «Сарыарқа» газетінің редакторы ретінде, оның шығып тұруына барлық күш-жігерін жұмсаған азаматтардың бірі.

«Газет редакторлары барлық күш-жігерлерін салып, әлеуметтік қажеттілікті дәл баса отырып, мерзімді баспасөзді дамытуға өз үлестерін қоса білді. Осылардың бірі мен бірегейі газеттің құрылтайшысы, редакторы және

онда жарияланған бас мақалалардың авторы – Халел Ғаббасұлы» [97, 285 б.].

«Сарыарқа» газетінің бүгінгі күнде қанша саны сақталған, сол жайы бірер сөз айта кетсек.

Академик Дихан Қамзабекұлы өз зерттеуінде: «Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхана қорында тарихтың тірі куәсі іспеттес бұл басылымның шамалы ғана саны бар. Мәскеу, Петербор кітапханаларындағы «Сарыарқа» газеті мұхият сақталғанмен, сандары түгел емес. 1991 жылы Ұлттық кітапханамыз Қырғызстан кітапханалары қорынан ұзақ сақталып келген «Сарыарқа» тігіндісін алдыртты» [89, 60 б.] – деген.

Жалпы «Сарыарқа» газетінің басылып шыққан қанша саны бар деген сауалға нақты жауап беру қиындық тудырады. Деректер бойынша 88 саны бар. Толық болмаса да, сақталған. Біздің қолымызға тигені Халел Ғаббасұлы қол қойған он тоғыз саны. Бұл газет тігінділері Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағат қорында сақталған.

Ал, Ресей мемлекеттік кітапханасында (Химки) сақталған «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 23 саны (№2, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26); 1918 жылғы 7 саны (№27, 28, 29, 60, 61, 62, 63) және 1919 жылғы 25 саны (№64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88), жалпы 55 саны сақталған.

Ү.Субханбердина қазақ газеттерінің тарихын талдай отырып, мынадай тұжырым жасайды: «Әрбір жаңалықтың ескіден туатынын есте ұстасак, «Сарыарқа» газетінде жарық көрген нұсқалардың да қазіргі әдебиетіміз бен мәдениетімізді зерттеуде құнды дерек екені даусыз» [89, 128 б.].

Қарастырылған мәселелерге орай мынадай қорытынды жасаймыз:

Бірінші, екі жылдан астам уақыт шығып тұрған «Сарыарқа» газетінің редакторлары елге танымал, қалай да бұқара халық үшін адал қызмет атқарамын деген ұлтжанды азаматтар болған еді.

Екінші, ұлт азаттық рухтағы қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығышы «Серке» газеті. Осы газеттен басталған ұлттық рухты «Сарыарқа» басылымы одан әрі өрістетті.

Үшінші, ХХ ғасыр басында зиялы қауым өкілдері ұлы Абайдың ұлттық идеясын баспасөз арқылы дамытуды қолға алды.

1.4 Әдебиет пен публицистиканы байланыстыратын өнімді және шығармашылық интеграция мәселелері

Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ХХ ғасырдың басындағы Алаш арыстарының үлкен шығармашылық шоғыры - қайта өрлеу дәуірінің адамдары. Бұл тұлғалар халқымыздың есінде мәңгі қалып, қоғамның санасында мәңгі жазылды, бүкіл ұлттың мәдениеті мен әдебиетіне өз үлестерін қосты, рухани қоғамның көптеген салаларында көрінді.

Қайта өрлеу дәуірінің демократиялық, ағартушылық, ұлт-азаттық қозғалыс рухындағы міндеттері оларды жазушы, журналист, публицист, ғалым және қоғам қайраткері болуға итермеледі. Олардың суретшілер мен ойшылдар

ретіндегі ұлт-азаттық қозғалыс идеясымен ұштасқан және Алаш қозғалысының көшбасшысы болған асқақ қасиеттері жалпы жоғары бағалауға ие.

Ғылым мен өндірістің өзара әрекеттесу мәселесі кең және жан-жақты, ұзақ тарихы бар. Біз оның тек бір аспектісін, атап айтқанда құбылыстар мен процестерді қамтитын, қоғам өмірінің осы екі саласының «интеграция» ұғымымен біріктірілген бөлігін қарастырамыз. Осыдан «Интеграция ғасыры» деген түсінік пайда болады. Бұны біз екі түрлі мағынада түсінеміз. Біріншіден, хронологиялық ауқымы шектеулі және біздің уақытқа байланысты, өйткені ғылымның өндіріспен ықпалдастығы – өткен ғасырға тән салыстырмалы түрдегі жас құбылыс. Екіншіден, бұл белгілі бір нәтижелерді қорытындылауға мүмкіндік беретін процестің ұзақтығын да көрсетеді.

«Интеграция» термині түсіндірулерді қажет етеді. Қоғамдық өмір құбылыстарына қатысты ол жақында қолданысқа енді. «Интеграция» латын тілінен енген сөз, тұтас, қалпына келтіру, толықтыру деген мағынаны білдіреді. Ал қазіргі тілімізде ол ұзақ уақыт бойы негізінен математикамен, интегралды есептеумен байланысты болды. Сөздіктерде, Даль сөздігінде де (математикадан басқа) бұл ұғым түсіндірілмеген.

Қазіргі ғылым әдебиетінде интеграция дегеніміз екі немесе одан да көп компоненттердің бірігуі деп түсіндіріледі, нәтижесінде жаңа, жоғары сапаға ие болатын жаңа белгілер пайда болады.

Ал «Публицистика – әдебиет пен журналистиканың қоғамдағы көкейкесті, өткір мәселелерді қозғайтын саласы» [16, 122 б.]. Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» атты зерттеу еңбегінде публицистиканы «көсемсөз» деп атағанын жақсы білеміз.

Көсемсөз бен көркем әдебиеттің өнімді және шығармашылық интеграциясының гносеологиялық негіздері мен мүмкіндіктері әдеби - публицистикалық шығармашылықтың табиғатына тән.

Гносеология (таным теориясы) - білімнің табиғаты мен оның мүмкіндіктерінің мәселелерін, білімнің шындықпен байланысын зерттейтін, білімнің жалпы алғышарттарын зерттейтін, оның сенімділігі мен ақиқатының шарттарын анықтайтын философияның бір саласы [98].

Көсемсөздік және әдеби процестердің интеграциялану динамикасы қоғам дамуының тарихи әлеуметтік-саяси негіздерімен, ондағы өрлеу мен құлдырау кезеңін анықтайды. Олардың интегративті сипатқа ие болуы революциялық жағдайлардың ескі қоғамдық негіздерді бұзатын, социалистік идеалдарды қорғайтын кезеңдеріне сәйкес келеді: деформациялар мен ауытқулармен күрес, нәтижесінде қоғам өмірінің түбегейлі жаңаруы.

Қоғам тарихы мен көсемсөз тарихы, әдебиет - өзара байланысты және өзара тәуелді үдерістер. Олардың арасындағы бірлік бірден байқалады. Әлеуметтік-тарихи және әдеби-көсемсөздік үдерістердің өзара байланысында жетекші рөлді объективті әлеуметтік факторлар атқарады. Көсемсөз бен әдебиеттің дамуына қоғамдық өмір құбылыстарының бүкіл спектрі тікелей әсер етеді. Көсемсөзге анықтама беріп, зерттеу жұмыстарын жүргізу кеңес дәуірінен бастау алады. Сол себепті де көсемсөз сол дәуірде туып, белгіленген жүйе бойынша қарастырылды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ көсемсөзін ұлттық таным тұрғысынан бағалаудың, пайымдаудың және қазақ көсемсөзінің байырғы дәстүрін қарастырудың мүмкіндігі туды.

Ал көркем публицистика – көсемсөз бен көркем әдебиет интеграциясының тікелей өнімі, шындықты көрсетудің көркемдік әдісін меңгеру қабілетімен біріктіріледі.

Қазіргі әдебиетімізде жариялылық деген ұғым бар. Яғни, әдебиеттегі жариялылық – бұл қазіргі әдеби үдерістің айрықша және біртұтас феномені, әрі оның мазмұнын анықтайтын және айтарлықтай дәрежеде анықтайтын белгісі. Бір жағынан, ол белгілі бір шығармада сапалы идеялық-экспрессивті құрал ретінде, екінші жағынан, белгілі бір тарихи дәуірдегі шығармалардың үлкен жиынтығында жүзеге асатын шығармашылық үдерістің стиль қалыптастырушы факторы ретінде көрінеді, шығармашылық ізденістер мен шындықты көрсету әдістерін анықтайды.

Әдебиеттегі көсемсөз рухани дүниені, психология мен кейіпкердің мінезін әлеуметтік-саяси тәжірибемен және қоғамдық-тарихи дамудың қозғалмалы тәжірибесімен, қазіргі заман идеологиясы мен проблемаларымен көркемдік бейнелеудің органикалық үйлесімін ұсынады.

Әдебиеттегі көсемсөз – бұл, ең алдымен, тұрақтылықта өміршеңдік, шындық, шындыққа адалдық сияқты идеялық-эстетикалық қасиеттермен анықталатын және тығыз байланысты әдеби шығармашылық тақырыбының өзектілігі. Тақырып бойынша өзекті болып табылатын көптеген шығармалар өткір, әлеуметтік маңызды қақтығыстардың болуымен, авторлардың өзекті мәселелерге назар аударуымен, заманауи оқырманмен тікелей, конструктивті әңгімеге деген көзқарасымен сипатталады.

«Көсемсөз – әдебиет – өнер – ғылым» аясында интегративті шығармашылық байланыстарды жан-жақты зерттеу, көсемсөздің феноменін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Жалпы көсемсөз, оның қазақ баспасөзіндегі туу, даму, қалыптасу жайы, сондай-ақ азаттық күресіндегі мән-маңызына ұлттық басылымдар негізінде қысқаша сараптама жасау қажет.

Сонымен, көсемсөз әдебиет пен журналистиканың түрі ретінде көкейкесті саяси, экономикалық, әдеби, философиялық және басқа мәселелерді қарастырады. Көсемсөздің мақсаты қоғамдық пікірге, қалыптасқан саяси құрылымға ықпал етіп, оларды билік мүддесі немесе әлеуметтік және тәуелсіздік мұраттарына сәйкес нығайтуға бағытталған.

Көсемсөз сонымен бірге саяси-көркем прозаның озық үлгісі, қаламгерлердің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді арқау еткен туындыларын көркем бейнелеудегі шығармашылық құралы болды. Ғалым Ш.Қ.Сәтбаева «XX ғасырдың басындағы әдебиет өзінің даму жолында бұрынғы қалыптасқан гуманистік, демократтық, ағартушылық, реалистік сыр-сипатын сақтап, дамыта алды. Әдебиет өкілдері ұлы ойшыл ақын Абайдың реалистік дәстүрлерін жалғастырды, байытты, халықты жаңалыққа, прогреске шақыратын бүкіл азаматтық сарындарды көркейтті, көркем сөз қорын поэзия, проза, публицистика, драматургия жанрларымен молайтқан» [99, 6 б.], - деген пікір білдіреді.

Ахмет Байтұрсынұлы: «Шешен сөзден мұның айырылатын жері – шешен сөз ауызбен айтылады. Көсемсөз жазумен айтылады. Көсемсөз әлеумет іске басшылық пікір жүргізетін сөз болғандықтан да көсемсөз деп аталады. Көсемсөз кезіндегі әлеуметке керек іске мұрындық болып, істету ыждаһатымен айтылады» [54, 398 б.], – деген анықтама береді.

Ахмет Байтұрсынұлынан бастап көсемсөз жанрының хас шеберлері атанған, көсемсөзді өмір шындығының арқауы, негізгі құралы деп білген Алаш арыстары Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мұхамеджан Сералин, Ғұмар Қараш, Көлбай Төгісов, Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасұлы және т.б. қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар мен журналистер ХХ ғасыр басында қазақ тілінде жарық көрген газеттер мен журналдарда жарияланған публицистикалық мақалаларында отарлық жүйенің озбырлығын, жер, құқық мәселелерін, елдік тұрғыдағы шовинистік саясатты әшкерелеп, халықты оқу-білімге ұмтылуға, отаршылдық езгіге қарсы жұмылып, елдікке шақырады.

Көсемсөз бен көркем әдебиеттің интеграциясы, сонымен қатар олардың әр жаңа даму кезеңінде практикалық мақсаттылықтан айырылмай, ғылыми қызығушылықты үнемі оятады. Әдебиет пен көсемсөз арасындағы өнімді және шығармашылық алмасуды зерттеудің өзектілігі, шындықты түсіндірудің екі парадигмасының байланыс проблемасымен анықталады.

Әдебиет пен көсемсөздің зайырлы форматтары мәдени қарым-қатынас өрісіне айналып, еуропалық қоғамның рухани өмірін көрсетті. Экзистенциалды ерекшелігінің арқасында әдеби және публицистикалық шығармалар саясат пен экономикадағы жаппай құбылыстардың өзгеруін тарихнамалық бақылаудан гөрі «үлкен» тарихтың дәл айнасы болып табылады.

«Танах» (ескі өсиет) кітаптарынан бастап «Махабхарата» (Үнді халқының эпосы), «Теогонияға» (көне грек поэмасы) дейінгі сан алуан қасиетті инициатикалық аңыздар мен дәстүрлер әлем әдебиеті тарихының бастауын алды [100, 1404 б.]. Көсемсөз «ойдан шығарылған конвенциялардың мифтік сипатын» әдейі елемей, бар шындық фактілеріне сүйенеді, «логикалық және риторикалық дәлелдеу құралдарын қолдана отырып, олардың байланысы мен бағалауының сәйкестігіне» кепілдік бере отырып, көсемсөздік сызықтықты қалыптастырады.

Жаңа заман барлық бұрынғы әдеби және көсемсөз жанрларын қайта пішімдейді. Бұның ауырлық орталығы авторлық позицияны автономды субъективтіліктің мазмұнымен толтыру болып табылады. ХХ ғасырда әдебиет пен көсемсөздің интеграциясы жаңа деңгейге көтерілді. Әдебиет пен көсемсөз арасындағы өнімді және шығармашылық алмасуды зерттеудің өзектілігі шындықты түсіндірудің екі парадигмасының байланыс проблемасымен анықталады. Бірқатар әлемдік зерттеушілердің еңбектеріне сүйенсек, олардың зерттеулерінде әдебиет архаикалық мифтен қазіргі жанрлардың кең спектріне дейін ұтымды өзгеру құбылысы ретінде қарастырылады.

Ойымызды жинақтай келе, мынадай қорытынды жасаймыз:

Біріншіден, әдеби және көсемсөздік дискурстардың диалогы, олардың әрқайсысын байыту, сайып келгенде, оларға бір-бірінің толық бірігуі мен

сіңуіне мүмкіндік береді.

Екіншіден, қазіргі ғылым үшін көсемсөз, әдебиет және өнер арасындағы байланыс үзілмейді.

Үшіншіден, көсемсөз бен көркем әдебиетті интеграциялау, сондай-ақ оларды дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі талдау ғылыми қызығушылық тудырады.

2 СЕМЕЙДЕГІ АЛАШ ӘДЕБИ ОРТАСЫ ЖӘНЕ ХАЛЕЛ ҒАББАСҰЛЫ МҰРАСЫ: ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҚ

2.1 Алаш қозғалысы аясындағы Халел Ғаббасұлының шығармашылық ғұмырбаяны

«Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, Алашорда үкіметінің Семей облысынан сайланған мүшесі, автономиялық өкімет басшысы Әлихан Бөкейханның орынбасары, ұлтжанды қайраткер, жалынды саяси публицист, Алашорда үкіметінің үні «Сарыарқа» газетінің редакторы, Алаш баспасөзін тудырып, дамытушы, ұйымдастырушы, ұлттық интеллигенцияның көрнекті өкілі Халел Ғаббасұлы 1888 жылы Семей қаласында ауқатты отбасы шаңырағында дүниеге келген» [101, 430 б.].

Арғы аталары - Семей өңіріндегі тобықты руы ішінде тұрған таракты сойынан. Бірақ белгілі бір себеппен (сірә, саяси) тегін «татар, кірме төлеңгіт» деп көрсеткенін де білеміз. Бұл жайлы 1928 жылы 10 қарашада ОГПУ тергеушісіне берген жауабында Халелдің өзі былай деген: «Менің ата-анам мал шаруашылығымен айналысты. Семей губерниясының Шаған болысында олардың әуеліде дәулетті жеке шаруашылығы болды, кейін тәркіленіп, кедейге айналды. Арғы ата-тегім – татар, ұста болған. Осыдан 200 жыл бұрын Шаған болысына көшіп келген. Ғаббасовтарды тобықты руына қарайтын адамдар төлеңгіт есебінде кірме етіп алған. Төлеңгіт – бұл қоғамдық жік, сұлтандар мен төрелердің қызметшісі ретінде қалыптасқан. Менің ата-бабам сондай кірме дәрежесінде өмір сүрді» [102].

Ғалым Алмасбек Әбсадық пен өлкетанушы, заңгер Асылхан Сейдімбек Халелдің шығу тегіне байланысты төмендегідей түсініктеме беріп өтеді:

«Түрмеде отырған адам бостандыққа шығу үшін неше түрлі амал-айла қолданатыны белгілі. Халел Ғаббасұлының өзінің тегі туралы жауабындағы деректердің астарында саяси сауатты кісінің заманның сазына қарай сөз саптағаны байқалады. Оның жауабында кедейді жарылқаймын деп ұрандап билікке келген большевиктердің таптық саясатының ығына қарай жығылу бар. Ата тегі бай-қуатты кісі болғанымен, тәркіленуге ұшыраған, сөйтіп кедейге айналған. Демек, әулет кеңестік үкіметтен жазасын алған. Бұл – бір. Екіншіден, Халел - қазақтың ру-тайпалық шежіресінен мол хабары бар кісі. Төлеңгіттер, қазақтың дәстүрлі шежірелік танымы бойынша, Үш жүздің ру құрамына кірмейді. Олар - хан-сұлтандардың орда және әскери қызметшілері. Қазақты билеген хан-сұлтандардың төлеңгіттерді тұтқынға түскен кірме кісілерден құрап отырғаны тарихтан мәлім. Осы бір тарихи шындыққа сүйенсек, Халелдің татар ата-бабалары қазаққа кірме болып, бай-қуатты кісілерге жалшы, қызметші болған. Олай болса, жалшы, кедей-кепшіктің сөзін сөйлеген большевиктер саясаты мұны ескеруі тиіс. Бұл заңды қорғаушысы жоқ айыпталушының өзін-өзі ақтап шығар, оған қорған, тірек болар сөздері еді. Біздіңше, Х.Ғаббасұлы төлеңгіт руын бекер алып отырған жоқ. Алдымен ойға түсетіні - төлеңгіт пен таракты сойының хан-сұлтандар жанындағы қызметінің өзара ұқсастығы. Тарақ таңбалы тайпалар сонау Шыңғыс хан заманынан бері

билеуші төрелерге қызмет етіп келген. Шыңғыстың андасы, атақты түменбасы Мұқылай тарақ таңбалы Жалайыр тайпасынан болатын. Төрелер мен тарақтылардың таңбасы да - бір. Қазақты билеген хандар ру-тайпалардың одағына өздеріне жақын тарақты руының саяси ықпалын орнатуға ұмтылып отырғаны байқалады» [103, 6 б].

«Ұлы жүзге - жалайырдың, Орта жүзге - тарақтының, Кіші жүзге - табынның нокта ағасы болуы және олардың таңбаларының бірдей «тарақ» болуы бұл үшеуінің тайпалық өресін айғақтайды» [104, 596 б.], - деп ғалым Ақселеу Сейдімбек атап көрсеткеніндей, «Халел Ғаббасұлының «төлеңгіті» астарлы түрде тарақты болып шығады. Төлеңгіт – тарақты руының жасырын бет-пердесі. Тобықты руы төлеңгітті кірме ете алмайды. Себебі төлеңгітті хан-сұлтандар ұстайды» [103, 7 б.].

Осы берілген деректер бойынша тұжырымдағанымыз – Халел өзі айыпталғанымен, артында қалған туыстарын аман сақтап қалуды ойлаған.

Халел Ғаббасұлының сүйегін қайраткердің немере інісі, бүгінде Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданы, Қаракол ауылында тұратын зейнеткер Берікбол Баязитов аузынан жазып алғанбыз (Ғаббас атамыздан Ахметжан, Баязит туады. Ахметжаннан – Халел, Баязиттен – Әділхасен, Әділхасеннен - Берікбол. Сойымыз – Тарақты, оның ішінде Әлі). Міне, осы дерек жоғарыдағы мұрағат мәліметіне жарық түсіреді.

«Арғы ата-тегім – татар, ұста болған» [102], - деп Халелдің өзі жазып кеткенін, оның туысы Берікбол Әділхасенұлы «Халелдің үлкен шешелерінің бірі татардың қызы болған. Халелді сол кісі бауырына басқан екен. Қысылған сәтте Халел Ғаббасұлы отбасындағы татар қанын алға тартып, қорғанбақ болған секілді» [103, 7 б], - деп айтады.

Энциклопедиядан бастап [105], өзге көпшілік әдебиеттерде жалпылама мәнде ұлты – қазақ, Семей уезінің Шаған болысында шаруа отбасында дүниеге келген деп жазылып жүр. Алайда, бұл жай нақтылық үшін керек демесек, Алаш арысы ғұмырбаянының тағылымды мәнін тануда маңызды рөл атқармасы анық.

Мұрағат деректеріне сүйенсек 1898 жылы Семейге оқуға келіп, бастауыш білімді алғашқыда приход мектебінен, кейін орыс-қазақ мектебінен алады. Содан кейін 1901 жылы қалалық гимназияның 1 сыныбына оқуға қабылданады. Аталған гимназияны 1909 жылы көктемде бітірген [106].

Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси көзқарасы 1910-1915 жылдарда Мәскеу университетінде оқып жүрген кезеңдерде толық қалыптасты десек, бұл көзқарастың туу негізі әріден, осы Семей ерлер гимназиясында оқыған жылдарында басталған болатын. Өйткені, барша Алаш арыстарының ұлттық идеясының басты нысандарының бірі – ұлттық мүдде аясындағы қазақ жерінің тағдыры ХХ ғасыр басындағы елдің мәдени орталықтарындағы қазақ зиялылары мен жер ауып келген демократтар тарапынан көтеріліп, айтыла бастаған.

Бұл тұрасында Халел 1928 жылы 10 қарашада НКВД тергеушісінің сұрағына орай берген жауабында: «Революциялық қозғалысқа гимназияның 5 сыныбында оқып жүргенде, яғни, 1905 жылдан қатыса бастадым. Семей гимназиясында Бишебаев ұйымдастырған үйірме болды. Менің көзқарасыма

әсер еткен 1905 жылғы оқиға. Гимназиядағы үйірмеге Солодовников жетекшілік етті. 1905 жылы қазанда Солодовников шәкірттерді жиып, баяндама жасады. Соның ықпалымен қазақ шәкірттерінің үйірмесі құрылып, 1908 жылға дейін жұмыс істеді. Оған Мақсұт Бекмембетов жетекшілік етті, ол түрмеге қамалған соң, Қосмағамбетов басқарды. Үйірмеге саяси қуғын көргендер келіп тұратын. Саяси әдебиеттер тарататын, бірнеше рет қазақ тұрғындарының арасында қазақ жері мен ұлт мүддесін оқалы шапанға айырбастаған болыстар туралы сөз де сөйледі. Ол үйірмеге революциялық әрекеттері үшін Омбыдан жер аударылып келген Жақып Ақбаев та қатысты. Мен онымен кездесуге барып тұрдым. Үйірме жұмыс орнына айналды» [106], – деген.

Сонымен қатар, осы Семейдегі гимназист кезінен бастап Халел Ғаббасұлы Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейханмен танысып, соның арқасында саяси санасы ояна бастаған.

Қазақстан Республикасы Президентінің мұрағатындағы 1922 жылдың өзінде-ақ ОГПУ жендеттері қазақ интеллигенциясын: «1922 жылдың 15 қыркүйегіне біз Кирреспубликасында аяғына нық тұрған негізгі үш ағым немесе топтарды атай аламыз: 1-топ құрамында бұрынғы белсенді Алаш-Орда мүшелері. Олар Алаш-Орда үкіметінің негізін қалап, құрушылар. Ұлт өкілі – Мұстафа Шоқай. Топтың негізгі базасы Семей губерниясында, яғни үзіліссіз басқару ұйымдастырылған Қарқаралы уезінде орналасқан. Құрамында Әлихан Бөкейхан, Райымжан Мәрсеков, Халел Ғаббасұлы, Міржақып Дулатов, Жақып Ақбаев және Қозбағаров бар. 2-топ мүшелерін Ахмет Байтұрсынұлы бастатқан болса, 3-топ мүшелерін Мендешев бастаған..» [107], - деп үш топқа бөліп, олардың ішіндегі Әлихан Бөкейханұлы бастатқан күрескерлерді атап көрсетулерінде шындық негіз бар. Расында да қазақ оқығандарының ішінде Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейханның «шекпенінен шықпағандары» некен-саяқ, тіпті жоқ екені тарихи факт.

Соның бірі – Халел Ғаббасұлы десек, бұл жайында оның өзі де: «Мен 1908 жылы Выборг үндеуіне қатысқаны үшін түрмеге қамалып, Семейге мерзімді кесімін өтеу үшін келтірілген Ә.Бөкейханұлымен осында таныстым. Мен оған өз еркіммен бардым. Ал түрмеден босағанша барлық шәкірттер онымен кездесуге барып тұрды. Ол біздің дайындығымыздың төмендігіне реніш білдіріп, саяси әдебиеттерді көп оқуға кеңес берді» [108], – деп айтқан.

Осы орайда Алаш қозғалысын дүниеге әкелген, ХХ ғасыр басындағы Алашорда автономиясының іргетасын қалаған ұлт көсемі Әлихан Бөкейханның ұлт тәуелсіздігі жолындағы күрескерлік қызметіне қысқаша шолу жасау орынды болар деп ойлаймыз. Себебі, біріншіден, Халел Ғаббасұлының көсемсөздік, әлеуметтік-саяси еңбектерінде Әлихан Бөкейханның ұстаздық үлгі-өрнегі танылса, екіншіден, Әлихан бастаған ұлт ісінде «Алаш бекзаты» (Халелді замандастары осылай бағалаған) оның сенімді ізбасары ретінде тізе қосып бірге еңбек етті.

Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан 1866 жылы Семей облысы Қарқаралы уезінің Тоқырауын болысына қарасты №7 ауылда, қазіргіше айтқанда, Қарағанды облысы Ақтоғай ауданының «Қаратал» ауылына қарасты мекенде дүниеге келген. Жасында Қарақаралыда, Омбыда техникалық училищесінде

оқыған. Осы қалада газетте істейтін орыс зиялысының қызына үйленеді. 1894 жылы Санкт-Петербург орман шаруашылығы институтының экономика факультетін тәмамдаған.

Әлихан Бөкейхан 1896 жылы Воронин земствосының санақшысы Щербинаның патша өкіметінің тапсырмасымен қазақ жерін орыс қарашекпендеріне «артық жер» қоныстарын табу үшін жіберген экспедициясының құрамында болып, патша өкіметінің қазақ жерін алудағы заңсыз әрекеттерін қалай жүргізіліп жатқанын өз көзімен көреді. Сондай-ақ, ол осы сапарында қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық өміріне, мәдениеті мен тарихына қатысты бірқатар құнды мағлұматтар жинап, ғылыми зерттеулер жазды, Абай шығармашылығы жайлы орыс оқушыларына тұңғыш рет мәлімет берді.

Осы Щербина экспедициясынан соң Омбыда тұңғыш Ә.Бөкейхан өзінің саяси көзқарасына сәйкес алдына өзара байланысты екі түрлі айқын мақсат қойды. Оның бірі патша отаршылдығына қарсы күресте қазақ елінің басын біріктіру, екіншісі, орыс қоғамындағы ресми билікке қарсы демократиялық позициядағы саяси күшпен одақтасу. Бұл кез орыс-жапон соғысындағы өркениетке арқа тіреген жапон елінің жеңіске жетуі, Ресейдегі революциялық қозғалыстардың белсенді әрекетке көшу мезгіліне сай келді.

Сөйтіп, Ресей либерал-демократиялық «Халық бостандығы» (конституциялық-демократиялық) партиясының қатарына өтті. Оның алдына 1905 жылдың жазында отаршылдық саясатқа қарсы қазақ елінің саяси-экономикалық талап-тілектері айтылған «Қарқаралы петициясы» атты тарихи құжат қабылданды. Осы құжатта айтылған талаптарды Ә.Бөкейхан съезде айтқан. Саяси қайраткер осы кезден бастап патша өкіметі тарапынан қатаң қарауылға алынып, алғаш Керекуде, одан соң Омбы түрмелеріне қамалған болатын. Сөйтіп, 1905 жылы Кадет партиясы мүшелігіне, 1906 жылы осы партияның Орталық Комитеті құрамына алынған ол, қазақ елінде партия бөлімшесін ашуға талпынады. Алғаш 1905 жылдың соңында Оралда бес облыс өкілдері бас қосқан жалпықазақ съезінде Кадет партиясын құру идеясын ұсынған Ә. Бөкейхан 1906 жылы 10 маусымда Семейдегі өзін І Мемлекеттік Думаға депутат етіп сайлаған сайлаушылармен кездескен жиында «Халық бостандығы» кадет партиясының бағдарламасымен таныстырады. Бұл жиынға Шәкәрім де қатысып, сөз сөйлеген. І мемлекеттік Думаға депутат болып сайланғанымен, ол Думаның жұмысына Кереку абақтысына жабылғандықтан қатысуға мүмкіндігі болмады.

Мемлекеттік Дума өз жұмысын шындап жолға қойып үлгерместен, патша жарлығымен сол жылы 8 шілдеде таратылды. Осыған орай кадет, трудовик, меньшевик партиясының 180 депутаттары Финляндияның Выборг қаласына жиналып, патша өкіметінің Мемлекеттік І Думаны күштеп таратуына қарсы арнайы манифест қабылдады. Бұл қабылданған манифестке Әлихан Бөкейхан да қол қойды. Сол үшін ол тұтқындалып, Самараға жер аударылып, онда жер банкісінің статисі ретінде жұмыс істеді. 1908 жылы Петербургке оралған Әлихан Бөкейхан ондағы меньшевиктік «Товарищ», кадеттік «Речь», «Слово» газеттерінде редактор болды. Сол жылы қуғындау кезінде тұтқындалып, Семей

түрмесіне қамалды. Халел Ғаббасұлының Әлихан Бөкейханмен алғаш танысуы осы кезде болған.

Самараға жер аударылған Әлихан Бөкейхан «Қазақ» газетінде «Қыр баласы» деген лақап атпен ел тіршілігінің өткір де өзекті мәселелеріне арнап, мақалалар жазды, ғылыми зерттеушілік еңбекпен де айналысты.

Осы жылдарда, нақты 1912 жылы Халел Ғаббасұлы Әлихан Бөкейханмен екінші рет Санкт-Петербургте кездескен.

Ол жайлы Халел Ғаббасұлы былай дейді: «Бөкейхановпен келесі кездесуім 1912 жылы өтті. Онда ол Петроградта еді, Ақбаевты сонда шақыртты, ал мен студент едім. Бөкейханов Мемлекеттік Думаға қазақ халқының өкілін жібермеу туралы 1908 жылғы 6 маусым күні заңның күшін жоятын қарсылық құжаттарын дайындау үстінде болатын. Бөкейханов студенттерге Петроград архивтеріндегі құжаттарды жинастырып, жүйеге келтіруді тапсырды. Менің Әлихан Бөкейхановпен ұзақ мерзім бірге жұмыс істеуімнің сәті түскендігінің себебі осындай» [42, 39 б.].

Ә.Бөкейхан ел келешегі жолында өзі ғана емес, қазақ азаматтарын да осылай шыңдаса, олар да ұстазға деген ақ, адал ниеттерін ОГПУ, НКВД жаналғыштарының алдында отырып та ашық айтқанының куәсі боламыз.

Бірінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде Әлихан Бөкейхан сол замандағы саяси-әлеуметтік жағдайға, яғни қазақ халқының артта қалған ауыр қорғансыз күйіне, патша өкіметінің күллі мемлекет өндірісін соғыс жағдайына бейімдеуіне, соған орай елде толқу болған жағдайда, патша әскерінің халықты аяусыз басып-жаншуға даяр тұрғанына, ел азаматтарының майданға барса, өзге жұрт тіршілігін көріп, басқа халықтармен араласып, саяси санасы оянып, техника, өркениет жетістіктерін көзбен көріп, көңілге түйерін ойлап, амалсыз самодержавияның соғыс саясатын қолдауға мәжбүр болды.

Ол 1916 жылдың күзінде құрылған Уақытша өкіметті қолдап, сол арқылы ел тәуелсіздігін алу жолындағы саяси істерге белсене араласты. Сөйтіп, 1917 жылдың сәуір айында ол Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің құрамына алынып, Торғай облысына комиссар болып бекітілді. Осы жылдың мамыр айында кадет партиясының VIII съезі оны көпшілік дауыспен партияның Орталық Комитетінің құрамына сайлады. Алайда, 1917 жылдың жазында Уақытша үкіметті, оны басқарып отырған Кадет партиясының саяси істерінен қазақ еліне қажет көкейкесті мәселелердің шешілмейтініне көзі жеткен Әлихан Бөкейхан ұлттық партия құрып, ұлттық мемлекет орнату ісіне бет бұрады. Сөйтіп 1917 жылы шілдеде өткен I жалықазақ съезінде Кадет партиясы бағдарламасынан жер, ұлттардың өзін-өзі басқаруы және дін мәселелеріне қатысты түбегейлі басқа тың көзқарастағы өз позициясын айтып, жаңа партия мен оның бағытын ұсынады. Бұл жайлы Әлихан Бөкейханның «Сарыарқа» газетінде «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» атты саяси мақаласы жарық көрді. Сөйтіп, Алаш көсемінің 1917-1919 жылдар аралығындағы өмірі Алашорда автономиясының тарихымен бірлікте өтті. 1920 жылы қазақ елінде большевизм жеңіске жетіп, ҚазАССР-і құрылғаннан соң Ә.Бөкейхан өмірінің соңына дейін Мәскеуде тұрып, ғылым, әдеби шығармашылық қызметпен айналысты. «Кеңестік билікті сүймеген, бірақ оны мойындауға мәжбүр болған»

[38, 124 б.] ұлтжанды арыс 1989 жылы 14 мамырда КСРО Жоғарғы сотының қаулысы бойынша ақталды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей Халел Ғаббасұлының қоғамдық, саяси және публицистикалық қызметі Әлихан Бөкейханның қайраткерлік іс-әрекеттерімен өзара тығыз байланысты. Халел Ғаббасұлының ғұмырбаянын жалғастыра отырып, бұл жайды да өз кезегінде назардан тыс қалдырмауға тырыстық.

Халел 1909 жылы Семейдегі ерлер гимназиясын бітірген соң, 1909-1910 жылдары Сейтен болысында ауыл мұғалімі болып қызмет етті. 1910 жылы күзде Мәскеу Мемлекеттік университетінің заң факультетіне оқуға түсіп, физика-математика факультетіне ауысты. Ауысуының себебі – заң саласы бойынша оқитын қазақ студенттеріне Семей облысының губернаторы жергілікті Земстводан бөлінетін стипендияны төлеуді тоқтатқан болатын. Алайда, 1911 жылы көктемде студенттер ереуіліне қатысқаны үшін және шет аймақтардағы патша шенеуніктерінің жергілікті бұратана халық өкілдерінің құқықтық, жалпы жоғары білім алуына қарсы жасалған әрекеттерінің кесірлі кеселінен оқудан шығарылады. Бірақ, Халел Ғаббасұлы осы жылы күзде қайта оқуға түсіп, 1915 жылы университетті бітіріп шығады [106].

Сол жылғы 27 мамырдағы сынақ комиссиясының қорытындысы бойынша оған 2 дәрежелі диплом беріліп, ол дипломды Халел 1916 жылы 30 наурызда алған. Дипломдағы мамандыққа сәйкес ол Санкт-Петербургтегі Империялық Орталық ұсақ кредит Басқармасында есепші (статист) қызметін атқарады. Кейін Мемлекеттік банктің Семей бөлімшесінде есепші, инспектор болды.

Өмірінің осы кезеңі жайлы Халел Ғаббасұлының өзі былай деген: «1912 жылы күзде Мәскеуге барып, алғашында Мәскеу университетінің заң факультетінде, содан кейін физика-математика факультетінде оқыдым. Ауысуымның себебі, заң факультетіне түскендіктен де жалпы заңгер атаулыға күдіктене қарайтын губернатор: революционерлердің ықпалында кетеді деген қауіппен мені стипендиядан айырды. Бұл негізсіз де емес еді. Сол жылдары Жұқып Ақбаев революциялық қозғалыстарға белсене қатысып жүрген. Сонымен қатар Мәскеуде балаларды оқуға дайындаумен де шұғылдандым. Ауысқаннан кейін қазақ балаларына берілетін стипендияға ие болдым. Айтпақшы, 1911 жылы муровшылар мен толстойшылардың шеруіне қатысқаным үшін университеттен шығарылдым да, 1911 жылы күзде қайтадан түсіп, оны 1915 жылы бітірдім. Ақпан төңкерісіне дейін Семей қаласында кредит саласында істедім» [106].

Осы жылдар туралы Халелдің тергеушіге берген жауабынан қазіргі әдебиеттердегі деректерің кейбір өзгешелігін Алаш арыстарының түрмедегі жағдайымен байланыстыра қарау орынды болар. Өйткені 1916 жылғы ұлт азаттық көтерілісі кезінде, одан соңғы Семейдегі уақ қарыз серіктестігін ашып, «Абай», «Сарыарқа» сынды басылымдарды қаржыландыруы Семей қаласында өткені белгілі.

Сонымен, Алаш қозғалысы – қазақ халқының отаршылдыққа қарсы жүргізген күресіндегі ең маңызды кезең болғаны анық. Осы тұста ұлт зиялылары халқына жол көрсету бағытында айтуға оңай, шешімі күрделі

мәселелерді орындау жолына білек түре кірісті. Әсіресе 1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс кезінде 19 бен 43 жас аралығындағы ер азаматтарды майданның тыл жұмысына алу туралы жарлығы онсыз да отаршылдықтың қамытын киіп жүрген бұқара халыққа оңай тимеді. Бұл жолы қазақ баласы қорлыққа көне алмай шал-шауқанға дейін ұрпағының амандығы үшін атқа қонды. Мыңдаған қазақ сарбаздары патша әскерлеріне қарсы шайқасты, жүздеп оққа ұшты. Сол кезде қазақ зиялыларының бір тобы көтеріліске шыққан халықты аяусыз жазаға ұшырайтындықтарын ескеріп, көпшілікті қарсылық көрсетуге шақырды.

Бұл жайда да Халел Ғаббасұлы Әлихан Бөкейхан жолын ұстанды. Осы дүбірлі кезеңде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы: «Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбесе болмайды, мұны бұрын да сан рет айттық. Көнбейміз деушінің сүйгені жан тәттілік болса, салыстырып қаралық: көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде, шаруаға кемшілік те келер, барған жігіт қазаға да ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді). Көнбегенде көретін ауырлық – бағынып тұрған хүкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, хүкімет бізге құр өкпелеп қана қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер» [42, 76 б.] – деп айтқан жанашырлық кеңестерін дұрыс түсініп, Халел Ғаббасұлы елін қырғыннан аман сақтап қалды.

Оның өз уезіндегі халықтың ашу-ызасын басып, сабырға шақырып, жұртын қырғыннан аман алып қалған осы бір тартыс белесіндегі ерен еңбегін «Таныстыру» поэмасында С. Торайғыров былайша бағалаған:

«Сөзден де көбінесе іске құмар,
Тез болмайтын істерден тайып шығар.
Мың сөзден құйқылжытқан оның көзіне,
Істелген бір азғантай ісің ұнар» [32, 142 б.].

Халел Ғаббасұлы алған білімі мен кәсіби қызметінің ерекшеліктеріне сәйкес әлеумет ісінде де әрекетшіл адам ретінде көзге түсті. Оның бұл қасиетін қоғамдық-саяси қызметіндегі атқарған жұмыстары да дәлелдей түседі. Сондай-ақ ол әдеби-шығармашылық, қоғамдық-мәдени істердің де алдыңғы сабында жүрді.

Жинақтап айтқанда, 1917-1920 жылдар аралығында Халел Ғаббасұлы ұлт қайраткері ретінде саяси істерде, халық қамқоры ретінде қоғамдық жұмыстарда, шығармашылық тұлға ретінде әдеби, саяси көсемсөздерімен Алаш қозғалысының белді қайраткері ретінде елге еңбегін сіңірді. Оның қоғамдық-саяси қызметі үш үкіметтің: Уақытша үкімет, Алашорда үкіметі, Кеңес үкіметінің билік кезеңдерінде өтті. Енді осыларды ретімен шолып өтейік.

Ақпан төңкерісінен соң орнаған Уақытша үкімет Халел Ғаббасұлын Әлихан Бөкейханмен бірге комитет құрамына енгізіп, ел ішіне жиі шығып тұрды. Мысалы, осындай мәселемен ол 1917 жылы Зайсан уезінде болды.

1917 жылғы шілдеде өткен I жалпықазақ съезінде Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутаттыққа ұсынылды. Ал осы жылы желтоқсанда өткен II

жалпықазақ съезінде «Қазақ автономиясы», «Алашорда үкіметі» және «Әскери жасақ» туралы баяндама дайындады.

Съезд «Жері бірыңғай, іргелі халқы қазақ-қырғыз, тұрмысы, тілі бір болғандықтан өз алдына ұлттық, жерлі автономия құрылсын» [40], - деген қаулы қабылдады. Жалпы бұл съезге Семей облысынан депутат болып сайланып, кейін төраға Ә.Бөкейханның орынбасары болды. Алашорда үкіметінің атынан шыққан заң-қаулыларға қол қойып отырды.

Халел Ғаббасұлының келесі жетістігі – Әлихан Бөкейханның берген тапсырмасы бойынша И.Сталинмен келіссөз жүргізуі. «Халел қазақ халқының еркіндігін аңсады. 1918 жылы 20 наурызда Алашорда үкіметінің тапсыруымен телеграф арқылы Ә.Бөкейхановпен бірге Мәскеудегі Совет үкіметінің басшысы Ленин мен Халық комиссары И.В.Сталинмен жүргізген келіссөзінде ұлттарға өзін-өзі билеу құқығын беруді талап етті. Алаш үкіметін танып, Алаш автономиясын жариялауды ұсынды» [109, 215 б.]. Бұл ұсыныстар орындалмады. Өйткені большевиктік өкімет үшін қазақ елінің тәуелсіздігі қажет емес еді. Қайта Алашты бодандық бұғауда ұстау үшін түрлі қитұрқы саяси ұрандармен бүркемеленген отарлық езгіні большевиктер астарлы түрде одан әрі жүргізді. «Дегенмен, кеңес үкіметі Алашорда автономиясын жариялауға асықпады. Керісінше, кейбір облыстарда «Алаш» облыстық комитеттерін жоюға кірісті. Мәселен, 11 сәуірде Жетісу облыстық комиссарлар кеңесі Верныйда Жетісу облысында орыс-түземдік қатынастарды қалпына келтіру үшін «Алаш» комитетін жою турасында шешім шығарды. Өздерінің бұл әрекеттерінің мақсатын қаулыларында, біріншіден, оның құрамына төменгі тап өкілдерінің тағдырын ойламайтын байлардың мүше болуынан, екіншіден, кедей қазақтарға қол ұшын бермейтіндігінен, үшіншіден, комитетке жиналған ақшаның нақты пайдаланылмауынан деп көрсетті» [109, 215 б.].

1918 жылы сәуір айында «Үш жүз» социалистік партиясы орталық комитетінің председателі Көлбай Төгісов төмендегідей мәтінде Ленинге хат жазады, көшірмесін Сталинге де жолдаған: «Сібір мен Дала өлкесінде Совет өкіметі платформасында тұрған және онымен қоян-қолтық жұмыс жасап отырған қазақ социалистік партиясы «Үш жүз» бен қабат басқа буржуазия партиясы «Алаш» өмір сүреді. Оның басында кадет Бөкейханов, т.б. тұрады. «Үш жүз» партиясының председателі маған жеткен хабарға қарағанда Бөкейханов Сізбен тікелей байланысып, Қазақ автономиясы туралы сөйлескен. Сіздің қаперіңізге берем, «Алаш» партиясы қуылған, оның мүшелері қуылған, Дутов ылаңына көрнекті қатысушыларының бірі Бөкейханов ізделіп жатыр. Газет хабарына қарағанда «Алаштың» көрнекті мүшесі Ғаббасов Москваға барып, Сізбен жолығысқан. Ғаббасовты тұтқынға алуға және революциялық трибуналдың сотына беруге жатады деп Омбыға айдау туралы бұйрық берсеңіз екен» [110].

Тарихтан білетініміздей, «Үш жүз» социалистік партиясы шағын буржуазиялық мағынадағы ұлттық саяси ұйым болды. Бұл партия «Алаш» партиясының негізгі қарсыласы болған.

1917 жылдың шілде айынан 1919 жылғы 1 желтоқсанда Семейде Кеңес өкіметі түпкілікті орнағанға дейінгі аралықта атқарған Халел Ғаббасұлының

Алаш мүддесі, ұлт тәуелсіздігі жолындағы мол күрескерлік еңбектерінің ішіндегі сол кезеңде өмір не өлім деген көкейкесті мәселеге айналған қазақ елін, Алашорда мемлекетін қорғайтын милиция, яғни қарулы жасақ құру бағытындағы істеріне тоқталсақ та болар деп ойлаймыз.

Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш қайраткерлері 1917 жылы желтоқсандағы II Жалпықазақ съезі қарсаңында бір топ ұлт зиялыларына жолдаған жеделхатында: «Бүкіл мемлекет қазір бетімен жойылып кетті. Кешікпей талан-тараж, қырғынға айналатын түрі бар. Алалық, алты ауыздық, біреуге біреу сенбеу күшейді, әр адам, әр халық өз қамын ойлап, өзін-өзі қорғайтын күн туды. Бұл болып жатқан уақиғалардың түбі, неге соғатынын жалпықазақ елі сезе қоймайтын шығар. Оқиғалардың сүреңі жаман: қам қылмай, қол қусырып отыра берсек, алдымен, қазақ халқының сорлайтын түрі бар. Соның үшін біз жанымызды, малымызды қорғау жағын ойлау керек. Өзімізді-өзіміз қорғау үшін бізге жалпықазақ милициясын құру керек. Бұл мәселе шұғыл аса зор болғандықтан төменде қол қоюшылар халыққа сенімді, құрметті ақсақалдарды һәм оқығандарды шақырып, өз күшімізбен қазақ милициясын құру жайын кеңесуге жалпықазақ съезін жинауға қаулы қылдық. Егер біз өзімізді өзіміз қорғай алмасақ бүлікшілік зорайып, қиыншылыққа айналғанда қазақ халқы құрбан болады. Соның үшін милиция құрудың үстіне съезде қазақ халқының жұрттығын жоғалту үшін не қылу керек деген зор мәселе қаралады» [31, 43 б.], – деп жар салған еді.

Шынында, өзін-өзі қорғай алмаған кез-келген төңкеріс түбінде жеңіліске ұшырамай қоймайтыны тарихтан белгілі. Бәлкім содан да шығар, Алашорда соты мен милициясын құру мәселесі 1917 жылдың 12 қыркүйегінде өткен Семей облыстық екінші қазақ съезінің күн тәртібіне қойылған басты мәселесінің бірі болды. Сол уақытта жергілікті «Сарыарқа» газетінде Семейде 160 қазақ жігітін үйретуге бір офицер алынғаны, оларға облыстық комиссариат қару-жарақ беретіні, сондай-ақ облыс уездерінде де осындай милиция жасақтарын құру жұмыстары жүзеге асырылатыны туралы шағын хабар жазылды [111].

Әлихан Бөкейханның арнайы тапсырысымен «Алаш» партиясының Семей облыстық комитетінің төрағасы Халел Ғаббасұлы 1917 жылдың 5-13 желтоқсан күндері аралығында Орынборда өткен II жалпықазақ съезінде қазақ-қырғыз ұлт автономиясы милиция, Ұлт Кеңесі туралы баяндама жасап, ондағы ұсыныстар мен пікірлердің негізінде арнайы қаулы қабылданды. Мәселен, Қазақ-қырғыз автономиясы «Алаш» деп аталсын деген ұсыныс жүзеге асып, Алашорда үкіметі өмірге келді. Уақытша тұратын жері – Семей қаласы болып белгіленді. Алаш соты мен милициясын құру міндеттелді. Үкіметтің ең жоғарғы атқарушы органы – Ұлт Кеңесі құрамын сайлау мәселесі шешілді. Ал, Халел Ғаббасұлының өзі Ұлт Кеңесінің мүшесі болып сайланып, Алашорда үкіметінің Семей облыстық кеңесінің төрағасы қызметіне тағайындалды. Сондай-ақ оның Алаш милициясы туралы заң жобасын дайындап, «Алаш» атты әскер полкын құрудағы сіңірген еңбегі де ерекше болды. Өйткені, дәл осы кезде Семей – бір-бірімен билікке таласып қырқысқан ақ пен қызыл соғысының қанды ошағына айналды. Міне, 1918 жылдың басындағы осындай аумалы-

төкпелі кезеңде Алашорда басшылары жер-жерде Алаш әскерінің шағын қарулы жасақтарын құру жұмыстарын жеделдете бастады [42, 38 б.].

Сөйтіп жедел түрде милиция (әскер) жасақтаудың басты себебі, жоғарыда айтылғандай, азамат соғысы кезінде халықты қорғап қалу болды. Осыған орай ұлт зиялылары жедел түрде алаш әскерін құрудың қажеттігін түсінді. Мысалы, сол бір кезеңде алаш жұртының рухын көтеру мақсатында «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері мен «Абай» журналы тәрізді мерзімді басылымдарда Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы, Ә.Ермеков, Х.Ғаббасұлы, Ж.Аймауытұлы, Ғ.Қараш, Б.Майлин, Н.Наушабаев, т.б. мақалалары мен өлеңдері жиі жарық көріп жатты. 1918 жылдың қаңтарында «Абай» журналында жарияланған Ж.Аймауытұлының «Алаш ұлдарына арналған ұран» атты өлеңі, кейінде I Алаш атты әскер полкінің Әнұранына айналды.

Міржақып Дулатұлы 1918 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қайтсек жұрт боламыз?» атты мақаласында былай дейді: «Күш не? Күш – әскер. Бұл заманда әскері жоқ жұрт – жұрт емес, құл. Қайсысына түсетін болсақ та, ерік өзімізде. Бір жол – құлдық жолы. Әскер деген сөзден бұрынғыдай ат-тонымызды ала қашатын болсақ, осындай жігімізді ашып, жер-суымызды қорғап, билігімізді өзіміз алып қалмасақ, күні ертең бізді алдына салып айдап жүруге ие табылады. Сонда біреуге әскер бермей кете аламыз ба, шығын төлеуден құтыламыз ба? Ошақтың үш бұтынан тілеп отырған күшіміз де болған. Құлдық жолы дегеніміз осы. Екінші жол – жұрттық жол. Осы бастан автономия алудың қамына кіріскен, милициямызды жасап алып, қарамызды көрсетсек, Алашорда үкіметіміз деп тіресіп қорғасақ, бізді ешкім басынбайды. Үкіметі бар, әскері бар жұрт деп бізбен әркім есептеседі. Сөз байлауы сол, әскеріміз болмаса, қазынамыз болмаса, біз автономия ала алмаймыз. Автономия ала алмасақ, жұрт болмаймыз. Қайтсек жұрт боламыз дегенді ойласақ, жауап біреу-ақ, әскеріміз болса ғана жұрт боламыз» [112].

1918 жылдың жазында ақ гвардияшылар көмегімен Уақытша Сібір үкіметі орнағаннан кейін, көп ұзамай Семейде Кеңес өкіметі құлатылды. Ал, осы жылдың 11 маусымында Алашорда үкіметі ресми түрде өз қызметін бастады. Ол алғашқы күннен бастап-ақ Әскери кеңес құру туралы заң қабылдап, Алаш әскерін жасақтау мәселесін қызу қолға алды. Мысалы, бұл мәселе бойынша алдымен Семей уездік Земствосымен тығыз байланыста жұмыстар жүргізілді.

Жалпы, Алашорда әскерін жасақтауда Семей, Өскемен, Павлодар, Қарқаралы, Зайсан уездік Земстволарының атқарған қызметтері ерекше болды.

1918 жылдың 12 маусымында Ә.Бөкейханның Семей уездік Земство басқармасының төрағасы Ахметжан Қозыбағаровқа жолдаған № 2 қатынас қағазында шұғыл түрде әр болыстықтан 30-дан атты әскер жинау тапсырылды. Мысалы, мұндай мазмұндағы ресми қағаздар Семей уезіне қарасты Айғыршал, Арпалы, Аққұм, Белағаш, Беген, Бесқарағай, Тұғылы, Еңірекей, Делбегетей, Кентүбек, Көкен, Уақ, Қайынды, Қызыладыр, Қызылмола, Қамдығатай, Малыбай, Машан, Мұқыр, Сейтен, Семейтау, Свободный, Төлентай, Шаған, Шыңғыс болыстарына, жалпы саны 25 болыстық комитеттерге жіберілді. Іс жүзінде Семей уезінің 18 болысынан жасы 16 мен 50 аралығында 400-ден астам

жігіттер әскерге алынды [113].

Алаш әскері негізінен атты қазақ әскері түрінде жасақталып, оның әскери басқару құрамына қазақтан шыққан әскери адамдармен бірге, орыс офицерлері де тартылды. 1918 жылдың маусым айының аяғына қарай Семейдегі Алаш әскерінің саны 300-ден 500-ге дейін жетіп, оларға 35 орыс офицері соғыс тактикасын үйретумен айналысты.

Азаматтық қарсыласу жылдары өмірге келген Алашорда үкіметі әскерлерінің тарихы туралы академик Кеңес Нұрпейісов: «Алаштың алғашқы жасағы 1918 жылғы қаңтар-ақпан айларында құрылды, бірақ совет өкіметі орнағаннан соң көп кешікпей, ел қарусыздандырылып, оның қатарындағы жігіттер таратылды. Ұлттық армияның алғашқы бөлімдері шындап Семейде поручик Давыдов-Зубов басқарған жасырын әскери ұйымның мүшелері болған нұсқаушы офицерлердің көмегімен жасақталды. 1918 жылы маусымның 11-інде Семейдегі большевиктік билік құлағаннан кейін Әлихан Бөкейхан қырдан қарулы жасақпен қалаға келу туралы шешім қабылдады. Омбыда шығып тұрған «Сибирская речь» газетінде Н.Комелин «Семейге қазақ отрядының келуі» деген хабар жариялады. Онда былай делінген: «Семейге қырдан нұсқаушы – орыс офицері басқарған қырғыз отряды келді. Сәрсенбі – маусымның 6 күні кешкі сағат алтылар шамасында олар қалаға кірді. Никольск шіркеуінің қасындағы алаңда оларға салтанатты кездесу ұйымдастырылды. Штаб бастығының көмекшісі полковник Панин, штаб адъютанты капитан Виноградов, Уақытша Сібір үкіметінің өкілі Давыдов құттықтаулар айтты. Кездесу кезінде алаңға белгілі ұлттық қайраткер Ә.Бөкейхан келді. Оның құрметіне подполковник Тоқтамышевтің ұсынысымен салт аттылар қарсы алды. Ақ жалауларға қазақ тілінде: «Жасасын бүкілроссиялық және Сібірлік құрылтай жиналысы!» деген ұрандар жазылған» [30, 186 б.], – деген дерек келтірілген.

Алашорда үкіметінің Семейдегі шағын қарулы жасағынан соғыс ісіне машықталған «1-ші Алаш атты әскер полкін» [30, 187 б.] құру мәселесі осылайша жүзеге асты. Ал, жалпы жер-жерде Алаш әскерін жасақтау жұмыстары 1918 жылдың жазы мен күзінде де жүріп жатты.

Алашорданың әскери қарулы күштерін құруда Ә.Бөкейхан, Х.Ғаббасұлы, М.Тынышбаев, А.Тұрлыбаев, Ж. Досмұхамедов және Х.Досмұхамедов, У.Танашев, т.б. зор еңбек сіңірді. Осы кезеңде Алаш әскері құрамында 5000-ға жуық адам болды.

Мысалы, Семейдегі қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы қорындағы «Список организаторов Алашского конного партизанского полка, участников организации против Советской власти в 1918 года правительства Алаш-Орды» [111] деген құжатта, яғни Ә.Бөкейхан бастаған қырыққа жуық адамдардың тізімінің ішінде Р.Мәрсеков, Х.Ғаббасұлы, С.Сабатаев, С.Ақаев, Т.Абайұлы, М.Әуезов, Б.Сәрсенов, А.Қозыбағаров, Ә.Молдабаев, Ә.Ермеков, И.Әлімбаев, М.Бөштаев, подполковник Самұратбеков, Ы.Мұстамбаев, Н.Құлжанова, М.Малдыбаев, Қ.Есенғұлов, Ш.Керейбаев, С.Дүйсенбин тәрізді белгілі тұлғалардың есімі көрсетілген.

1918 жылы тамыздың 12-сінде Алашорданың әскери бөлімінің бастығы Х.Тоқтамышев Уақытша Сібір үкіметінің соғыс министрінің атына жазған

хатында: «Семей қаласында құрамында 750 жауынгер мен 38 офицер бар Алаш полкі құрылған. Зайсанда қазақ милициясының 200 адамнан, Павлодарда - 150, Қарқаралыда - 250 және Өскеменде - 250 адамнан тұратын әскери құрамалар жинақталған» [30, 188 б.], - деп хабарлап, бірақ оларға қажетті қару-жарақ пен киім-кешектің жоқ екендігін, ақша тапшылығы орын алып отырғандығын мәлімдеген.

Алашорда үкіметінің, жалпықазақ соты мен милициясы мәселесіне айрықша көңіл бөлетіні, 1919 жылы 11 ақпанда Колчак өкіметінің ресми делегациясымен болған келіссөзде Әлихан Бөкейханның: «Представители правительства Алаш-Орды хотели бы, чтобы в первую очередь был поставлен вопрос о судах. Это наиболее больной вопрос нашей жизни. Русский суд не удовлетворяет требованиям жизни. Русские судьи, не зная языка, быта населения, находятся в полной зависимости от переводчиков, людей мало культурных. Милиция наша – это войско. Она уже фактически существует: 700 наших делегатов находятся на фронте в Семиречье, 540 человек у Троицка, 2000 человек в Уральской области. Когда вы читаете сообщение об успехах на семиреченском фронте, то знайте, что эти успехи достигнуты благодаря нашим отрядам» [42, 141 б.], - деп жауап беруінен айқын аңғарылады.

1918-1920 жылдардағы Азамат соғысы кезінде Алаш әскері қолдан келгенше халықты қырғынға ұшыраудан сан мәрте қорғап қалды. Ә.Бөкейхан айтқандай, Алаштың ержүрек ұлдары Семей, Жетісу, Торғай, Орал өңірлерінде болған қанды шайқастарға жан аямай қатысты. Азамат соғысының алғашқы жылы (1918-1919 жылдар аралығы) 1-ші Алаш далалық атты әскер полкі Уақытша Сібір үкіметі армиясының құрамында большевиктерге қарсы соғысты. Мысалы, «Сарыарқа» газетіндегі шағын хабарда 1918 жылдың 17 маусымында Семейдегі Алашорда әскерінің қарулы жасағы Алтай губерниясы бағытында большевиктерді өкшелей қуып, қырғынға ұшыратқаны, осылайша Алаштың тұңғыш құрбаны Қазы Нұрмұхамедұлының кегі қайтқаны, оған Тұрағұл Абайұлы, Биахмет Сәрсенов, Қаражан Үкібаев және басқалардың белсене қатысқаны туралы айтылған.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі кезеңде де Халел Ғаббасұлы мемлекеттік, саяси-қоғамдық қызметтерден қол үзбеген. Осыған орай Семей қаласындағы қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында сақталған төмендегі құжатты беріп отырмыз. Семей губерниялық халыққа білім беру бөлімінің қызметкері Халел Ғаббасұлының 1923 жылы 11 маусымда өз қолымен толтырылған №258 тіркеу карточкасы (орыс тіліндегі құжат мәтіні сол күйінде өзгеріссіз беріліп отыр):

«Учетная карточка №258

Сотрудник Семипалат. Губоно Карточка составлена «11» июня 1923 г.

Фамилия, Имя, отчество – Габбасов Халиль Ахмеджанович

Время и место рождения – Чаганская вол., Семипалат.губ., 22/ХІІ-1888 г.

Национальность – Киргиз

Образование: а) общее – Московский Университет

б) специальное – Физико-математический факультет

Указать какое учебное заведение окончил и когда – в 1915 году

Профессия и специальность – Физик-математик

Социальное положение – Сын скотовода

Род занятия до октябрьской революции до поступления в данное учреждения – Университет окончил в 1915 г. С февраля 1917 года сосотоял в должности инспектора мелкого кредита;

Род занятий до февраля 1917 г. – С февраля 1917 г. до начало октябрьской революций занимал ряд общественной должности.

Род занятий после октябрьской революции до поступления в данное учреждения – председателя первого губерненского революционного комитета, членом и председателем губерненской земской управы и т.д. и с установлением Советской власти в Семипалатинской губернии зав.губземаотделом и членом губисполкома и т.д.

Работа в данном учреждении (когда поступил в данное учреждение. Какие занимал должности. Должность в настоящий момент. Полное название учреждения) – В данное учреждение состою с половины декабря 1922 г. в качестве преподавателя по алгебре. Семипалатинский киргизский педагогический техникум.

В каких партиях в какое время состоял – не состоял

В какой партий состоит, время поступления. № партбилета и с какой организацией выдан – не состою

Отношение к воинской повинности – не отбывал

Отрасль по просвещению в которой считаете свое использование наиболее желательной – по математике

Точный адрес – г. Семипалатинск, ул. Советская № 60. Характеристика работника.

Подпись» [102].

Бұл құжаттан көретініміз, Алаш қайраткері саяси қуғын-сүргін кезінде Семейде қызмет етіп қалған.

Сонымен, Халел Ғаббасұлы 1917-1919 жылдар аралығында Алашорда үкіметінің баянды болашағы жолында аянбай еңбек етті. Алайда Кеңес өкіметі түбегейлі орнаған соң, 1920 жылдардан бастап ол өз білімі мен еңбегін осы өкімет құрамында жүріп, туған халқының болашағына арнады.

Бұл кезеңде Халел Ғаббасұлы «Семей облыстық Кеңесі төрағасының орынбасары, Семей облыстық Земство жанындағы жер комитетінің төрағасы, Қазақ революциялық комитетінің мүшесі және оның Сібреском жанындағы уақытша өкілі болды» [102]. 1921-1923 жылдары Қазақ Орталық Атқару Комитетінің төтенше комиссиясының мүшесі болды. Ол осы кездерде Сібрескомға қарсы күресе жүріп, Ақмола, Семей облыстарын Ресей құрамына кетіп қалудан сақтап қалды.

Осындай қоғамдық-саяси істерді атқарумен қатар, ол осы жылдарда мәдени істерден де қалыс қалған жоқ. Мәселен, 1924 жылы 29-желтоқсанда Семейдегі Луначарский атындағы клубта Орыс география қоғамының Семей бөлімшесі ұйымдастырған Абайдың қайтыс болғанына 20 жыл толуына орай «Абайды еске алу кеші» [114] өткізілді. Бұл кеште Х.Ғаббасұлы «Абайдың өмірбаяны» тақырыбында қазақ тілінде баяндама оқыған.

Мұрағат қорында осы кештің өткізілуіне байланысты келесідей есеп бар:

«В декабре месяца отдел провел юбилей выдающегося поэта, уроженца Семипалатинского уезда и губернии Ибрагима (Абая) Кунанбаева, по поводу 20-летия со дня его смерти. Отделом было устроено торжественное заседание, посвященное Абаю, с прочтением докладов. Степной певец – киргиз исполнил несколько песен-стихотворений Абая и частью его напевами, так как Абай был не только поэт, но и композитор. В театре Луначарского Отделом устроен вечер на киргизском языке в честь Абая, на котором члены отдела, киргизы Х.А.Габбасов и М.О.Ауэзов сделали на киргизском языке доклады о поэте.

Друг Абая с юности, киргизский поэт Кокбай Джанатаев, о котором Абай даже вспоминает в одном из своих стихотворений, делился своими воспоминаниями об Абае. Учащиеся киргизы прочитали несколько стихотворений поэта, а певцы исполнили несколько произведений Абая. В антрактах оркестр духовой музыки исполнял мотивы Абая, переложенные на духовую музыку. Вечер в честь Абая прошел оживленно и привлек до 700 человек, с большим преобладанием Киргиз. В видах увековечения памяти Кунанбаева отдел постановил:

1) переиздать напечатанные произведения Абая, включив в этот сборник неизданные до сих пор статьи Кунанбаева в прозе (афоризмы, педагогические и философские статьи, характеристика современного Абая общество и думы Абая – его личное переживания);

2) издать сборник статей о Кунанбаеве;

3) просить Местхоз о переименовании Солдатской улицы, на которой поэт останавливался ввремя своих приездов из Степи, в улицу имени Абая Кунанбаева.

К изданию сочинений Кунанбаева предположено привлечь Степь, где имя Абая пользуется большой популярностью» [112].

Бұл жылы Халелдің өзі Семей педтехникумында математика пәнінің оқытушысы болатын. 1926 жылдың ақпан айында Халел Қазақ АССР Жоспарлау комитетіне қызметке шақырылады. Онда ол төралқа мүшесі, ғылыми қызметкер, сектор меңгерушісі болған.

Халел Ғаббасұлының үстінен жалған жала ұйымдастырып, қудалау осы кезде басталған. Алғашында 1926 жылы бала-шағасымен елге демалысқа келген Халелді Семейде бір рет тергеуге алып, дәйекті деректердің жоқтығынан амалсыз босатқан.

Екінші рет 1928 жылы кезекті демалысын алып, Семей өңіріне Медеу болысындағы туыстарына барып, қайтарда жол үстінде тұтқынға алынып, Қызылордаға әкелген соң, 10 қарашада Қылмыстық істер кодексінің 58-бабының 13, 17 тармақтары бойынша жауапқа тартқан.

Кеңес өкіметінің Алаш арыстарын өздерінің ең басты саяси қарсыластары, большевиктердің астарлы отарлық саясатын әшкерелеуші саналы азаматтар ретінде биліктен аластатып, репрессияға ұшыратқаны баршаға аян. Десек те, Халел Ғаббасұлын қудалау мен тұтқындау тарихын профессор Тұрсын Жұртбай нақты үш түрлі мәселелермен байланысты дәлелдеп талдаған.

Бірінші, 1920 жылы Х.Ғаббасұлының Семей облыстық конференцияда Семей губерниялық ревком басшылығының ұлт мүддесіне қайшы әрекеттерін әшкерелеп, Семей губкомын таратуға ықпал еткенін сол кездегі Семей губревкомының төрағасы Ежов кек сақтап, өш алудың жолын қарастырды. Бұл ойды Алаш арыстарының тергеу ісін зерттеген ғалым Тұрсын Жұртбай «Ұраным – Алаш» (Түрме әфсанасы) [115] атты еңбегінде мол мұрағаттық дерек көздерін келтіреді: «Ең бастысы, осы кезде «Кене», «Темір нарком» деп Жамбыл мақтаған Ежов НКВД-ның тізгінін қолға ала бастаған. Ал Х.Ғаббасұлы «қазақ қызметкерлерінің облыстық төрағасы болып жүрген кезінде» облыстық конференцияда «қазақ қызметкерлерін коммунистік партияға қарсы үгіттеп», С.Сәдуақасовтың ұйымдастыруымен Семейдің губкомын таратуға және Қазақстанға қаратуға қаулы қабылдауға ықпал еткен адамның бірі болатын. Ұрымтал сәтті пайдаланып, Ежовтың «ежелгі кекті» қайыруы да ықтимал. Бұл жорамал барынша шындыққа жақын» [115, 243 б.].

Екінші, құпия мекеме ГПУ-дің агенті Ф.Ивановтың: «ГПУ-дің жүргізіп отырған кезек күттірмейтін төтенше істерінің басты жұмысы жауапты қазақ қызметкерлерінің үстінен жалған деректер жинау болып табылады. Біз бұл тұрғыда әр түрлі тәсілдерді қолданамыз: казактардың ішіндегі қылмыскерлерді жалдаймыз немесе жауапты қазақ қызметкерлерінің үстінен жалған көретінді жаздырып алу үшін барымташыларды тұтқындаймыз. Жауапты қазақ қызметкерлеріне қарсы арандату жұмыстарын жүргізу үшін беделді қазақ рубасылары мен орыс кулактарынан арнайы топ жасақтаймыз, сөйтіп өзімізге керекті деректерді аламыз» [115, 221 б.], – дегеніндей, арандату әдісін қолданған.

Мұны жоғарыда аталған кітапта профессор Тұрсын Жұртбай: «ГПУ тыңшылары Хлел Ғаббасовқа ежелден «Бәйбіше – тоқал» драмасының басты кейіпкері, атақты ру басын аранға тартып, аңдытып қойды. Тыңшылық әрекет қашан түрмеге қамалғанша бір сәтке де болса дамыл тапқан емес. Сондай қиын кезеңнің бірі 1922 жылғы ашаршылық тұсында Халел Ғаббасұлы туралы: «Бұрынғы земство басқармасының меңгерушісі. Семей уезінің Шаған болысының қазағы, 36 жаста. Мәскеу университетінің математика факультетін бітірген. Басында ұсақ қарыз, несие банкінде инспектор, 1917 жылдан «Алашорда» үкіметінің мүшесі, «Сарыарқа» газетінің редакторы, содан кейін «Алашорда» үкіметі төрағасының орынбасары, кейінгі кезде Семей Жер басқармасының мүшесі. Өте ысылған, қунақы, ақылды және өте қауіпті қызметкер, дипломат-саясаткер Х.Ғаббасұлы Шыңғыстауда өмір сүретін тобықты руынан. Тобықтылар екі жікке бөлінген. 1917-1920 жылдардың арасында тобықтыларда аса мықты екі жік болды, Ғаббасовтардың дұшпаны большевиктерді жақтады. Оның басында Шаған болысы, беделді, бірақ сауатсыз қазақ Мұсатай Молдабаев тұрды. Ол жалғыз өзі Ғаббасовпен, Бөкейхановпен күресті. Ғаббасовтың қитұрқы қулығының нәтижесінде бұлар қазір қыспақта. Дулатов жігерлі, алғыр. Ғаббасовқа қарағанда өте батыл қимылдайды. Ғаббасов, Бөкейханов үшеуі қазақ қызметкерлерінің ішіндегі ең бас көтерерлері, жоғарыдағы көрсетілген бағытта істелетін жұмыстардың барлығы да осы үшеуінің ақылымен істеледі» [115, 222 б.], - деп мінездеме

берді.

Шындығында Халел Ғаббасұлының тұтқындалуы жоғарыда аты аталған, өзінің туысы, тоқалдан тарайтын бұрынғы болыс, «кейінгі большевик Мұсатай Молдабаевтың» ұйымдастырған арызына байланысты еді. Халел Ғаббасұлы демалысқа келгенде туған жездесі, Мұсатай Молдабаевтың әкесі бір, шешесі басқа «қас жауы» Ике Әділевтің ауылына түседі. Тәргінің қарсаңындағы жанталас тұсында М.Молдабаев өзінің «шын большевик» екенін танытып, сол арқылы өзінде тәргіден құтылудың амалын қарастырып, қазақы «Бәйбіше–тоқал» драмасының кеңестік нұсқасын «саяси сахнаға» шығарды. Сөйтіп, өзінің туған құда баласы – жеңгесінің бауыры Халел Ғаббасұлы: «Алашорданың» Шығыс бөлімінің үкімет мүшесі, оған қаржылай көмектескен, әскер жасақтап берген Д.Әділевке қару жинатып, кеңес өкіметіне қарсы астыртын қарулы көтеріліс ұйымдастырып жүр, содан кейін шекара асып кетуге үгіттеп жүр, – деп арыз жазып, оны тағы да сол ауылдың тумасы, губерниялық дәрежедегі большевик әрі құпия агент М.Тоқжігітов арқылы ГПУ-дің өлкедегі өкілінің қолына тапсыртты. Сөйтіп, бір жағынан ағасы, екінші жағынан туған құда баласын түрмеге қаматты. Мұсатай Молдабаевтың негізгі дұшпаны, туған ағасы, «Алашорда» үкіметінің бас демеушісі Ике Әділов болатын. Ал Ике Әділов Халел Ғаббасұлының туған әпкесіне үйленген. Әрине, «жауапты қазақ қызметкерлеріне қарсы арандату жұмыстарын жүргізу үшін беделді қазақ рубасыларынан» арнайы топ жасақтап, сөйтіп өздеріне керекті деректерді алғанды ОГПУ қызметкерлерінің қаншама заңсыздыққа барып, шындықты белінен басқанын көрсетеді» [115, 248 б.].

Бұл қазақы драманың түп тамыры туралы Сәкен Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарында: «Семей уезінде, Тобықты деген елде Мұсатай деген және Ике деген кісілер бар. Екеуі де ауқатты адам болса керек. Екеуі ағайын ішінде бәсеке, араз. Екеуі қазақтың белгілі парагершілігімен бірін-бірі аяспай, елді екі жарып жұлқысады. Бірінің үстінен бірі арыз жаудырады. Бір-біріне пәле жабады. Қалаға шабылады. Ике жеңеді. Өйткені Семейде «Алашорда» бастықтарының бірі – Икенің туысқаны. Олай болған соң қазақша «Алашорда» Икенікі болады. Сонан соң Мұсатай турашылдықты Совдептен іздейді. Әрине, турашылдықты Совдептен табады. Совдепті, большевиктерді қуаттап шығады. Бұл 1917 жылдың ақырында. Ал 1918 жылдың басында Совдеп құлап, «Алашорда» күшейіңкіреп шыға келген соң, Мұсатай қуғынға түседі. Мұсатайды «қазақтан большевик болған», «социалшыл» бола қалған, алдауыш бұзық деп «Алашорда» жазушылары газеттеріне жазады. Әрине, Мұсатай социализмді қайдан білсін? Есіткен де жоқ. Мұсатай Икеден таяқ жеген соң, Икені «Алашордашылар» сүйген соң, турашылдықты Совдептен тапқан соң, большевиктерді, Совдепті қуаттамай қайтсін! «Мұсатай жауыз, ұсталсын!» - деп «Алашорданың үкіметі» жарлық шығарады. Жарлыққа Бөкейханов қол қояды. Мұсатайды ұстатып, абақтыға жаптырады. Міне, Семейдегі «Алашорданың орталық үкіметін» және Земствосын жұрт «Тобықтының Алашордасы», «Тобықтының Земствосы» деген кездері де болған. Мұсатай мен Нұрғали Құлжанұлын абақтыға жатқызуға «Алашорданың» ішінен жалғыз-ақ Мұхамеджан Тынышбайұлы қарсы болған.

Бірақ өзгелері оған болмаған. «Алашорда» бастықтарының ішінде татулықты сүйгіші, сезгіш жүрегі Мұхамеджан Тынышбайұлы болған. Семейде әскери-майдан соты құрылмақ болғанда (военно-полевой суд) Тынышбайұлы қарсы болып айтылсын, қарылып отырып, майдан сотын жасатпаған» [35, 314 б.], - деп жазды.

Міне, «қазақы большевиктің таптық негізі» осындай рулық күндестіктен туып еді. Бұл қазақы күндестіктің құрбандығына Ике ғана емес, Мұсатайдың өзі де ұшырады.

Үшінші, тұтқындарды қинау, азаптау арқылы бір-біріне қарсы жалған «әшкерелеу» фактілерін, қылмыстарын «мойындауларына» қол жеткізіп, айыптау қорытындысын шығару. Бұл жайлы да аталған еңбекте: «1928 жылы 28 желтоқсан күні Халел Ғаббасұлына тергеу ісінің аяқталғаны туралы хабарлайды. Бірақ та нақты шешімді айтпайды. Айыптау қорытындысының кешіктірілуіне басты бір кілтипан, тура сол күндері, көрші камералардың бірінде Дінше Әділев: «Х.Ғаббасов «Алашорданың» тапсырмасымен контрреволюциялық астыртын ұйым құру үшін және тәркілеуге қарсы қырда көтеріліс ұйымдастыру мақсатында Семей өңіріне жіберілді», - деп «әшкерелеп» жатқан» [115, 248 б.].

Дінмұхамед Әділевтің көрсетуіне орай Әлихан Бөкейханның, Елдес Омаровтың, Халел Ғаббасұлының тергеу ісінің жауаптарының басы қосылып, «Алашордашылар» ұйымдастырған астыртын контрреволюциялық ұйым деген атпен бір іске тіркелді.

Халел Ғаббасұлының заман жайын жұртқа ұғындыра білуімен бірге, жоғарыда айтылғандай, оның Абай идеясын, Алаш арыстарының ой танымдарын бойына сіңіріп, оны ұлт ісінде нақты пайдаланғанына, дамытқанына куә боламыз.

Нағыз зиялыға өмір шындығын танып білуде ойшылдық келбет те тән. Алаш зиялыларын жақындастырған осындай Отан, ұлт алдындағы азаматтық ойшылдық парыз болды. Алаш зиялылары үлкен буын мен кіші буын арасында зиялы байланыстың тамырын тереңге жаю мақсатында халықты ұлтжандылық қасиетпен тәрбиелеу ісін басты орынға қойды. Олар империялық мүддемен қаруланған билікпен арпалыса жүріп, Алаш қозғалысы барысында халықпен үнемі бірге болды. Ұлт жанын ұғына білгендіктен де, биіктеген сайын халыққа жақындай түсті. Қазақ рухын көтеру үшін білімді де білікті азаматтар жұрт ісіне жұмылды.

Ендеше ұлт тұлғаларын қалыптастыратын «зиялы орта», жеке қайраткерді зиялы азамат дәрежесіне көтеретін зиялылық деген не? Бұл орайда Мұхтар Әуезов: «Кітап атаулы досы бола бастаған шақтан былай ғана әрбір жан өзін интеллигент бола бастадым деп сезінуіне болады» [116, 113 б.] – деп, зиялылықтың кітап оқудан басталатынын айтады. Әдетте ғұлама ғалым, үлкен оқымысты болса, биік лауазымды қызмет атқарса, ел басқарса, атақты ақын-жазушы болса, соны зиялы деп қараймыз. Солардың сөзін мысалға келтіріп, әңгімелерін аңыз етіп айтамыз. Бұл, шындығына келсек, дәл ұғым емес.

Бұл сұрақтарға дұрыс жауап беру үшін, әлбетте зерттеушілеріміздің пікірлеріне сүйенген абзал. Ғалым Х.Асқарұлы «Алаш зиялылары» атты

еңбегінде «Қазақ топырағында, мүмкін әлемде, зиялылар туралы ең дұрыс ғылыми талдау жасаған қазақ халқының әлемдік ұлттық дәрежедегі лидері Мұстафа Шоқай» [117, 5 б.], – деп атап көрсетіп, оның ұлттық зиялы туралы айтқанын келтіреді: «Ұлттық зиялы деп кімдерді айтамыз. Бір қарағанда жеңіл көрінгенімен шын мәнінде бұл сұрауға жауап қайтару оңай емес. Оқыған, тәрбие көрген адамның бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың «ұлттық зиялысы» қатарына қоса беруге болады деп ойласақ, сөзсіз қателесесіз. Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп атауға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси-экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады» [117, 6 б.].

Алаштанушы ғалым, академик Дихан Қамзабекұлы: «Әр заманның, әр ғасырдың, кезеңнің өз зиялысы бар. Біздің ұлт ұғымындағы осы зиялының жинақты әрі бейнелі аты – көсем. Ұлт зиялысындағы көсемдік қасиет пен өршіл рух халықты қиындықтан алып өтетіні күмәнсіз» [33, 80 б.], - деп, ұлт интеллигенциясының үш сапалық кезеңін атап көрсеткен. Яғни, «1910-1920 жылдардағы Алаш зиялылығы кезеңі, 1950-1960 жылдардағы ғылыми-шығармашылық интеллигенцияның өрістеу кезеңі, 1980-1990 жылдардағы қоғамның ояну кезеңі» [33, 80 б.].

«Алаш зиялылығы кезеңінде өркениетті мемлекет құру мәселесі, ұлттың тағдыры, болашағы күн тәртібіне қойылды. 1917 жылғы Ресейдегі төңкеріс Алаш қозғалысына тұтқиылдан соққы болып тиді. 1919 жылдан бастап зиялылар күрес тактикасын өзгертті» [33, 80 б.], яғни олар халықты тәуелсіз ел деңгейіне жеткізу жолында, тарих артқан зор маңызды міндеттерді өз мойындарына алды.

«1950-1960 жылдардағы ғылыми-шығармашыл интеллигенцияның өрісі кеңейді. Мұхтар, Сәбит, Ахмет, Шәкен, Әлкей, Қаныш, Әбілхан, т.б. соңынан мол шәкірт ерді. Әл-Фараби, Абай құбылысы зерделене бастады. Білімді қаламгер, сауатты оқырман өсіп шықты» [33, 81 б.].

«1980-1990 жылдардағы ояну кезеңі қоғамдық һәм ұлттық тоқмейілсуге қарсы құбылыс ретінде пайда болды. Кеңес қоғамының жаман жағы интеллигенцияның ашу-ызасын тудырды. Мемлекеттік тіл, мәдениет үшін күрес басталды» [33, 81 б.].

1905 жылы бірінші орыс төңкерісі кезінде патша өкіметінің отарлық езгісіне қарсы бүкіл қазақ атынан Қарқаралы петициясын ұйымдастырып жолдаушы Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Жақып Ақбаевтардың алғаш рет Алаш деп ұран тастап, бостандық пен теңдік туралы мәселелерді ашық түрде жария етіп көтергені мәлім. Алаш сөзі, осылайша елімізді азаттыққа үндеген тәуелсіздіктің ұранына әрі ұлттық идеологияға айналған еді.

Әрине, Алаш идеясы, одан кейін де қазақтардың кадет партиясының құрылуы мен ұлт зиялылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Бірімжанов, Сәлімгерей Жантөрин, Алпысбай Қалменов және т.б. депутаттыққа сайлануы, «Серке», «Айқап», «Қазақстан», «Қазақ» басылымдарының шыға бастауы, Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» өлеңінің жарық көруі сияқты ұлттық сананы дүр

сілкіндірген қоғамдық-саяси оқиғалармен жалғасып, айқын көрініс тауып отырды.

Мысалы, белгілі алаштанушы ғалым Мәмбет Қойгелдиев «Ұлттық саяси элита» [118] атты кітабында Әлиханнның 1905 жылдың желтоқсанында Оралда бес облыс өкілдері бас қосқан жалпықазақ съезінде қазақтардың кадет партиясын құруға белсене атсалысқанын айтып, 1906 жылдың 10 маусымында Семейде сайлаушыларымен кездескен жиында оларды «Халық еркі» кадет партиясының бағдарламасымен таныстырғаны, осыған орай отырғандардың оған қосылуы туралы қаулы қабылданғаны, жарыссөзде Шәкәрім және өзге де қатысқан азаматтардың сөз сөйлегендері туралы деректерге сілтеме жасайды.

Шынында Ә.Бөкейхан «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген мақаласында оған негізінен жер, ұлттық автономия, дін мәселелері бойынша келіспеушілік басты себеп болды дей келіп, «мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға тырыстым. Мұны мен июльдегі жалпықазақ съезінде айтқан едім» [119] дейді.

Демек, әу бастан-ақ «Алаш» сөзінің бүкіл қазақты біріктіретін ұлттық ұранымыз ретінде таңдап алынуы тегін болмаса керек. Мысалға алаш туралы ұғымның алғаш 1911 жылы Семейдегі «Жәрдем» баспасынан шыққан Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» кітабында әңгіме болып, оған Әлихан Бөкейханның 1913 жылы «Қазақ» газетінде жазған рецензиясында ерекше тоқталатынын, сондай-ақ Оралдан доктор Халел Досмұхамедұлының «Алаш не сөз?» деп жауап қайтаруын айтсақ та жеткілікті секілді. Жалпы, сол кезеңде алаш идеясымен тікелей байланысты атқарылған істердің бәрі болашақ қазақ автономиясын құруды көздеген Алаш ұлт азаттық қозғалысына кең жол ашқан еді.

Ал осы аралықтағы, яғни 1917 жылғы ұлы өзгерістер, төңкерістер кезеңіне дейінгі Алаш қозғалысына байланысты Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси үрдістегі өмірін күрескер ағаларынан үйрену, шәкірттік кезең десе болғандай. Оның жоғарыда айтылғандай, Семей қалалық гимназиядағы саяси үйірмеге қатысуы, Әлихан Бөкейханмен жолығысуы, Ресейдегі оқуы мен ондағы саяси демонстрацияларға қатысуы, Петерборда Әлиханмен екінші рет кездесуі, Семейдегі уақ қарыз серіктестігінде атқарған қоғамдық істері, т.б. жатады.

1917-1919 жылдары Алаш қаласында Ә. Бөкейханның басшылығымен, әуелгіде «Алаш» партиясының Семей облыстық комитеті, одан кейін Алашорда үкіметінің Семей облыстық кеңесі құрылып, ақыр соңында Алашорда үкіметі келіп өз билігін жүргізді.

Келесі кезекте Халел Ғаббасұлының 1917-1919 жылдар аралығындағы Семейде атқарған күрескерлік қызметтеріне тоқталайық.

Соның бірі – Халел Ғаббасұлының Семей облыстық қазақ комитетіндегі ұлт мүддесі жолында атқарған қайраткерлік қызметі. Қазақ тарихындағы бұл алғашқы тәуелсіз қоғамдық-саяси ұйым 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен соң елдің түрлі аймақтарында Алаш қайраткерлерінің бастамасымен ашылды. 1917 жылдың наурыз айында Семейде ашылған осындай Семей облыстық қазақ комитетінің төрағасы Р.Мәрсеков, оның орынбасары Х.Ғаббасұлы, хатшысы

С.Торайғыров, мүшелері Т.Абайұлы, М.Тұрғанбаев, Ә.Ермеков, Б.Сәрсенов, Ж.Аймауытұлы, Н.Құлжанов, А.Қозыбағаров, т.б. болып қызмет атқарды.

Ал осы айдың соңында құрылған Алаш қалалық қазақ комитетінің басшылығына Жанғали Алдоңғаров, мүшелігіне Мәннән Тұрғанбаев, Ысқақ Ахмадиев, Ахметжан Андамасов, Бекқожа Құлғарин сайланып, жұмыс істеді. Алғашында Семей облыстық қазақ комитеті төрағасының орынбасары, кейін төрағасы болған Халел Ғаббасұлы осы қоғамдық-саяси органда қазақ халқының сол кезеңдегі өзекті мәселелеріне қатысты қыруар қызмет атқарды.

Мәселен, жер комитеттерін, «Алаш» партиясының облыстық және қалалық комитеттерін құру, денсаулық сақтау, ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырып, жолға қою, шаруашылық жүргізу, қазақ сот билігін орнату, Земстволық басқару жүйесін енгізу тәрізді істерге белсене араласты.

Сөйтіп, Халелдің жетекшілігімен халықтың орталық қоғамдық-саяси органына айналған Семей облыстық қазақ комитеті 1917 жылдың наурызынан 1918 жылдың 11 маусымына дейін, шындығында қоғамдық-саяси істер ғана емес, өкімет қызметін атқарды. Сөйтіп, 1918 жылдың маусым айында Алашорда үкіметінің іске кірісуіне байланысты бұл қоғамдық-саяси ұйым өз жұмысын ресми түрде тоқтатты.

Осы Семей облыстық қазақ комитеті құрған Семей облыстық Земство басқармасының көптеген игі істеріне де Халел Ғаббасұлы басшылық жасады. Жалпы, сол кезеңде Земство дегеніңіз халықтың әлеуметтік-тұрмыстық, өнеркәсіп және шаруашылық мәселелерімен қатар жергілікті сот, милиция ұйымдарын құру істерімен де тығыз айналысқан жергілікті өзін-өзі басқару органы болды.

Осылайша, «Семейде тұңғыш қазақ сотының құрамын ресми түрде сайлап бекітумен қатар, 1918 жылдың қаңтар-ақпан айларында Алашорданың алғашқы милиция жасағы да құрылды» [43, 79 б.]. Семейде құрылған қазақ соты мен Алаш әскері жайлы жоғарыда айтылғандықтан, біз оларға қайталап тоқтауды артық көрдік.

Сонымен, осы Семей облыстық Земствосы Халел Ғаббасұлының басшылығымен сот және әскер ісінен бөлек, халыққа білім беру ісінде де қомақты жұмыстар атқарды. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан айтқандай, «Земство қолға алып қылатын істің бір зоры – бала оқыту. Земство мектеп салады. Медресе көрмеген бала болмайды» [30, 251 б.]. Осы орайда Халел басқарған Семей Земствосы Семейде ұлттық білім беру жүйесінің негізін қалап, дамытуға белсене қатысқанын ерекше атап өту қажет.

Мысалы, ҚР ШҚО «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру» орталығындағы бір деректе 1918 жылдың 8 қазанында кешкі сағат бесте өтетін Семей уездік Земство жиынына Алаш мектептерінің бір топ мұғалімдері Қ.Қоскеев, Ғ.Дәулетияров, С.Мұстафин, Х.Ибрагимов, тағы басқалардың шақырылғаны туралы жазылған.

Сол сияқты Қырғыз (қазақ) мұғалімдер одағының білім беру мәселелерін шешу мақсатында Семей уездік Земство басқармасына 1918 жылдың 25 қарашасында жолдаған № 221 қатынас қағазында: «Согласно заявления председателя Семипалатинской уездной Земской управы, киргизской

учительской союз в заседании от 25 ноября сего года постановил делегировать в совет уездного отдела по народному образованию следующих трех своих представителей: Манан Турганбаев, Каныш Сатпаев, Сеитбаттал Мустафина» [120], - деп айтылады. Бұл қатынас қағазға «за Председателя Союза» деп С.Мұстафин, ал «за Секретаря» деп Қ.Сәтбаев қол қойған.

Семейдің сол жақ бетіндегі қазіргі Жаңасемей қаласы 1917-1927 жылдар аралығында, он жылға жуық уақыт бойынша Алаш қаласы аталып келгендіктен, сондай-ақ алғашқы қазақ мектептерінің негізі осында қаланғандықтан, олар ресми тілде «Алаш мектептері» деген атауға ие болған. Жалпы, жоғарыдағы аталған мұрағат қорларында Халел Ғаббасұлы қол қойған Семей уездік Земство басқармасының халыққа білім беру бағытындағы қаулы-қарар, шешімдер мол кездеседі.

Ұлттық педагог кадрлардың жетіспеушілігіне, бастауыш қазақ мектептері мен оқу құралдарының жоқтығына қарамастан, бұл күрделі мәселелерді асқан қажырлылықпен шеше білді. Сонымен қатар жер-жерде қазақ газеттері мол баспаханалар ашу, оқулық кітаптарын бастырып шығару істері де қызу қолға алынды. Осы жылдары қазақ зиялыларының кітаптары «Орынбор», «Қазан», «Ташкент» баспаларынан жарық көре бастады.

Мысалы Ахмет Байтұрсынұлының «Әліппе», «Тіл жұмсар», Міржақып Дулатұлының «Оқу құралы», «Есеп құралы» еңбектері бірнеше қайтара өңделіп, басылып шықты. Жалпы жиыны 1928 жылға дейін Ахмет Байтұрсынұлының түрлі оқулық, оқу құралы, нұсқаулық сынды оқу-әдістемелік 48 еңбегі, Телжан Шонанұлының 32 оқулығы жарық көрді. Сондай-ақ «Ғалия» медресесінің шәкірттері, Оралдық Нұғыман Манаевтың «Иман һәм иғттиқәд» кітабы, Мәннән Тұрғанбаевтың «Пайғамбар заманы», Мұстақым Малдыбаевтың «Иман һәм намаз», Нығметолла Күзембаевтың «Құран құралы» осы кездерде басылып, шәкірттердің оқу құралына айналды [121, 143 б.].

Осы айтылғандардан көріп отырғанымыздай Семейде Алашорда үкіметі өз қызметін жалғастырған кезеңге дейінгі Халел Ғаббасұлының қайраткерлік қызметі Семей облыстық қазақ комитетінде өтті десек, осы комитеттің атқарған басты жұмыстарының бірі – «Алаш» партиясының облыстық комитетін құру болғаны аян. Сондай «Алаш» партиясының Семей облыстық комитеті 1917 жылы қазанда құрылды. Ол Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Ғалиханның Семейге келуі» мақаласында суреттелетін Әлихан Бөкейханның Семейге келген кезінде құрылған болатын.

С.Торайғыровтың «Ғалиханның Семейге келуі» мақаласындағы айтылған оқиғаның алдында Әлихан Бөкейханмен бірге Халел Ғаббасұлы қазақ автономиясын тану мәселесі жөнінде Томскіде болған еді.

Келесі бір Халел Ғаббасұлының Алашорда үкіметіндегі тарихи ісі – үкіметті Кеңес үкіметіне мойындату жолындағы қайсар күрескерлік еңбегі. Бұл мәселеде Алаш қайраткерлерімен азаматтық қарсыласу жылдарында кеңес өкіметі басшыларының да екіжүзді астарлы саясатпен және ел ішінде беделге зор Алашорда үкіметінен қауіптеніп байланыс орнатуға ниет танытқан сыңай көрсеткені тарихтан белгілі.

«В конце марта–начале апреля 1918 г. в Москве и по прямому проводу с

Семипалатинском проходили переговоры В.И.Ленина и И.В.Сталина об условиях казахской автономии с национальными деятелями-членами правительства Алаш-Орда, образованного 2-м Всеказахским съездом в декабре 1917 г. в Оренбурге» [122, 34 б.], – деп зерттеуші Д.А.Аманжолова көрсеткендей, телеграф арқылы сөйлесуді Әлихан Халелге жүктеген.

Сталинмен болған әңгіме барысында Халел Ғаббасұлы ең алдымен Кеңес өкіметінің Алашорда үкіметін ресми түрде танып мойындауын талап еткен. Сондай-ақ, қазақ автономиясы туралы пікір алысуда өз ойын тайсалмай айтып, ұлт мүддесін қорғап сөйлейді. Оған сол кезде «Сарыарқа» газетінде жарық көрген екі өкімет басшылары арасындағы келіссөздер мәтіні айғақ болады.

Алайда, біріншіден, оның келіссөздің жалпы мәтіні екенін, екіншіден, нақты Халел Ғаббасұлының сөзі өзгеріссіз берілгенін ескеріп, Халелдің жеделхатын түпнұсқадан келтіріп отырмыз:

«Члены Всекиргизского народного совета Алаш-Орды, обсудив переданные по прямому проводу предложение народного комиссара по национальным делам Сталина, заявившего, что постановление общекиргизского съезда 5-13 декабря в городе Оренбурге целиком вмещается в рамки декреты Совнаркома об автономии и что необходимо, чтобы Алаш-Орда признала власть Совнаркома и приступила к организации комиссии по созыву Учредительного съезда депутатов, постановили признать центральную власть Федеративной Советской Республики. Состав Алаш Орды должен быть пополнен 10 представителями от других национальностей, населяющих автономию Алаш, с соблюдением национального представительства.

Высшая законодательная и административная власть автономного Алаша впредь, до созыва Учредительного съезда депутатов, пренадлежит Алаш-Орде. Инициатива созыва Учредительного съезда принадлежит Алаш-Орде при тесном сотрудничестве его с местным советом. Вся административная власть областей и уездов должна принадлежать областным и уездным советам киргизских и крестьянских депутатов, а в городах – городским Советам депутатов от горогман, рабочим и солдат, организованным на демократических началах, с соблюдением пропорционального представительства от национальностей.

Впредь, до организации местных Советов, избранных на демократических началах с соблюдением национального представительства, все областные и уездные киргизские комитеты и другие киргизские организации должны быть оставлены в силе. Также должны быть оставлены земские и городские самоуправления, которые должны ведать хозяйственными и культурно-просветительными делами.

Областной и уездные киргизские суды должны функционировать для решения дел между киргизскими и (...). Согласно постановлению общекиргизского съезда организуется народная милиция. Алаш-Орда просит распоряжения Совнаркома о немедленном освобождении арестованных местными Советами членов Алаш-Орды, комиссии по народному образованию, областных и уездных киргизских комитетов и земских управ и о прекращении преследования членов указанных организации на основании провакационных

слухов и ложных доносов.

Уполномочивают представительством при Совнаркоме от имени Всекиргизского Совета членов его Д.Досмухамедова и Х.Досмухамедова. Алаш-Орда Совнарком (...). На этом предложении и сообщить ответ по прямому проводу. Прошу Вас не отказать передать копию сего предложения нашим представителям Досмухамедовым. За председателя Всекиргизского Совета Х.Габбасов» [123].

Алайда, бұл келіссөздер айтарлықтай еш нәтиже бермеді. Сталиннің уәдесі ақыры сөзбұйдаға салынып, су аяғы құрдымға кетті. Біз сөзбен айтқанда, Кеңес өкіметі атынан Алашорданы мойындаймыз деген Ленин мен Сталин Алашорда үкіметін екіжүзді жалған уәдемен уақыт созып, алдап, жарға жықты.

Сол сияқты 1920 жылдары Қазақстанда Кеңес өкіметі түбегейлі жеңіп, Алаш қайраткерлеріне заң жүзінде кешірім жасалғанымен, іс жүзінде жағдай мүлде басқаша болды. Дегенмен, осы жылдардағы мұндай саяси қыспақтың ортасында жүріп те Халел Ғаббасұлы ұлт мүддесі жолындағы жанқиярлық күресін бір сәт тоқтатқан жоқ. 1921-1922 жылдардағы аштық кезінде ашыққан халыққа жәрдем ұйымдастыру, мәдени іс-шараларды өткізу, оған басшылық жасап қана қоймай, өз тарапынан үлес қосуда да көп жұмыстар атқарды.

1928 жылдың жазында Халел Ғаббасұлы Қазақ АКСР Жоспарлау комиссариатында қызмет істеп жүріп, Шыңғыстаудағы ағайын-туғандарына демалысқа келгенде «халықты бай-қулактарды тәркілеуге қарсы үндеді, шетел агентурасымен астыртын байланыс жасады» деген жаламен тұтқындалып, қамауға алынады. Қиыннан қиыстырылған «қарулы көтеріліс» ұйымдастыруға талпынды деген айып та – Халел Ғаббасұлының Алашорданың милициясын құрудағы еңбегін Совет өкіметіне жаулық әрекетімен байланыстыру мақсатын көздегенін танытады. «Жүргізілген тергеу жұмыстарының ішінде қарулы көтерілісті дайындағандықтарын айғақтайтын бір де бір нақты дерек табылмаса да» [114, 253 б.], 1929 жылы 27 қаңтарда үштіктің қаулысымен оны айыпты деп таныған айыптау қорытындысына Халел Ғаббасұлы өз қолымен: «Мен өзімді айыптымын деп санамаймын» [115, 285 б.] деп жазғанына қарамастан, барлық адамдық, құқықтық, моральдық қағидаларды белден басып, тоталитарлық мемлекеттің жазалау органы ОГПУ Коллегиясының Кеңесі 1930 жылғы 4 сәуірде: «№78754 іс бойынша айыпталған Ғаббасұлы Халелге – ҚЕ 58/2 бабы бойынша айып тағылып, атылсын» [106], – деп қаулы қабылдаған.

1931 жылы «үштіктің» шешімімен Жүсіпбек Аймауытұлы, Дінмұхамед Әділов, Ахмедсана Юсуповтармен қатар бір мезгілде Мәскеудің Бутырка түрмесінде атылып, құрбандыққа ұшырады. Халел Ғаббасұлы 1988 жылы ақталды.

Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлының 1988 жылы ақталғандығы туралы дерек мына мұрағаттық құжатта нақты көрсетілген: «В соответствии с определением судебной коллегии по уголовным делам Верховного суда Казахской ССР от 4 ноября 1988 года, постановление коллегии ОГПУ при СНК СССР от 4 апреля 1930 года отменено дело, за недоказанностью состава преступления, прекращено. Габбасов Х.А. реабилитирован» [106].

Бұл мәліметпен «Әділет» қоғамы шығарған «Азалы кітап» басылымынан

танысуға болады. Осы кітапта 1930-40 жылдары ату жазасына кесілген арыстардың тізімі жарияланған. Сол тізімнен Халел Ғаббасұлын да кездестіреміз. Онда: «Ғаббасов Халиль Ахмеджанович. Род. 1888 г., ур. Семипалатинск окр., прож. гор, А-Ате, казах, служ. Казсовнаркома. Осужден решением коллегии ОГПУ при СНК СССР от 04.04.1930г. Реабилитирован заключением Прокуратуры КазССР от 30.11.1990 г.» [124, 264 б.], - деп көрсетілген.

Алаш қозғалысының белді қайраткері, «Алаш бекзаты» Халел Ғаббасұлының қайраткерлік, күрескерлік ғұмыр тағдыры осындай.

Халел Ғаббасұлы саяси жұмыстардан басқа, саятшылықпен де айналысқан екен. Бұл жайлы Берікбол Әділхасенұлы айтса, Гүлнар Міржақыпқызы да «Шындық шырағы» [125] естеліктер жинағының «Райымжан Бөкейханов ағамызбен сырласу» атты бөлімінде Халел Ғаббасұлы және оның балалары туралы айтып, ұлт көсемі Әлиханнның туысы Райымжан Бөкейхановтан Халел туралы естігенін былайша жазған:

«Өзіңіз Халел Ғаббасов туралы не білесіз?- дегенімде: Мен Халел ағаны жақсы білемін. Біз Семейде тұрғанда Әлекеңнің үйіне жиі келетін, Ике екеуі ұзақ отырып дойбы ойнайтын. Халел тұйық мінезді, ашылып сөйлесе бермейтін, Еуропа тәрбиесін көп көрген, анау-мынау қазақшылығы болмайтын. Семейге келгенінде толып жатқан туыстарына, таныс жора-жолдастарының үйіне түспей «Модрен» мейманханасына орналасатын. Ол жылдары Алашорда үкіметінің қаржы жағын (финанс) басқаратын кезі. Халел Мәскеу университетінің физика-математика факультетінде үздік оқып алтын медальмен бітірген, қай жылы екенін ұмыттым. Смекең екеуі жақын жүретін. Бір күні Смекең Халелде шаруасы болып мені жұмсады. «Модрендегі» номеріне сәлем беріп кірсем, Халел үстел басында жұмыс жасап отыр екен, орнынан тұрып «Кел, Райымжан шырақ, төрлет», - деп отырғызды. Шағын бөлмесінің босаға жағында тұғырда қонған қаршығаға көзім түсті. Әлгі құс: «Мені көрдің бе?» - дегендей, мойынын маңғаздана бұрып жан-жағына қарап қояды. Ағаның мұнысы несі? - деп таңқалдым, сұрауға ұялдым. Барғам шаруамды тындырып, Смекеңе келіп көргенімді айтып едім. Ол: «Е, ол өзі сондай. Құс құмарлығы қалмайтын кісі, қайдан табатынын білмейсің, әйтеуір тұйғын ба, қаршыға, лашын ба жиып асырап, аңға шығып, құстарды қағып түсіретін сұңқарларға әуестігі зор», - деп түсіндірді» [103, 12 б.].

Қазір «Алаш арысы Халел Ғаббасұлынан тікелей ұрпақ қалмаған. Оның әйелі Рәмиадан туған Зәбен және Қадыр атты екі ұлы болды. Зәбен соғыс кезінде қайтып, отбасын құрмаған. Ал екінші ұлы Қадыр соғыстан бір қолы кем болып келген. Үйленген, бірақ бел баласы болмаған. Шамамен 1980 жылдары қайтқан» [126, 431 б.]. Біздің қолымызға Халелдің әйелі Рәмиа мен ұлы Қадырдың фотосуреттері түсті. Біз бұл фото суреттеді Халелдің қарындасы Жәмкенің ұрпағы Бәтимадан алдық. «Батима - Молдабайдың ұлы Исатайдың келіні. Дәлірек айтсақ, Ахметжанның қызы Жәмкеден туған Әнуарбектің бәйбішесі. Батима апамыз Алматы қаласында тұрды. Жасы 80-нен асқан, 2016 жылы көктемде, дүниеден өтті» [126, 431б.].

Жәмке - Халелдің қарындасы, Исатайдың әйелі. Жәмкеден туған Қайша

деген қыз болған. Сол Қайшаның қызы Манел де Алматы қаласында тұрған. Ол 2016 жылы қазан айында 70-тен асқан шағында дүниеден өтті.

Дерекке сүйенсек: «Арғы аталары Ғаббастың Батырша деген ұлынан Мұхаметжан туған. Мұхаметжан Шыңғыстаудағы Шаған болысында белді адамдардың бірі болған. Қажылыққа барып келген. Елі оны Мақа қажы деп атаған. Осы Мақа қажының 3 әйелінен 33 перзенті болған. Бәйбішесінен туған тұңғыш ұлы Ахметжаннан Алаш арысы Халел туады. Халелдің Араб деген інісі, Жәмке, Рабиға атты қарындастары болған. Інісі Ғаббасов Араб Мақаұлы – ауыл шаруашылық ғылымдарының докторы, 1946 жылдан Қазақстан академиясының корреспондент-мүшесі, шөлді игеру институтының директоры болған. 2002 жылдары дүниеден озған» [126, 431б.].

Халел Ғаббасұлының ұрпақтарына байланысты тағы бір мәлімет: «Қазіргі уақытта Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Қарақол ауылында Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлының немере інісі Берікбол Әділхасенұлы Баязит тұрады» [126, 430 б.]. Берікбол Әділхасенұлының жасы 80-нен асып қалды. Өртүрлі қызмет атқарған ақсақал қажылыққа барып келген, Қарақол ауылында өз қаржысынан мешіт салдырған.

«Берікбол Әділхасенұлының Алаш арысы Халел Ғаббасұлына қандай жақындығы бар деген сауал туары анық. Берікбол Әділхасенұлының әкесі Әділхасен Баязитұлы - Халел Ғаббасұлымен бір атадан тарайтын немере ағайыны» [126, 431 б.].

2016 жылы Берікбол Әділхасенұлымен кездесіп, әңгімелесудің реті келіп, Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлымен туыстығы туралы былай деп еді:

«Менің әкем Әділхасен Ғаббасов саяси қуғын-сүргіннен қашып, жан сауғалап Қытайға өткен. Өйткені әкемнің бір атадан туған ағайыны, Қазақстанда Алашорда атты жаңа мемлекет құрамыз деп бар білімін, күш-жігерін, қайратын жұмсаған қайраткер азамат Халел Ғаббасұлы 1930 жылы «халық жауы» деп Мәскеу түрмесінде атылады. Әкемді «халық жауының ағайыны» деп түрмеге жабады. Түрмеден шыққаннан соң, ол үрей-қорқыныш жетегімен шетелге ауады. Осылайша, мен, Берікбол Баязитов, 1939 жылы (құжат бойынша 1940 жылы) Қытайдың Шыңжан өлкесі Шағынтоғай деген ауылында дүниеге келгенмін. Әкем Әділхасен – Халелмен бір атадан тарайтын немере ағайын. Оның айтуынша, Ғаббастан – Ахметжан, Баязит дүниеге келеді. Ахметжаннан – Халел, Баязиттан – Әділхасен, Ғаббастың бір ағайыны Мақйдан – Араб туады. Сүйегіміз – Орта жүздегі Тарақты, оның ішінде – Әлі. Ата-бабаларымыздың қонысы – Шыңғыстау, Ақбұлақ, Дегелең. Әулетімізге байланысты қай шежіренің дұрыс-бұрыстығына, анық-қанығына менің ой көзім жетпейді. Ақиқаты – біз Х.Ғаббасұлының жақын туысқанымыз. Мен әкем Әділхасеннен естігенімді ғана айтып отырмын» [126, 431 б.].

Келесі бір деректе: «Әкем Әділхасен үш жасқа толғанда әкесі Баязит Ғаббасұлы дүниеден өтіп, Ахметжан (Халелдің әкесі) қамқорлығына алып, бағып-қағады екен. Әділхасен Халелдің әкесінің үйінде өсіпті. Халел Ғаббасұлы ұсталған кезде, Әділхасенді де қамауға алып Қарағанды түрмесіне жапқан. Түрмеден амалдап шыққаннан кейін оған сол өңірдегі Керей Төлеу Көбдіков деген белгілі ақын елден қаш, бас сауғала деп кеңес беріпті. Содан

әкем Қытайға қашады. Қытайға қашып, бас сауғалауы 1929 жылы Халелдің түрмеге жабылып, 1930 жылы атылғанынан кейін болған оқиға» [126, 432 б.].

Әділхасен үш жыл қамауда болған. Босап шыққанан кейін, мал шаруашылығымен айналысқан. Шаруасы тез дөңгелеп, ауқатты отбасы болады. 1955 жылы Қытай мен КСРО шекарасы ашылған уақытта бар малын сатып, одан түскен қаражатқа он екі қанатты кигіз үй, киім-кешек, дүние-зат алып Қазақстанға қайта оралады. Сөйтіп, Берікбол ақсақалдың қазіргі тұрып жатқан жері Үржар ауданының Қарақол деген ауылына орналасады.

Елге қайтып келгеннен кейін, Әділхасен туған-туыстарын аралаған. Бірақ туыстары оны салқын қарсы алыпты.

Бұл жайында мына бір дерекке көз салсақ: «Халелдің көзін көрген туыстары қорқып қалғандықтан ба, әлде елден қашқанын жақтырмады ма, әйтеуір, әкемді көргендеріне аса қуанбаған. Бірақ олардың арасынан көмек қолын созғандар да болды. Көшіп келгеннен кейін Араб Мақыұлы әкеме қаражат жағынан көп көмек көрсетті, тіпті Алматының маңайындағы бір совхозға көшіріп алмақ болады» [126, 432 б.].

1957 жылы Әділхасен Баязитов Алматыға барып, ағайыны Араб Ғаббасов және Халелдің ұлы Қадырмен кездеседі. Бұл кездесуге 17 жасар ұлы Берікболды да ала барған. Осылайша ағайындарымен жақын танысқан екен. 1974 жылы Әділхасен Баязитұлы дүниеден өтіп, Алматыдағы ағайындармен байланыс үзіліп қалған.

Осы болған жағдайларды Берікбол Әділхасенұлы: «1974 жылы әкеміз 73 жасында дүниеден өтті. Содан кейін Алматыдағы ағайындармен байланысымыз үзіліп қалды. Оның үстіне Халел ағамның ұрпақтарының барлығы орысша оқыған еді. Ол да тұрмыстық тұрғыдан өз кедергісін тигізді. Біздер елде қалып қарапайым тіршілік кештік. Мен ауылда жүргізуші болып жұмыс жасадым. Үйлендім, балалы-шағалы болдым. Зейнетке сол жүргізушілік мамандығынан шықтым. Өз кіндігімнен алты бала өсіп-өнді. Бәрі ер жетіп, оқып, білім алды. Қазір барлығы балалы-шағалы. 2005 жылы Меккеге қажылыққа барып, мұсылмандық парызымды атқарып келдім. Туған ауылым - Қарақолда өз қаражатыма мешіт және 300 орындық қатымхана ашып, Алланың мейрім-шапағатына шүкірлік етіп, жас кездегі бейнеттің бұл күнде зейнетін көріп жатқан жайымыз бар» [126, 432 б.], - деп түсінік беріп өтеді.

Алаш зиялылары еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ақтала бастады. Неліктен сіз оның туысы екеніңізді ұзақ уақыт құпия сақтап келдіңіз деп сұрағанда, Берікбол Әділхасенұлы: «Менде бұған тікелей жауап жоқ. Менің ойымша, бұл «құпияны» ұзақ сақтау - зұлматты жылдардың әулетіміздің тарихына салған қасіреті. Қасірет адамға үлкен үрей, түпсіз терең қорқыныш әкеледі. Халыққа сыйлы, үлкен қызметте болған академик Араб Ғаббасовтың Халелдің туысқанымын деп айтуға аузы бармағандықтан, қарапайым шопыр болған біздер тіптен айта алмадық. Қазір сол қасіретті жылдардың тарихын ұрпақтарға қалдыру үшін естеліктерді қағазға түсіргім келеді» [127, 4 б.], - деп өз ойын білдірген.

Сонымен, қарастырылған мәселелерге орай мынадай тұжырымдар жасаймыз:

Бірінші, Алаш арысы Халел Ғаббасұлының ғұмыры елдің жарқын болашағы, Алаштың тәуелсіз мемлекетін баянды ету жолындағы қайраткерлік, саяси-көсемсөздік күреспен өтті.

Екінші, Халел Ғаббасұлының ұлтжанды күрескер болып қалыптасуына Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш арыстарының тікелей әсер, ықпалы болды.

Үшінші, 1917-1920 жылдардағы саяси-әлеуметтік істерде оның ұлтжанды тұғыры мен азаттық жолындағы нық идеялық ұстанымы қалыптасты.

Төртінші, Абай шығармашылығы, Абайдың ақын ізбасарларының саяси-әлеуметтік лирикалары мен өзекті тақырыптарды көтерген көсемсөздері – Халел Ғаббасұлының әдеби, саяси публицистикасының рухани тағылымды өзегі болды.

Бесінші, Халел Ғаббасұлының өмірбаяны – ұлт бостандығы жолындағы күрескер тұлға ғұмырының ғибратты үлгісі.

Алтыншы, Халел Ғаббасұлының барша қоғамдық-саяси қызметі оның күллі ғұмырының ұлт тәуелсіздігі, ел мүддесі, халық бостандығына бағытталғандығын айғақтайды.

2.2 Халел Ғаббасұлының қайраткерлік, әдеби-көсемсөздік мұрасы

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында «Алаш» қозғалысының көрнекті тұлғаларының қызметі мен мұрасы ерекше қарқынмен зерттеле бастады. Қазақ халқының саяси көшбасшысы Әлихан Бөкейхан, ұлттың рухани көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы, табанды күрескер Мұстафа Шоқай, дауылпаз ақын Міржақып Дулатұлы, жыр жүрегі Мағжан Жұмабайұлы және т.б. қайраткерлер туралы ауқымды да танымдық еңбектер жарияланды.

Осы еңбектердің аркасында Алаш арыстары ортамызға қайта оралды. «Әйтсе де, қалың шоғырдың ішінде зерделік шырақ жұлдызы жанбай, зерттеуші-жоқшысын таппай тұрған Алаштың көрнекті қайраткері бар еді. Ол - Халел Ахметжанұлы Ғаббасов. Замандастары оның тегін ресмилік сипатта ұлттық нақышқа бейімдеп «Ғаббасұлы» деп атап кеткен» [128, 354 б.].

«Халел студент күнінде-ақ ұлтшыл, жинаған білім қазынасын халыққа таратуды өзіне борыш санаған һәм сол пікірін іспен көрсете бастаған қазақтың үмітті ұлы. Бұл күнде газетті шығарушы һәм областной жер комитетінің һәм қазақ комитетінің ағзасы» [37], - деп ұлттық басылым «Сарыарқа» газеті Халелді таныстырып өткен. Міне, жас та болса оған жұрты мен ұлт жетекшілері артқан сенім үрдісінен шығып, үмітін ақтады ма? Бұл сауалдарға жауап бермес бұрын, ең алдымен, Халел Ғаббасұлының тәлім-тәрбие көрген, білім алған ортасына зер салуымыз керек.

Мұрағат қорында сақталған 1923 жылы 11 маусымда жазылған №258 есеп карточкасында «Халел Ғаббасұлы Семей уезінің Шаған болысында 1888 жылы 22 желтоқсанда дүниеге келген» [102], 1898 жылы Семейге оқуға келіп, бастауыш білімді алғашқыда приход мектебінен, кейін орыс-қазақ мектебінен алады. Содан кейін 1901 жылы қалалық гимназияның 1 сыныбына оқуға қабылданады. Аталған гимназияны 1909 жылы көктемде бітірген.

Гимназияда оқып жүрген уақытында 3 сыныптан, яғни 1903 жылдан бастап ата-анасынан ешқандай да материалдық көмек алмағанын айтады. Стипендия алып тұрған және репититорлықпен айналысқан. Стипендия земство қаражатынан тағайындалған және оны тағайындау тәртібі губернатордың қалауымен анықталған, ол гимназия директорының оқушының үлгерімі мен мүліктік жағдайы туралы пікірлерін басшылыққа алып отырған.

Гимназияны бітірген соң 1910 жылдың күзіне дейін Сейтен болысында ауыл мұғалімі болып қызмет атқарған. Сол жылы Мәскеу Мемлекеттік университетінің заң факультетіне оқуға түседі де, физика-математика факультетіне ауысады. Басқа факультетке ауысуының себебі – заң саласы бойынша оқитын қазақ студенттеріне Семей облысының губернаторы жергілікті Земстводан бөлінетін стипендияны төлеуді тоқтатқан. Өйткені, губернатор заң факультетінің студенттері қоғамдық, саяси өмірде белсенділік көрсетеді, сөйтіп революциялық пиғылдағы студенттердің ықпалына түсіп кетеді деп қауіптенген. Бұл қауіп Семей облысының губернаторы Тройницкий үшін 1905 жылғы революциялық қозғалыста белсенділік танытқан Ж.Ақбаевтың тәжірибесінен туындаған болатын. Ал империялық мемлекет үшін революциялық ахуал шиеленіскен кезеңде оның тәуелді аймақтарында білімді әрі саяси көзқарасы шыңдалған азаматтардың көбеюіне мүдделі болмауы заңды құбылыс еді.

Алайда, 1911 жылы көктемде студенттер ереуіліне қатысқаны үшін Халел оқудан шығарылады. Бірақ, Халел Ғаббасұлы осы жылы күзде қайта оқуға түсіп, 1915 жылы университетті алтын медальмен бітіріп шығады.

Өзінің тергеу кезінде берген мәліметтеріне сүйенсек, саяси көзқарасының қалыптасуына Мәскеудегі студенттік ортасы әсер еткені байқалады. Сол тарихи кезеңде Ресейдегі, әсіресе, Мәскеудегі революциялық қозғалыстардың өршуі көкірегі ояу жастарды бейжай қалдырмасы да анық еді.

Университетті аяқтағаннан кейін Халел Ғаббасұлы Петроградтағы уақ қарыз ісі бойынша Орталық басқармада есепші (статист) қызметін атқарады. 1916 жылы Семейдегі ауыл шаруашылығына уақ қарыз беру ісімен шұғылданатын Мемлекеттік банктің Семей бөлімшесіне инспектор қызметіне ауысып келеді. Бұл мекеме сол замандағы кооператив, серіктестік сияқты ұйымдарға да кредит беретін.

Қыр қазағы «уақ қарыз серіктестігі» деп атаған мұндай банктік кооператив мекемелері Столыпиннің «аграрлық реформасына» орай, қазақ жеріне келіп, қоныс тепкен крестьяндарға (қара шекпендерге) қаржылай несие беру үшін қазақ жерінде 1908 жылдан бастап қаулап өсіп ашылған. Осындай несие кооперативін қазақта ең алғашқылардың бірі болып ашқан – Халел Ғаббасұлы.

Оның уақ қарыз серіктестігі 1916 жылдың 18 қыркүйегінде ашылғаны жөнінде «Қазақ» газетінің сол жылғы № 204 санындағы хабарда жазылған. Онда: «Инспектор Халел мырза Ғаббасұлы өзі келіп, қазақтар жиналып, кеңесті. Серіктестіктің түп сомасы 3 мың болмақ, мұны банк бермек. Кредит бір серікке 200 сомнан аздық қылмайды. Залог салғандарға 500-ге шейін ашылады. Бұл күнгі мәжіліске председатель қылып жиылған әлеумет Халел

мырзаның өзін сайлады. Серіктік жайын кеңесіп болғаннан кейін правление члендері сайланды. Бұлар Құнанбай Мұздыбайұғлы һәм Мұстақым Малдыбайұғлы, Ғұмар Мәсімкенұғлы» [129].

Халел басқарған Мемлекеттік Банктің Семейдегі бұл филиалының атап айтарлық ең үлкен қызметі – 1918 жылы «Абай» атты әдеби, әлеуметтік журналдың шығуына қаржылай көмек көрсетіп, несие беруі болды.

Бұған Жүсіпбек Аймауытұлы: «Осы журналды бастырып отырған уақ қарыз серіктестігі журналдан пайда көрейін, ақша табайын деп шығарып отырған жоқ. Халықтың көзі ашылсын, мағлұмат алып, ағарсын деп, игілік істің бірі деп, ел қамын ойлап шығарып отыр» [70, 63 б.], – деген сөзі дәлел бола алады.

Сонымен қатар Халел мұқтаж елге қаржылай көмек те көрсетіп тұрған. Бұл жайында «Қазақ» газетіне жарияланған мына дерекке назар аударсақ: «Өздері оқу жолында қымбатшылық орындарда жүрген екі студент өз ақшасынан жырып басшылық етіп тұр. Көп дүниядә еркін тіршілік етіп жүрген бауырларға бұл үлгі» [130, 63 б.].

Осы деректе айтылған екі студент кімдер болған деген сауалдың жауабын алаштанушы-ғалым Аманқос Мектеп-тегі көрсеткен мәліметтен аламыз: «Кезінде халқымыздың аяулы перзенттері Мұстафа Шоқай мен Халел Ғаббасұлы газет бетінен Махфура Найманқожа қызының білім жолындағы қаражаттан қысылған жайымен танысып, өздері студент бола тұрып ізгілік көрсетіп, Петроградтан үш сомнан алты сом ақша жібергенін «Қазақтан» оқығанымыз бар. ...хаттағы көрсетілген мәселе сарыны құдды бүгінгі күннің шындығымен үндесіп жатқандай әсер, сезімде қаларымыз шүбәсіз. Құлағымыз енді үйрене бастаған меценат, демеуші деген ұғымдардың парқын ғасыр басындағы қазақ зиялыларының арасында қандай маңыз болғанын осыдан біле беруге болады» [130, 63 б.].

Халел Ғаббасұлы «Абай» журналын ғана емес, 1917 жылы Алашорданың газеті болған «Сарыарқаның» шығуына да қаржылай көмек жасап, біраз уақыт өз серіктестігінің баспаханасында бастырып шығарған.

Сонымен, 1916 жылдары басталған саяси өзгерістер Х. Ғаббасұлының әлеумет істеріне белсенді түрде араласып, өзінің алған білімі мен қайрат-жігерін көрсетуіне мүмкіндіктер ашты. Оның азаматтық ұстанымы сол жылы, яғни 1916 жылы ұлт азаттық көтеріліс кезінде ашылған еді. «Қаһарлы 1916 жылы халықтың басына күн туғанда, әр жерлерде жазықсыз қан төгіліп жатқанда, Х.Ғаббасұлы Семей уезінде патша жарлығына наразы халықты үкіметтің қарулы әскеріне айыр-садақпен қарсы тұрудың ақылға сыйымсыздығына көздерін жеткізіп, өзінің азаматтық белсенділігімен елін үлкен ойраннан аман алып шықты» [128, 356 б.].

Сұлтанмахмұт Торайғыров өзінің «Таныстыру» атты поэмасында Р.Мәрсеков, М.Боштаев сынды елге танымал азаматтарға сын көзімен қараса да, Халел Ғаббасұлына оң баға беруі көп жайды аңғартса керек:

«Призыв себебінен білді халық,
Толқығанда тоқтатқан ақыл салып.
Ығым-шығын қырғыннан өз уезін

Қалды ғой ақылымен аман алып» [32, 142 б.].

Ақынның осы өлең жолдарынан біз, ғалым А.С.Еспенбетовтың:

«Сұлтанмахмұт Торайғыров кейіпкерін әншейін сөйлетпеген, оның тарихи негізі бар. Патша әміріне мойынсұнбаймыз, көтеріліске шығамыз деген қалың қауымды Семейге үгіт сөзімен, беделімен тоқтатқан Х.Ғаббасов көрінді» [131, 94 б.] - деп талдап көрсеткеніндей, Халелдің азаматтық белсенділігінің куәсі боламыз.

Халел Ғаббасұлының саяси көзқарасының қалыптасуына, біріншіден, Мәскеу Мемлекеттік университетіндегі белсенді студенттік ортасы негіз болса, екіншіден, «Қазақ» газеті мен оны ұйымдастырып, қоғамдық пікір таратушы Алаш арыстарының ықпалы күшті болғандығын 1916 жылғы көтеріліс көрсетіп берді. Ақ патша құлағаннан кейін Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш зиялылары тез арада қазақтың өз съезін өткізбек болады. Тұңғыш қазақ съезі 1917 жылы сәуірде Орынборда өткен Торғай облыстық съезі еді. Одан кейін айдың соңында Семей облыстық съезі өтеді. Бұны ұйымдастырған қайраткерлердің бірі – Халел Ғаббасұлы.

Халел Ғаббасұлы басқарған осы съезд қазақ тарихында ерекше орын алады. Себебі, қазақ ұлтының автономиясы туралы, қазақтың мемлекеті туралы ұлы мәселелер ең алғаш рет осы жиында қарастырылған еді. Бүтін қазақ пен қырғыздың тұңғыш съезі 1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынборда өткені белгілі. Алаштың бұл басқосуы ең басты екі үлкен шешімге қол жеткізеді:

- 1) қазақ жерін қазақ ұлтының меншігі деп таниды;
- 2) «Алаш» деп аталатын ұлттық саяси партия құрады.

Жалпы, осы жылдар Халелдің қоғамдық-саяси қызметінің шарықтау кезеңі болғаны аян. Бұл заңды да. Халел Ғаббасұлы алған білімі мен кәсіби қызметінің ерекшеліктеріне сәйкес әлеумет істерінде де әрекетшіл адам ретінде көзге түсті. Оның бұл қасиетін қоғамдық-саяси қызметтеріндегі атқарған жұмыстары дәлелдей түседі.

Мәселен, 1917 жылғы Ақпан революциясы нәтижесінде патша өкіметі құлап, орнына Уақытша үкіметтің билік органдары келген уақытта, «Халел Ғаббасов Семей облыстық қазақ комитеті төрағасының орынбасары болып сайланды» [132]. Халелдің саяси идеясы ерекше әсер беріп «сәуір-мамыр айларында уақытша үкіметтің Семей облыстық атқару комитетіне енгізіліп, оның президиумына және облыстық делегаттар жиылысының мүшелігіне сайланады» [132].

Халел Ғаббасұлы өзінің белсенділігінің арқасында съезд жұмыстарын ұйымдастыруға да белсене араласты. Съезд Семейде 1917 жылдың 27 сәуір - 7 мамыр аралығында өткізілді. Съезд делегаттары Халел Ғаббасұлын Президиум төрағасының орынбасары етіп сайлады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін, «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 19-маусым күнгі № 2 санында жарияланған «Оқшау сөзден» үзінді келтірейік [133]. Бұнда Семей облыстық қазақ съезінің жұмыс барысы берілген:

«...Мәжілісті басқарып билейтін адамдар сайланса екен деп Марсеков жамағаттың құзырына тапсырды. Халық бір ауыздан председателдікке: Жақып Ақбаевты, оған серіктікке: Халел Ғаббасұлын, Райымжан Марсековты, Мұқыш

Боштаевты және Биахмет Сәрсеновты сайлады. Секретарлыққа Әлімқан Ермековты, Ыдырыс Оразалинді, Мұстақим Малдыбаевты және Шәріп Ақпановты сайлады...» [133].

«Алаш» партиясының Семей губерниялық комитеті қазан айында ашылды. Партияның 15 кісіден тұратын уақытша облыстық комитеті өз жұмысын бастап, төрағасы болып Халел Ғаббасұлы сайланды. Бұл уақытта Ресейдегі саяси партиялардың талас-тартысы ушығып тұрған еді. Соны бастан-аяқ талдап, Халел Ғаббасұлы «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 25 қараша күнгі санында «Мемлекет күйі» деген бас мақала жариялайды.

Ал осы «Сарыарқа» газеті Семейде 1917 жылғы маусым айынан бастап аптасына бір рет шыға бастады. Газет ұлт-азаттық жолындағы күрестің, халықтық қозғалыстың қол бастаушылары алғашқы орыс төңкерісінің саяси-әлеуметтік мәнін терең түсініп, тәуелсіз ел болып, өнер-білім жолына шығуды мақсат етіп ұстанды. Алашорда үкіметі құрылып, оның маңына озық ойлы зиялы қауым топтасты. Өз бағыттарын айқындап, сара жолды халыққа жаңылмай нұсқап, адастырмас даңғылға алып шығуға ұмтылған қазақ зиялылары Алашорданың Семей облыстық комитетінің үні болған «Сарыарқа» газетін шығару жұмысын қолға алған еді. Бұл басылымда халықтың тұрмыс-тіршілігін, елде болып жатқан жағдайларды кеңінен қамтыған мақалалар көптеп жарияланып тұрды. Сондай-ақ, Алашорда үкіметін құру, қазақ мемлекетінің негізін қалау секілді маңызды мәселелер қозғаған саяси мазмұндағы мақалалар да берілді. «Алаш» партиясының қаулы-қарарлары, құжаттары жарық көрді.

Бұл орайда Семейдің құрметті азаматы, қаламгер Сейітжан Тәбәрікұлы: «Алашорданың Семей тобының саяси бағдарламасы да осы газетте жарық көрген. Қазақ қайраткерлерінің іс-қимыл әрекеттерімен де оларды жазған мақалалары арқылы тікелей тануға болады» [134, 46 б.], – деп жазады.

Сәкен Сейфуллиннің: «Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті – Алаштың тілі болды» [35, 362 б.], – деген сөзі тарихи ақиқат.

Осы Алаш арыстарының қатарында Халел Ғаббасұлы 1917 жылы маусым айынан Семейде шығарыла бастаған «Сарыарқа» газетінің ұйымдастырушысы, әрі редакторларының бірі болды. Сонымен бірге ол осы газетте саяси өмірге қатысты мақалаларын жариялап тұрды.

Азаматтық қарсыласу жылдары Семей облыстық қазақ комитеті мен «Алаш» партиясының облыстық комитетін құру, жергілікті земстволық басқару жүйесін енгізу, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутаттар сайлау, «Сарыарқа» газетін ашуға қатысты істерді Әлихан Бөкейхан, Райымжан Мәрсеков, Әлімқан Ермеков, Мәннән Тұрғанбаев, Ахметжан Қозыбағаров және т. б. тізе қосып қатар жүрген Халел Ғаббасұлы еді.

Мәселен, оның осындай түрлі қоғамдық-саяси қызметі мен газет редакциясын басқаруына байланысты мынадай бір деректерге – Ресей Ғылым Академиясының академигі В.Лашин мен профессор М.Шиловскийдің «Сибирские автономисты и деятели «Алаш-Орды» мақаласында 1917 жылдың 8-17 қазаны аралығында Томск қаласында Сібір автономистерінің идеялық көсемі Г.Н.Потаниннің ұйымдастыруымен өткізілген бірінші Сібір облыстық

съезіне қазақ автономиясы мәселесі бойынша Әлихан Бөкейханмен бірге Семей облысынан барып қатысқан ұлт зиялылары туралы:

«1. Габбасов Х.А., 29 лет, киргиз, беспартийный, делегирован Семипалатинским областным киргизским комитетом, окончил Московский университет, редактор газеты; 2. Ермеков А.А., 25 лет, киргиз, беспартийный, делегирован Каркаралинским областным киргизским комитетом, студент 5-ого курса Томского политехнического университета; 3. Марсеков Р.М., 39 лет, киргиз, беспартийный, делегирован Семипалатинским областным киргизским комитетом, образование высшее, юрист» [135, 27 б.], – деп атап көрсетілген.

«Сарыарқа» газетінің бетінде жарияланған «Әлиханның Семейге келуі» [43] атты мақаласында: «Алаш қаласына Әлихан сағат онда өтеді дегенмен, сол уақытты аңдыған «халық теңізі» толқынданып, қайық аузына қарай ағылды. Әлгі қарақұрым қаптаған халықтың асыға күткені Алаштың көсемі Әлихан Бөкейхан еді. Оны поездан Мұстақым Малдыбаев пен Иманбек Тарабаевтың қарсы алғанын, ал қалың бұқара атынан Ахметжан Қозыбағаров, учительдер одағы атынан Мәннан Тұрғанбаев, семинаристер атынан Жүсіпбек Аймауытов түрлі құттықтаулар білдіріп, өзінің өлең оқығанын, сонан соң ертеңінде елдің Алаш қаласына барып, Әлихан мен Әлімханның Сибирь съезінде сөйлеген сөздерін тыңдағанын айтады. Сондай-ақ, қазақ автономиясы туралы үлкен әңгіме болғанын, ақырында Әлихан Бөкейхан, Райымжан Мәрсеков, Имам Әлімбаевтердің сайлау туралы қыздыратын сөздер айтып, жиналған жұрттың:

«Алаш туы астында,
Куә болсын арымыз.
Көркейтуге Алашты,
Құрбандық біздің жанымыз!» [43]

«Былай тұрсын малымыз!
Алаш деген ел үшін,
Сары арқаның жері үшін,
Бостандық берген ер үшін,
Төгілсін біздің қанымыз!
Аялмасын барымыз!

Жасасын, Алаш, жасасын!» [43], - деп, көңілі босап, қуаныштан көздеріне жас алып тарағанын жазады.

Осындай қоғамдық-саяси мәселелерді көтерген мақалаларды Халел Ғаббасұлы да жазды. Ол 1918 жылы 22 қаңтарда «Сарыарқа» газетінде «Алаш автономиясы» [136] атты мақаласын жариялады.

Сонымен Семейдегі Алаш арыстары Абайдың ізбасар шәкірттері ұйытқы болып, ұлттың өз билігін өз қолына алып, дербес даму жолында күресіп жатқан кезеңде Семей облыстық Делегаттар Жиналысының атқарушы органы Халел Ғаббасұлын Облыстық Комиссариат құрамына сайлайды. Сөйтіп осы облыстың Комиссариат тапсырмасымен Зайсан уезінде комитет, сот, земство мекемелерінің сайлауын ұйымдастыру істерін шешу үшін ол комиссар болып тағайындалады. Семей облыстық Делегаттар Жиналысының мүшесі ретінде Жиналыс жанындағы қаржы-есеп, тексеру, банктік тексеру комиссиясының

құрамына ене отырып, өзінің ұйымдастырушылық қырымен де таныла бастады.

Қазақ комитеті мен басқа да облыстық билік органдарында шындалған тәжірибесі мен іскерлік қабілетінің көрінуіне орай Халел Ғаббасұлын Алаш жетекшілері «Алаш партиясы атынан бүкілресейлік құрылтай жиналысына» [137] депутаттыққа ұсынады.

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында өткен II жалпықазақ съезіне Семей облыстық Қазақ комитетінің өкілі ретінде делегат болды. Бұл съезде Алаш автономиясы жарияланып, оның үкіметі – Алашорда Ұлт Кеңесі құрылған соң Х.Ғаббасұлының Кеңес төрағасының орынбасарлығына сайлануы оның беделі мен оған артылған сенімнің деңгейі қандай дәрежеде болғандығын айғақтаса керек. Халел Ғаббасұлы қаржы және ұлттық милиция жасақтау бойынша комиссияларда жұмыс атқарып, баяндама жасаған.

Съезд барысындағы пікірталастарға батыл араласып, автономия жариялау мәселесіне қатысты қалыптасқан екі ағымның бірі – Ә.Бөкейхан ұсынған бағытты қолданған. Бұл бағыт бойынша автономия жариялауды кідірте тұру ұсынылған. Ал Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтар автономияны дереу жариялау қажет деген ұсыныстарын білдірді [108]. Съезд өте күрделі пікірталастардан кейін бір ортақ шешімге келіп, Алаш автономиясы мен Алашорда Уақытша Ұлт Кеңесі құрылғанын жариялады.

Халел Ғаббасұлының баяндауы бойынша 1918 жылы ақпан айының соңында Семейде өкімет билігі кеңестердің қолына өткен. Кеңестер билікке келгеннен кейін өткізілген жиында Х.Ғаббасұлы Семей облыстық шаруа, жұмысшы, солдат, қырғыз-қазақ және казак депутаттарының Кеңесі төрағасының орынбасары болып сайланады. Кеңес құрамына Халелден басқа Алаш партиясының белсенділері Биамет Сәрсенов (халыққа білім беру комиссарының орынбасары), Әубәкіров (почта, телеграф және жол байланысы бөлімі бастығының орынбасары), И.Әлімбаев (еңбек бөлімі төрағасының орынбасары), М.Боштаев (сот ісі бөлімінің мүшесі), Ы.Оразалин (азық-түлік бөлімінің мүшесі) енгізілген.

Қазақ төңкерісінен кейін орнай бастаған Кеңес билігі Алашорданың кең қанат жаюына әрі оның жергілікті жерлердегі бөлімдерінің құрылу барысына үлкен тежеу болған. Алаш автономиясының орталығы ретінде Семей қаласының белгіленуі және 1918 жылы 18 қаңтарда большевиктердің Орынборды басып алуы Ұлт Кеңесіне мүше болған зиялылардың негізгі бөлігін Алаш қаласына шоғырлануға мәжбүр етті. Алаш жетекшілері социализм идеяларын қабылдай алмаса да, большевиктерге қарсы күресуге дәрменсіз болғандықтан және елді азамат соғысынан аман алып қалу үшін олармен өзара ымыраға келе отырып, Алаш автономиясын Кеңес үкіметіне ресми түрде мойындату жолында саяси күрес жүргізді.

Халел Ғаббасұлының қоғамдық-саяси белсенділігі Алаш үкіметінің төрағасының орынбасары болған кезінде барынша өрістеді. Себебі бұндай лауазымды қызметтің салмағы мен жауапкершілігі саяси белсенділікті талап етті. Сонымен бірге, оның білімі мен қайраткерлігін көре білген ұлт жетекшілері оған аса жауапты іс-шараларды жүктеді.

Мәселен, Кеңес үкіметі мен Алашорда арасындағы телеграф арқылы 1918

жылы көктемде келіссөз жүргізуді Халел Ғаббасұлына тапсырды.

Сталинмен жүргізілген бұл келіссөздер туралы Халел Ғаббасұлы НКВД тергеушілеріне берген жауабында былайша сипаттаған:

«Біз 1918 жылы көктемде жергілікті Кеңестер бөлімінің іс-әрекеттерін айыптап Орталық үкіметке арыздар жіберген едік. Себебі олар барлық ұлттық мекемелерді жойып, зиялы қауым өкілдеріне қарсы репрессиялық шараларды кең түрде қолданған еді. Міне, осы арыздарға байланысты Мәскеуден телеграф арқылы келіссөзге шақырылды. Бұл кезде Бөкейханов қуғыннан Семейде жасырынып жүргендіктен, оған көзге түсуге болмайтын болды. Сондықтан, Қазақ комитеті (Бөкейханов та қатысты) келіссөздер жүргізуді маған тапсырды. Келіссөз барысында Сталинге жергілікті Кеңестердің қызметін айыптаған мәліметтерді растап, Кеңес өкіметінің ұлттардың өзін-өзі билеуі туралы декларациясына сәйкес тез арада сол идеяны жүзеге асыруын талап еттім. Мен 14 пункттен тұратын талаптарды жеткіздім. Олар негізінен Совдеп таратқан қазақ мекемелерін қайта қалпына келтіру, Кеңес өкіметінің шеңберінде ұлттық автономия жариялау, тұтқындалған қазақ азаматтарын босату, т.б. Сталиннің жауабы бізден Кеңес өкіметін мойындауымыз қажет деген арнада болды. Егер біздің талаптарымыз мойындалса, автономия жариялау үшін Құрылтай жиналысын даярлауға кірісу керек деп ескертті. Одан әрі ол Орынборда өткен II жалпықазақ съезінің шешімдері Кеңес өкіметінің ұлттық саясатының шеңберіне толық сәйкес келеді деген пікірін білдірді. Сонымен бірге жолдас Сталин облыстық Кеңеске Құрылтай съезін даярлауға және тұтқындалған азаматтарды босатуға бұйрық беруге уәде етті. Осы келіссөзден кейін Сталинге Кеңес өкіметін мойындайтынымызды білдіріп, ал Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтарға Орталық үкіметте біздің өкіліміз болатыны жөнінде телеграф арқылы хабар жолдадық. Бұл телеграммалар Бөкейханов, Омаров, Мәрсеков, Ермеков, Сәрсенов және мен Ғаббасұлы қатысқан Кеңестен кейін жолданған еді. Бұл келіссөздерді Алашорда Кеңесінің іс-шараларының бірі ретінде қарастыру керек» [113].

Кеңес өкіметінің жергілікті билік органдарында жауапты қызмет атқарған ұлт зиялылары большевиктік саясаттың ішкі мәнін түсінген соң, Әлихан Бөкейхан бастаған арыстар Кеңес өкіметіне қарсы күресу үшін саяси одақтас іздей бастады.

Бұл жөнінде Халел Ғаббасұлының НКВД тергеушілеріне берген жауабы: «1918 жылдың сәуір айында Семейге Омбыдан Хамит Тоқтамышев келгеннен кейін Кеңес билігіне қарсы ұйымдармен байланыс орнатты. Сонымен бірге оны біз Қазақ комитетіне жұмысқа орналастырған едік. Ол Семей қаласында Кеңес билігіне қарсы екі ұйымның бар екенін бізге айтты. Бірі офицерлік, екіншісі социалистік. Облыстық Совдеппен арамыздың шиеленісуіне байланысты біз Қазақ комитетінің Кеңесінде осы екі ұйымның бірімен байланысуын қажет деп таптық. Тоқтамышевтың мәліметі бойынша бұл ұйымның жетекшілері Сібірде және оның платформасы бойынша ұлттардың өзін-өзі билеу құқын беру туралы айқындамасы бар екенін білдірді. Бұл Кеңестен кейін аталған ұйымның әскери бөліміне Х. Тоқтамышев пен Р.Мәрсековты, ал азаматтық бөліміне Б.Сәрсенов пен И.Әлімбековті енгіздік» [54, 316 б.].

Облыстық және уездік Алашорда Кеңестерін құруда, Алаш әскерін жасақтау ісінде Халел белсенді рөл атқарды. Сонымен бірге қоғамдық өмірдің маңызды салаларын реттейтін «Ұждан, сөз, баспасөз, жиылыс, одақтардың еркіндігі мен жеке адам бостандығына қол сұқпау туралы» [42, 28 б.], «Земство туралы» [42, 43 б.], «Темір жол туралы» [42, 52 б.], «Мемлекет салығы туралы» [42, 81 б.], «Қазақ соттары туралы» [42, 93 б.], басқа да қабылданған заңдарды Алашорда Ұлт Кеңесінің төрағасы Ә.Бөкейхан мен М.Тынышбаев және Х.Ғаббасұлы қол қойып бекіткен.

Халел Ғаббасұлының халқы үшін атқарған қызметі осымен ғана шектеліп қалған жоқ еді. Елдегі азамат соғысынан кейін түпкілікті орнаған Кеңес өкіметінің жауапты билік органдарында да жалғасты. Большевиктердің идеяларын мойындай алмаса да, сырттан танылған зорлықшыл күресті тануға мәжбүр болды. Ал Кеңес өкіметінің ұстанымдарын мүлде қабылдай алмаған Мұстафа Шоқай Түркияға, одан әрі Францияға эмиграцияға кетіп, большевизмге қарсы идеологиялық күрес жүргізсе, Халел Ғаббасұлының үзеңгілес серігі болған Р.Мәрсеков Қытайға кеткен болатын. Ал, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялылары күрестің басқа жолын таңдаған еді.

Жүсіпбек Аймауытовтың НКВД тергеушілеріне берген жауабында былай делінген: «1921 жылы қыста Ысқақов пен Сәсеновтің пәтерінде Семейдегі партия қатарындағы және партияға кірмеген қызметкерлердің, Алашорда қайраткерлерінің жиналысы болды. Соңғыларынан Дулатов, Ғаббасұлы, Тұрғанбаев қатысты. Ал партия қатарындағылардан Ғ.Ысқақов, Тәтібаев және басқалар қатысты. Бұл жиналыста төрағалық еткен мен едім. Қазақ қызметкерлерінің Коммунистік партия мүшелігіне кіру туралы мәселені талқылай келе, Дулатов қазақ қызметкерлерінің жауапты орындарда жұмыс істеуіне мүмкіндіктер туғызу үшін қазақ қызметкерлерінің бәрі міндетті түрде партия қатарына кіруі қажет деген қорытынды жасадық» [108].

Ахмет Байтұрсынұлы Алаш жетекшілері қай өкімет империялық пиғылдан аулақ болса, дереу сол үкіметтік құрылыммен қарым-қатынас орнатуға тырысқан.

Осылайша Х.Ғаббасұлының елі үшін қызметі қандай моральдық-психологиялық қысым жағдайында жүрсе де Кеңестік билік органдарында жалғасын тапты. Бұл жайды біз Халел Ғаббасұлының ғұмыр тағдырына қатысты мұрағат деректері негізінде толық баян етейік. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатындағы Халел Ғаббасұлының жеке ісінде мол деректік мағлұматтар бар [101].

1926 жылғы 15 наурызда толтырылған анкетада оның 15 ақпаннан бастап Халық комиссарлары советінің (Совнарком), Мемлекеттік жоспарлау комитетінің (Госплан) қаржы-экономика секциясының меңгерушісі болып қызмет істегені, еңбекақысы айына 300 сом болғаны көрсетілген. «Үйленген, екі қызы бар» деп жазылған.

1926 жылдың 3 маусымында Халел Ғаббасұлы екі ай мерзімге кезекті еңбек демалысын алады. Осы уақытында ол бала-шағасымен Семейге, одан әрі Шыңғыстауға, ағайын-туғанының ортасына барып демалуға ниет қылады. Бірақ

белгісіз себеппен Семей қаласында Халел тұтқынға алыныпты. Басты себеп мынада деп ойлаймыз: 1920-21 жылдары Х.Ғаббасұлы Семей губерниялық ревком басшыларына қарсы шығып, мәжілісте іс жоспарларының түп астарын әшкерелей отырған. Отаршы коммунистердің Алаш баласын басынып, жер-суын өзге ұлтқа тартып алып беріп жатқан іс-әрекетіне ұлт қайраткері шыдай алмаса керек. Осындай «жиренсіздігі» үшін Семейден қуылған Халел арада бірнеше жыл өткен соң елді көрем деп келіп, сонау кара күзге дейін кете алмайды. Бұның негізгі себебін мұрағатта сақталған мына бір жеделхат ашып көрсетпек:

«ҚазССР Мемлекеттік Жоспарлау комитетіне. Қызылорда қаласына хабарлаймын. Мемлекеттік жоспарлау комитетінің қаржы экономика секциясының меңгерушісі Х.Ғаббасұлы менің өндірісімдегі «Алаш аудандық Одағындағы қызметі» қылмысты ісіне оның қатысы болуына байланысты Қылмыстық кодекстің 128-бабы, 1-бөлімі бойынша айыпкер ретінде ұсталды. 1926 жылдың 5 қазанындағы менің қабылдаған қаулымның негізінде ол Семей қаласындағы ісі бойынша тергеу біткенше жіберілмейді. Семей губерниялық сотындағы аға тергеуші Туркин. 6.10.1926 ж.» [42, 98 б.].

Халел Ғаббасұлының өзі де сол кездегі астана Қызылордаға мына мазмұндағы жеделхатын жолдайды: «Қызылорда. Ақсаевқа. Совнарком төрағасына мені тергеуші ұстап, ешқайда кетпеуім туралы қолхат алып, жібермей отырғанын айтып, екі рет жеделхат жолдаған едім. Жағдайымның не болары әзірге белгісіз, сотқа дейін ұстайтын шығар деп ойлаймын. Осы жеделхаттарды алғаныңыз жөнінде бір хабар беріп, Сәтбаевтың мекен-жайына жіберсеңіз. Ғаббасов» [42, 98 б.].

Халелдің Сәтбаев деп отырғаны – Қаныш Сәтбаевтың ағасы, губерниялық оқу бөлімінің бастығы Әбікей Сәтбаев. Тағы бір жеделхаттың мәтіні мынадай: «ҚазССР Халық Комиссарлары Советіне. Сіздің тарапыңыздан Алаш аудандық Одағы басшыларын және «Өрнек» серіктестігін айыптау ісіне қызығушылық тууына орай Республика прокуратурасы сізге ақпар беру мақсатында 11 қазандағы № 43118 өкімімен Семей губерниялық прокуратурасынан қадағалау тәртібі бойынша қылмыстық істі сұратып отыр; егер қылмыстық іс тыңдалуға және қайта қаралуға бекітілген болса, сот процесі үзіліп қалмақ. Сондықтан прокуратура қылмыстық істің мәні, квалификациясы мен саяси жағы жөніндегі нақты баяндамасын жіберумен шектелуі де ықтимал. Үшінші Саяси бөлімнің меңгерушісі Александровский. ҚазССР Әділет халық комитетінің прокуроры Сұлтанов» [42, 99 б.].

Осыған орай Халел Ғаббасұлының Госплан төрағасына жазған арызы да сақталған. Онда оның: «Мен кезекті демалысымнан Қызылордаға 19 қарашада келдім» [95], – деп жазған сөздері бар.

Соған қарағанда Госплан төрағасы да, Халық комиссарлары кеңесі де Халел Ғаббасұлына қол ұшын созса керек, оған: «Семей губерниялық оқу бөліміне. Сәтбаевқа. Әділет Халық комитеті Ғаббасовтың ісін талап етіп отыр. Совнарком Орталық атқару комитеті. 1 қараша, 1926 жыл. Қызылорда» [95], – деген мәтіндегі жеделхат дәлел бола алады.

Осылайша Халел Ғаббасұлы қайтып келіп, бұрынғы қызметін

жалғастырады. Кейін, 1927 жылдың 18 шілдесінде бір айға еңбек демалысын алып, елге барып келгенде Халелді тағы бір озбырлық күтіп тұрды.

Алдымен Госплан төрағасына өз қолымен жазған өтінішін оқып көрсек: «Мен демалыстан 6 қарашада келдім. Бұлай кешігіп келуімнің себебі, бұдан бұрын жіберген жеделхатымда айтылғандай, әкемнің қайтыс болуы мен ауылдан шыққан кезімде әйелімнің қатты ауырып қалуына байланысты болды. 7.10.1927 ж.» [42].

Басына қайғылы күн туып, алыстан арын-ашып, ел астанасы Қызылордаға келген бір кездегі Алашорда қайраткерін енді үйінен қуып шықпақ болыпты. Бұл жайлы Халел Ғаббасұлы былай деп жазған:

«Совнарком іс жүргізу басқармасына. Госплан президиумының мүшесі Х.Ғаббасовтан өтініш. Кеше мен төтенше комиссияның өзім тұрып жатқан екі бөлмелі пәтерімді үш тәуліктің ішінде босатып беруді сұратқан қатынас қағазын алдым. Ол комиссияның шешім қабылдауға алған негізі: мен жалғыз басты екенмін. Жоқ, менің шаңырағымда 15 адам бар. Оның үстіне әйелім сырқат. Пәтерімнің мекен-жайы: Шумилев көшесіндегі Совнаркомның үсті, 1-үй, 1-пәтер. 26.11.1927 жыл» [101].

Сөйтіп Халел Ғаббасұлы сынды Алашорда үкіметінің басшыларына 1919 жылы Ленин өз қолымен заң жүзінде кешірім жасағанымен, іс жүзінде жоғарыда айтылғандай түрлі қитұрқы жалалармен қудалау, қысым жасау, қызметтен шеттетуге басталды. Социалистік қоғамға жат элементтер деген желеумен оларға жиі сенімсіздік көрсетіліп, заң, құқық қорғау органдарының кара тізіміне ілікті.

Бұл қуғын-сүргін шаралары 1928 жылы 27 тамызда Қазақ Орталық Атқару Комитетінің қаулысымен ірі байлардың дүние-мүлкін тәркілеу ісі қолға алынған кезде жаппай жүргізілді.

Сөйтіп, осы кезде Алашорда оппозициясын халық көтерілістері мен қозғалыстарының дем берушісі және ұйымдастырушысы болады деп қауіптеніп, оларды түрмеге қамауды ұйғарды.

1928 жылы 16 қазанда Семей қаласында ГПУ қызметкерлері Республиканың Мемлекеттік жоспарлау алқасының мүшесі, бұрынғы Алашорда үкіметінің басшыларының бірі Халел Ғаббасұлын тұтқынға алды. Оған: «Биылғы жылғы 27 тамыздағы Қазақ ОАК декретіне сай байлардың дүние-мүлкін тәркілеуді жүргізу жөніндегі науқанды болдырмау және бұл саясатқа қарсы бағытталған әрекеттерді жасаушы» [101], – деген айыптар тағылды. Құжат соңында Х.Ғаббасұлының өз қолымен жазылған: «Бұл қаулы маған хабарланды, өзімді кінәлімін деп есептемеймін» [101], – деген сөйлем тұр.

Қызылорда қаласында Алаш қозғалысының бұрынғы белсенді мүшесі, қазақ драма театрының директоры Д.Әділов тұтқынға алынды. 1928 жылы желтоқсанда басталған тергеуде ГПУ тергеушілері Д.Әділовтен Алашордашылардың кеңестік уақытта жүргізген контрреволюциялық әрекеттері туралы істі ұйымдастыруға қажетті негіз болатын жауаптарды қинау әдісімен алуға қол жеткізді. Істе 1921 жылдан бастап жүргізіліп келе жатқан Алашордашылар құрған астыртын контрреволюциялық ұйымдар туралы бір-біріне қарама-

қайшы келетін және күмәнді жауаптар пайда болды.

Дінмұхамед Әділовтің еш жерде расталмаған жауаптарының негізінде Алаш қозғалысының басшылары мен белсенділері бастаған 44 адам қамауға алынды. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Мағжан Жұмабаев, Мырзағазы Есболов, Халел Ғаббасұлы және т.б. болды. ГПУ алқасының 1930 жылғы 4 көкектегі қаулысымен осы 44 арыстың 13-і ату жазасына, 14-і 10 жылға концлагерлерге, 15 адам 3 жылдан 6 жыл аралығына дейінгі мерзімге қамауға алынып, 2 адам тергеу барысында қаза тапты. Солардың бірі Халел Ғаббасұлы 1931 жылы Мәскеу түрмесінде жазықсыз жаланың құрбаны болды [101].

Зерттеу жұмысымызда арнайы қарастырылған Халел Ғаббасұлының ұлтжанды қайраткерлік ғұмырбаянының әдеби-көсемсөздік мұрасын оның Алаш қозғалысы және «Сарыарқа» газетіндегі еңбектерімен байланыста ала отырып, мынадай қорытынды пікірлерге топтастырдық:

Бірінші, Халел Ғаббасұлының шәкірттік, студенттік шақтардағы қоғамдық-саяси күреске араласуы – болашақ Алаш арысының ұлт азаттық жолындағы шыңдалу мектебі болды;

Екінші, Халел Ғаббасұлының ұлтжанды қайраткер азамат болып қалыптасуына Мәскеу университетіндегі студенттердің саяси ереуілі, халқының бодандық бұғаудағы тарихы мен күйі әсер етті.

Үшінші, Алаш арыстары мен Абай тағылымының ұйытқысы болған семейлік әдеби, қоғамдық-саяси орта оның санасына азаттық танымдарын ұялатты.

Төртінші, Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік мұралары – ұлттық элитаның саяси-қоғамдық көзқарастарының айнасы және ұлттық әдеби-публицистикалық жанрдың жиырмасыншы жылдардағы көркемдік жетістіктерінің көрсеткіші.

Бесінші, Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік мұрасы ел тарихы, азаттық қозғалысы, Абай өнегесіндегі семейлік әдеби ортада қалыптасып, өз жемісін берді.

2.3 «Сарыарқа» газетіндегі Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік еңбектері

Халық санасынан өшпей, жұртшылық зердесінде мәңгілік жазылып, сақталып қалған тұлғалар – ХХ ғасыр басындағы Алаш арыстары. Олар ұлттың мәдени дамуы мен рухани өсулеріне өз үлестерін қосып, әр салада қызмет атқарады.

«Ұлт-азаттық идеясымен сусындап, Алаш қозғалысының көшбасшылары болған олардың әрі суреткер, әрі ойшыл-көсемсөз шебері ретіндегі ұлылыққа тән қасиеттері жалпы адамзаттық рухани құндылыққа ортақ бағаның осынау жоғары өлшемі бойынша да баға жетпейді. Өйткені, олар, яғни Алаш арыстары өз кезі үшін шын мәнінде ренессанстық тұлғалар болды. Олардың ХХ ғасырдың басындағы әдебиет айдынына публицистика, оның ішінде саяси

көсемсөз арқылы келуі де мәдени-тарихи оқиғаға айналды» [30, 146 б.].

Алғашқы тарауларда айтқанымыздай, Алаш қайраткерлері әдебиетке публицистика арқылы аяқ басты. Олар өздерінің әдеби-көсемсөздік еңбектерін ұлттық баспасөз «Сарыарқа» газеті беттерінде жариялап отырды.

Алаш қаламгерлерінің барлығы бірдей шоғырланған басылым - «Сарыарқа» газеті болды.

«Жалпы, бұл таза саяси басылым болғандықтан, әдеби шығармалар жоққа тән. Кездесетін өлең-жырлардың заман талабына сай күрескерлік сипаты басым болды. Газет аумалы-төкпелі заманда ұлтқа қызмет ету үшін дүниеге келіп, сол мақсатына толық жеткен басылым. Қазақ халқының басын қосуға күш салып, бірлікке шақырды. Бір адамның басындағы қайғыны сөз ете отырып, бүкіл қазақтың соған жұмыла көмек беруіне себеп болған. Семей өңірінде дүниеге келгенімен, жоқтағаны - бүкіл қазақ мұңы болды» [138, 307б.].

XX ғасырдағы кеңес дәуірінің қазақ әдебиетіндегі социалистік реализм әдісінің негізін қалаушы, қаламгер, қоғам қайраткері С.Сейфуллин былай дейді: «Әлеуметтік тарихына қарағанда, 1917-1918 жылғы саяси күрестің зор майданындай ұлы дүбірлерде оқыған адамдардың саясат, әлеумет күресіне қатысқандарының бәрі де сол заманда шығып тұрған газет, журналдардың айналасына жиналмақ. Егерде әлеумет ісіне қатысқандар маңайындағы газет-журналдардың бағытына риза болмаса, өздері бөлек газет, журнал шығарып, майданға шықпақ. Не болмаса басқа жерлердегі бағыты үйлес деген газеттерге пікірлерін жазып майдандаспақ» [35, 158 б.]. Осы пікірінде ол сол дәуірде шығып тұрған басылымдардың халыққа тигізген игі әсері туралы айтып кеткен болатын.

«Сол 1917-1918 жылғы ұлы дүбір, ұлы майданда Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті Алаштың тілі болды» [35, 158 б.], сондай-ақ «Бодан елдің санасына тәуелсіздік рухын сіңіріп, жұртты оятқан «Қазақ» газетімен үндес, бағыттас басылым» [139, 68 б.] болып, «Жетісіне бір, екі рет 1917 жылдың маусым айынан 1919 жылдың мамырына дейін шығып тұрды» [82, 24 б.].

«Газетте патша үкіметінің отаршыл саясатының қазақ еліне тигізген зиянын, «Алаш» партиясының бағдарламасы, қазақ елінің саяси-экономикалық жағдайы, қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруалары мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас, Құрылтай жиналысы, қазақ елінің мәдениеті, оқу-ағарту ісі туралы Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың, Райымжан Мәрсековтың, Халел Ғаббасовтың, Әлімхан Ермековтың, Мұстақым Малдыбаевтың, Жақып Ақбаевтың, Мәннан Тұрғанбаевтың т.б. мақалалары жарияланған» [89, 127 б.]. Академик Д.Қамзабекұлы да өз бағасын берген: «Бұл газетті парақтап қарасаңыз, шынында да большевиктік диктатурамен «ұлы дүбір, ұлы майданда» аянбай күрескенін көресіз» [90, 59 б.].

«Сарыарқа» газеті Алаш арыстарының көмегімен шығып тұрды. «Мерзімді баспасөз – қоғамдық-әлеуметтік болмыстың сырлы шежіресі, өмірлік ақиқат шындықтың айнасы. «Сарыарқа» газеті шығып тұрған дәуірде қоғам өмірінде ірі-ірі тарихи оқиғалар алма-кезек, іркес-тіркес көш керуендей созылып жүріп жатты. Әлбетте, қазақ халқының болашақ тағдыр-талайына қатысты бұл маңызды қоғамдық-саяси оқиғаларға «Сарыарқа» үнемі үн қосып

отырды» [130, 57 б.].

«Газетте жарияланған публицистикалық мақалалардың көтерген басты мәселелері: қазақтар өз алдына ел болды, осы орайда ұлт зиялылары мен оқыған азаматтары жоспарлап жүзеге асыра бастаған Алашорда үкіметін құрып, мемлекеттілікті қалпына келтіру, яғни жоғалған елдікті қайта қолға алып, егемендікке жету, осыған дейін де қазақ баспасөзі көтерген ағартушылық, демократтық идеяларды насихаттау болды» [138, 308 б.].

Халелдің «Сарыарқа» газетіндегі шығармашылық, ұйымдастырушылық еңбегі туралы айтқанда, ең алдымен, қазақтың ұлы ақындары Мағжан Жұмабаевтың «Эпиграммалар» атты өлеңі мен Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Таныстыру» поэмасындағы ол жайлы лебіздерді айту ләзім. Мағжан ұлт зиялылары Әлімқан Ермеков пен Халел Ғаббасұлына арнап:

«Әлімхан өрнек,

Оқуға өрмек,

Желе сер...

«Халел, Халел»

Деп те елдің

Бойы өсер» [60, 211 б.], – десе, Сұлтанмахмұт поэмасында:

«Онан соң Ғаббасұлы Халел мырза,

Түрі емес, көрген адам сөзіне ырза.

Тап басар, әдісі көп артты ойлайтын,

Не аңқау, не болмаса емес қызба» [32, 202 б.].

«Жас жігіт университеттен оқып шыққан,

Халыққа қызмет парыз деп миына ұққан.

Алданбас, алыс болмар, алдан көрер,

Болса да оған мәлім жерге тыққан» [32, 202 б.].

«Айлаға қарай біліп айла құрғыш,

Табады қайдан болса, содан ілгіш.

Бір іске тура илан құруына

Деуге болар Семейде осы білгіш» [32, 202 б.].

«Соның ойы тереңге бойлайтұғын,

Түстемей үстеп қарап қоймайтұғын.

Көрінген минутінде шешіп салар,

Шертіктің тап жиырма күн ойлайтынын» [32, 202 б.].

«Ызаны ұмыта алмас өшін алмай,

Ондайға іші зәрлі, сырты балдай.

Өзі айтпаса, түсінен ұқтырмайды,

Екенін жүректегі ойы қандай» [32, 202 б.].

«Шын деп ұққан мақсұтқа жету үшін,

Бір істі өз ісіндей ету үшін.

Со жолда қабылдаудан бас тартпайды,
Болса да оған керек қандай пішін» [32, 202 б.].

«Сөзден де көбінесе іске құмар,
Тез болмайтын істерді тайқып шығар.
Мың сөзден құйқылжытқан оның көзіне,
Істеген бір азғантай ісің ұнар» [32, 202 б.].

«Призыв себебінен білді халық,
Толқығанда тоқтатқан ақыл салып.
Ығын-шығын қырғыннан өз уезін,
Қалды ғой ақылымен аман алып» [32, 202 б.].
Осылайша, Халелдің биік азаматтық тұлғасы сомдап көрсетілген.

Ал, 1917 жылдың күзінде «Қазақ» газетінде жарияланған «Алаш» партиясының Семей облыстық комитеті атынан Уақытша үкіметтің Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына депутат болып аталғандар туралы хабарда: «Халел Ғаббасұлы – жаңадан университет бітіріп шыққаннан кейін Семейде уақ қарыз инспекторы болды. Халел студент күнде-ақ ұлтшыл, жинаған білім-қазынасын халыққа таратуды өзіне борыш санаған һәм сол пікірін іспен көрсете бастаған қазақтың үмітті ұлы. Бұл күнде «Сарыарқа» газетін шығарушы һәм областной комитет ағзасы» [38], – делінген.

«Халел Ғаббасұлы ХХ ғасыр басында басталған қазақ баспасөзіндегі демократтық, ұлт азаттық рухтағы публицистиканы өзінің редакторлық, шығармашылық істерімен одан әрі дамытты» [103, 149 б.].

1917 жылы болған Ақпан төңкерісі басылым беттерінен тыс қалмады. Алаш арысы Ж.Аймауытұлының «Тұр бұқара! Жиыл кедей! Ұмтыл, жастар!» [140, 112 б.], - деген ұранмен елдің жігерін көтереді.

Қоғамда болып жатқан осындай сан алуан өзгерістерге байланысты, Халел Ғаббасұлы да өзінің әдеби-көсемсөздік мақалаларын «Сарыарқа» бетіне жариялай бастайды.

«Сарыарқа» газетіне Халел Ғаббасұлының «Алаш автономиясы» [136], «Мемлекет күйі» [141] және «Алаштың балалары!» [142] атты публицистикалық мақалалары мен өзі дайындауға тікелей қатысқан Алаш Ордан үкіметінің құжаттары шығып отырды.

«Сарыарқа» газеті қазақ көсемсөзін жанрлық тұрғыда да байытқан басылым. Бұл орайда газеттің беттерінде жарық көрген публицистикалық материалдардың кейбір жанрлық түрлерін атасақ, олар мыналар: бас мақала, ашық хат, арнау мақала, фелетон, заман хат, оқшау сөз, әдеби сын, проблемалық мақала, ғылыми мақала, библиографиялық шолу, әдеби хабар, т.б.

«Халел Ғаббасұлы басқарған кездегі «Сарыарқа» газетінде жарияланған келіссөздерде халықтың мақсат-мұраттарымен бірге, Алашорда үкіметі, оның ұлттық тәуелсіз мемлекет ретіндегі болашақ бағыт, бағдары да халыққа кеңінен насихатталды. Бұл орайда, жоғарыда айтылған Халел Ғаббасұлының бас мақалаларынан өзге, ел басқарған басылымның идеялық ұстанымы, ұлттық тұғыры да қазақ елінің азат таңының жаршысына айналды» [126, 431 б.].

Ендігі кезекте Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлының «Сарыарқа» газетінде жарық көрген әдеби-көсемсөздік еңбектерінің бірі - «Алаш автономиясы» [136] атты мақаласына тоқталсақ.

Аталған мақаласы «Сарыарқа» газетінің 1918 жылы 28 қаңтар күні шыққан № 28 санында жарияланды. Халел Ғаббасұлының бұл мақаласы Орынбор қаласында өткен желтоқсанның 5-нен 14-не дейін созылған 2-ші жалпы қазақ-қырғыз съезі бір айдан соң жергілік-ұлттық Алаш автономиясын жұртқа жария қылуға қаулы қылысып, қазақ-қырғызға үкім жүргізуге ортасынан 15 кісілік уақытша үкімет – «Алаш орда» сайлап тарқасуынан басталады. Бұл тарихи деректіліктің түп төркін себебі де «Сарыарқа» газетінде талқыланып жазылған.

Мақалада Алаш автономиясын құрудың басты факторларын сол кездегі орын алып отырған тарихи деректерге сүйеніп, автор төмендегідей дәлелдер келтіреді. Мақалаға кезек берсек:

«Бұл мақаламызда автономияның қысқаша мағынасын не себепті автономия қылуға бел байлағанымызды, қайтсе автономияны іске асыру жағын жазбақпыз. Автономия – юнан (Грек) тілі, қазақшаға аударғанда, өзін-өзі билеу, өз тізгіні өзінде деген сөз. Автономиялы жұрт өз тізгінін өзінің қолына алып, тек шылбырының ұшын ғана кіндік үкіметке ұстатпақ (кіндік үкімет мағынасы төмендегі жолдардан көрінеді). Мұның мағынасы – біз автономия болып, Россия мемлекетінен мүлде жарылып кетпекші емеспіз, арамызда қалайда болса, қатынас, көпір болмақ. Қандай қатынас, қандай жалғас болмақ, ол алдымыздағы учредительное собрание бекітетін Россия мемлекетінің билеу түріне қарай жәнеде автономия алған жұрт конституциясының ауданына қарай болмақ. Конституция деп екі арадағы қатынас шарт, бекіткен заңдарды айтады. Мемлекет билеу түрі туралы жұрттың аузында жүрген сөз – федеративная демократическая республика болу» [136]. Яғни, Халел осы мақаласында автономия болуды неге таңдадық, жалпы автономия дегеніміз не, ол қандай ұғым деген сияқты түсініктерге анықтама береді. Осы ретте демократтық көзқарастағы саясаткер Халел бұл ұйымның саяси құрылымын ашуда үкімет пен халықтың қиыса сабақтасуы емес, *«матасып құрылған жалпы жұрт билігі»* деген терминді қолдана отырып, өзара тең дәрежеде салаласа құрылған халықтық билікті әділетті қоғам құрудың платформасы ретінде биіктетеді. Әрі жұрт билігі (автор демократия деген ұғымды меңзеп тұр – Р.Т.) отаршылдық саясаттың құрбаны болмай, шынайы халықтық сипатта болуының тетіктерін де осы мақаласында саралап береді.

Алаш идеясын ту етіп көтерген Халел құрылмақ болып отырған одақтың федеративті демократиялық қалыпта болуын көксейді. *«Біздің жалпы қазақ және облыс съездерінде мемлекет билеу түрі туралы істеген қаулы осы болатынды. Әлде болса пікіріміз сол. Және сол болады да деп сенеміз. Мемлекет билеу түрі федеративная демократическая республика болса ол кезде Россия мемлекеті өз тізгінін өз қолына алған өз билігі өзінде, өз соты өзінде, өз парламенті өзінде (парламент деп европа тілінде заң шығаратын орынды айтады, орысша Государственная дума), жер-суына өзі ие*

автономиялардан құрылып мемлекет болмақ» [136], - дей келе Алаш партиясының да басты ұстанымы терезесі тең, азаматы еркін болу екендігін алға тартады.

XX ғасыр басындағы дүрбелеңге толы әлемдік өзгерістер мен саяси құрылымдардан мол хабардар екендігін де осы мақалада кең қырынан көрсетіп, сарабдал саясатшы ретінде мол мағлұматтар береді. Атап айтсақ, Швецария мен Американы. Швецария – 22 автономиялы ауданнан, Америка 48 автономиялы штаттан құрылып мемлекет болып отырғанын тілге тиек етіп, құрылмақ мемлекетке үлгі тұтады. Саяси тақырыпқа әрі Алаш партиясының ұлттық бағдарламасымен үндес жазылғандықтан мақаланың тілі де сол кездегі саяси сипатта жазылып, саяси терминдер молынан қамтылған.

Авторды сөйлетсек: *«Әр бір кантунның (ауданның) өз билігі өзінде; Өз ішінде сайлап қойған министрі, парламенттері, соттары бар. Өзара билігі өздерінде болғанымен, бұл кантундар, штаттар одақтасып, сырт мемлекеттер көзіне бір ғана маңызды мемлекет болып – бірі Швецария, бірі Америка аталып отыр. Одақтасқандағы ара қатынас шарттарды бекіткен заң (конституция) бойынша штаттар, кантундар үлкен келелі біріне емес бәріне бірдей ортақ жұмыстар кез келсе, мысалы, сырттан келген жау сияқты бір кісідей қимылдап бір тудың астына жиылмақ»* [136], - деп елдіктің, егемендіктің жолдарын тәпсірлейді. Осындай жалпыға бірдей жұмысты атқарып отыру үшін ортақ істер туралы заң шығару үшін араларындағы кемшіліктерге емшілік жасап, дау-шарды бейбіт жолмен шешіп, билік ету үшін құрылған штаттар мен аудандардың ортақ келісімен сайланған ортақ үкіметі, ортақ заң шығаратын парламенті мен кесім шығаратын кіндік соты болу керектігін баса көрсетеді. Сырт көзге бір ғана мемлекет болып көрінгенмен, ішкі тармақтары матаса байланысқан еркін құрылымдар болу керек деп түйеді.

Ресей мемлекетінің де Америка мен Швецария сияқты, автономиялы штаттардан құрылып, біздің Алаш автономиясы сол штаттардың бірі болса деген арман-мұратын былайша таркатады: *«Жоғарыда жазылғаннан көрінеді автономия кішкене бір мемлекет екендігі: ауданды, астында жері бар, сайлап қойған, әмір жүргізетін министрлері бар. Заң шығаратын парламенті бар, заң қалыбымен жұрттан жүргізу үшін қарауылда тұрған соты бар. Осы айтылған негіздерге бүкіл мемлекет ісі құрылмақ. Сондықтан автономия жұмысы жеңіл емес. Ауыры бірақ дүниеде ең қиын жұмыс – өмір, тұрмыс ісі және соның тізгіні. Тәрбие, мәдениет жүзінде болған неше түрлі өзгерістер өмірдің салған соқпалығы. Өмір – жұрт жетекшісі. Өмір құрығынан ешкім қашып құтыла алмақ емес; бірақ жұрт сол өмірдің ағысына қарай тұрмыс шартын өзгертіп, заң қалыбына түсірмек. Заң – өмір киімі. Заман өзгерген сайын – өмір ағыны да, заң қалыбы да өзгермек сондықтан өмір – тұрмысына, гұрып – әдетіне, рәсіміне үйлесетін заңды жұрттың өзі шығаруы керек. Бір жұрт үшін бір жұрттың заң шығаруы – сырттан біреуге тон пішкенмен бірдей емес пе? Міне автономия бізге сол үшін керек!»* [136]. Автор Ресей мемлекетінің Алаш автономиясына заң шығару құқығы өзіне қалдырған жағдайда ғана ерікті одақ болатындығын тізбелейді. Былайша айтқанда, қазіргі

таңдағы Еуразиялық экономикалық одақтың моделін алғашқы болып таңбалайды. Азаматтық теңдік табылса да, елдік егемендік болмай іргелі ортақ ұйым құрамын деудің құрғақ утопия екендігін жеткізеді. Сондықтан ұлттық код саналған мәдениетімізді биіктетіп, тілімізді тұғырға көтеріп, ұлттық бірегейлігімізді сақтау үшін жер мәселесін де ұлтымыздың ұлы мақсатының күрделі де, ажырамас бір бөлшегі ретінде даралайды.

Алаш партиясы бағдарламасының ұстанымын әйгілеумен басталған бұл мақала енді қалыптасып келе жатқан көсемсөз жанрының жаңа мүмкіндіктерін байытып, ұлттық публицистиканың жаңа сатыға көтерілуіне қапысыз еңбек еткен, қаламгерлік қарымы да шеберлік пен көсемдіктің синологиялық үндесімін паш етеді. Көсемсөзде риторикалық тәсіл арқылы көркем сөз қуатын арттырып, идиомалық тіркестерді тұтастырып, фразелогиялық оралымдарды орайын тауып орайластырып, қиюуын тауып қиыстыра білді. *«Кеше жұртым, қандай едің? Қазақ деген халық едік. Еділ, Жайық, Есіл, Нұра, Арқа, Сыр, Ертіс, Орал, Алатау, Алтай мекенің еді. Осылардай ұжымаққа меңзес жерлерің бар еді. Қозы көшердей көліктерің бар еді. Ту ұстап, тұлпар мінген ерлерің бар еді. Дұшпан күндерлік күйлерің бар еді. Ердің қанын екі ауыз сөзбен беретін билерің бар еді. Ел бастайтын көсемің бар еді. Сөз бастайтын шешенің бар еді. Ақ кигізге ораған хандарың бар еді. Ізгі қария шалдарың бар еді. Сауық-сайран жиының бар еді. Кедейің жоқ, бай едің – топ түлікке сай едің. Осының бәрінен, жұртым, айрылып едің!!!»* [136], - деп өлең үлгісімен өрген көсемсөзшінің кемеңгерлігін пайымдаймыз. Қағанат құрған ғұрпын, хандық құрған салтын жоқтап, даңқты бабалардың даңғылын жоғалтудың объективті себептерін болжайды. Және де, патшалық Ресейдің озбырлығын да концепрациялап, бірлігі бекем елдің шаңырағын шайқап, тұнығын лайлаған жайттарды локоникалық түрде жеткізе білді.

Көсемсөзде градация тәсілін қолдануының өзі де қаламгердің сөз өнері байлығын мейлінше терең игергендігін байқатады. *«Мойныңа бұғалық түсті, бұлқынған ең. Құрық көтеріп еді, қолға түстің. Арғымақ едің, жабы болдың. Жүгенсіз мінді. Қақпақылдап жүрді. Ер қапты қылды. Көне бердің, баяғы дәурен көзіңнен бұл– бұл ұшты. Қамықтың, жабықтың, көзіңнің жасын құдай иді!»* [136]. Бұғалық, құрық тимеген асау Алашты, жабыға айналдырған жайттарды ұлт ұғымына жатық тілмен жеткізе білді.

Алаш автономиясын құру мәселесі жоқ жерден жоралғысы жасалып, аяқ астынан туындаған жоқ. Әбден қайнауы жетіп, толғауы келіскен, Алаш арыстарының қазақ-қырғыз бас қосуларының күн тәртібінде талқыланып, сол тұстағы тоғыз облыс, бір губерния болып құрылған қазақ елінің әлеуметтік топтарында неше рет өлшеніп, неше рет кесіліп шешілген өзекті мәселелерінің алдыңғы қатарынан ойып орын алған өзектілік болып табылады. Федеративтік Ресей құрамына кіру мәселесі де Алаш азаматтарының ортақ мүдделес екендігін танытты. Соның айқын айғағы ретінде Ахмет Байтұрсынұлы былай деген еді: *«Азат етілген қазақ халқы қаналған адамзаттың бүкіл басқа бөлігімен бірге ғана, яғни дүниежүзілік революция, дүниежүзілік федерация арқасында ғана бақытқа жете алады»* [143, 181 б.]. Бұл дегеніміз, Алаш арыстарының ұлттық мемлекет құру идеяларының ортақтығын анықтайды.

Автордың: *«Кеше Сібірге қосылмақшы болғанымызда да, сол Алаш ұранды қазақ баласының басын бір жерге қосып, өзімізге жеке автономия алмақ мақсат еді. Қай жағын қарастырған күндеде жарылып өз бетімізбен автономияны жасамақшы емес едік, мемлекет иесі құрылтайдан басталып барып автономияны іске асырмақ едік. Бірақ, ол кездегі өмір бұл күнде орнынан шықпады: Заман күн сайын жаңғырды саясат ауасы сағат сайын құбылып өзгеріп, мемлекетті қара бұлт тұман басты, жаңбыр орнына қар жауды. Мемлекет іші қырғын - қарбаласқа талау-таранға толды; қан су есебінде ақты. Жерге, суға, мал-мүлік, басқа ешкім ие бола алмайтын халге ұшырады. Бар сенгеніміз құрылтай болса, ол қуылды; Депутаттар абақтыға салынды. Мемлекет денесі ішінен арып, шіріп арса-арса болуға айналды. жүгенсіздің көбейіп, әкімшілік жоғалып бас қайғысы зорайғандай күн туды. Міне осындай хал кімді болсын ойға қалдырды. Біреу мүлде жоғалып кетуінен, біреу аяқ астында тапталып жүруінен, біреу олжа болып қанжығада кетуінен қорықты. «Пәледен машайық та қашады» дегендей, әр жұрт өз бетімен күн көруге кірісті. Финляндия, Украина, Латвия, Литва, Молдавия, Кавказ, Башқұртстан, Түркістан, Сібір тағы кімдер өз тізгініміз өзімізде деп автономиясын жариялап отыр» [136], - деп сол тұстағы кең резонанс тудырған мәселені қазақ елі аясында, тар шеңберде алып қарамай, кең панорамада ұсынып, сол кездегі іргелес елдердің бағыт-бағдармен бірлікте алып саралайды. Нағыз сарабал саясаткердің салихалы ойын қазақ құрылтайының позициясымен сабақтастырады. Сол кездегі тарих сахнасындағы саяси ойындардың астарын ашып, автономды ұлттардың бір векторлы саясатын көсемсөз күдіреті арқылы интерператциялайды. Біздің пікірімізше, бұл мақала сол кездегі әбден екшеліп, ел таразысына тартылған Алаш партиясының автономия алу туралы манифесінің публицистика үлгісінде жазылған пафосы ретінде ерекшеленеді деп білеміз.*

Шындығында, Алаш көсемі Әлиханнның бас кеңесшісі, Семей облыстық жер басқармасының төрғасы Халел Ғаббасұлы жалпақ жұртқа түсініксіз саяси құжат тілінде жазылған бағдарламаны, талдап, тарқатып, жұртшылық жүрегіне жақын көсемсөз жанрымен жеткізуді таңдауы да кездейсоқтық емес. Өйткені, көсемсөз жанры құжат тіліне қарағанда қасаңдық пен пунктуалдықтан ада. Әрі ой қуатын көркемдік кесте келбетінде әр түрлі ракурста беруде полифониялық сәулесінің молдығымен сипатталады. Осы ретте, Халел Ғаббасұлы өз мақаласында жұрт санасын сілкіндіріп, сол кездегі қоғамның тұтас болмысын ашып, әлеуметтік, экономикалық, шаруашылық жағынан кенже қалып жатқан ұлт бойындағы індеттерді әшкерелеп, кертартпа мінез-дағдысын сын тезіне алады. Ащы болса да ақиқат. *«Біздің қазақ ежелден шабан, мешеу жұрт. Қол құсырып тектен тек қарап отырсақ ана қатердің біріне ұшырауымыз ап-анық тұр. Оның бір жағында үш жүздің балалары бет-бетімен әр автономияның қолтығында бытырап кететін болды; Әнеугі өткен жалпы қырғыз-қазақ тобында, қазақ, қырғыз болып қосылып, автономияны жарияламасақ, әр облыстың қазақтары әр бір жарияланған автономияға кіріп кететіндігін ашып айтты. Ең үлкен қатер осы деседі. Алты Алаштың баласының басы енді қосылмаса, мұнан былай автономия болсын, ұлт мақсаты, өсетін өркен,*

ұрым-бұтағымыздың қамы болсын, жерге көмгенмен бір есеп. Мұнан былай біздің басымыз қосылмайды. Күш біріктіріп жұрт болатын заман нақ осы уақыт» [136], - деп қазақ елінің саяси аренада өзге жұртқа есесін жібермеуге шақырады. Елдің дамуын тежейтін регрессивті себептерді тізбелей келе, өзге жұрттар еркіндікке ұмтылып жатқан тұста Алаш туын көтеріп, Алаш ордасының саяси-құқықтық доктринасын нақтылап, саяси күрес әдісін бекемдеп, әлемдік деңгейде диалетикалық даму концепциясын ұсынады. Ұлттық территориялық тұтастығы сақталған автономия құруда сақ болып, Ресей империясының гео-саяси ойынының құрдымына жұтылып, абсорбацияға ұшырамау үшін Алаш ұранын шақырып, қос тізгінді қолға алып, автономия құрмақ ниетін жария етеді.

Мақаланың кульминациясы да, авторлық ойдың апогейі де осы бір абзацтан мейлінше еркін көрініс тапқан. Әлеуметтік теңсіздік, ұсақ рушылдық сынды қоғамдық кертартпа мінезден арылып, адамзаттық масштабта ойлануға шақырады. Риторикалық сауал, айшықты шешендік сұрау қоя отырып, оқырманын алға жетелейтін көркемдеуіш құралдар да молынан қамтылған. *«Жә, қайтсе біздің автономиямыз іске асады? Қай істің болсын ұшығы жұртта. Жұрт жұмылып, анау бай, мынау кедей дегенді қойып, сексендегі шал, сегіздегі балаға дейін тек көтеріле жұмысқа кіріссе, автономия аяғынан қаз тұрып кеткені. Жабыла жұмылғанның белгісі не? Біз бұрын біреуге қоңсы қонып отырып, қазына жинай алмаған жұртпыз; Сондықтан әзірше автономия жолындағы салықтан, үстіндегі киімін сатсада, ешкім бас тартпау керек. Түскен салықтың тездікпен жиналуына себепші болып, біреудің жоғын біреу беру керек. Ел басынан милиция қызметіне алынатын жігіттердің ат-тонын, сайманын тездікпен дайындап, айтқан жерге жеткізу керек. Қазақ қырғыздың уақытша үкімет – «Алаш орда» Алаш қаласына келіп, Алаш автономиясын жариялағаннан кейін қазақ-қырғыз балалары бағынған үкіметіміз осы деп сеніп ант беріп, басқа үкіметті танымай, өз үкіметінің өмірін екі қылмай орындау керек. Жұрт жұмылуының белгісі осы» [136].*

Орыс самодержависасынан іргесін аулақ салып, тең дәрежедегі автономия құру тетігі де, маңдай түзер темірқазығы да ұлт бірлігі екендігін түйін етеді. Халқымыздың жасампаздық, қиын қыстау аласапыран шақтарда ұлттың ары мен намысы ұлы ерліктерге әкелетіндігін тарихи фактілермен нақтылайды. *«Бұл жұрт намысына, арына тірелетін нәрсе. Жұрт намысының Алаш аруағының сыналатын жері нақ осы жер! Қазақты жұрт қатарына қосамын десе, жоқ қара қазан сары баланы біреудің босағасына апарып өбемін десе бұл жұмыс енді жұрттың өз қолында болды. Біз сенеміз. Ақ табан, шұбырынды, алқа көл сұлама неше-неше қиын қыстау жерлерден бұл күнге дейін аман өтіп, тарих жүзінде жоғалмайтын беріктігін көрсеткен, Алаш ұранды қазақ-қырғыз балалары жұртқа түскен мына өмір сынынан да аман-есен аяғын шалдырмай өтер» [136].*

*«Алаш туы астында
Күн сөнгенше сөнбейміз!
Енді ешкімнің Алашты*

*Қорлығына бермейміз!
Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз,
Жасайды, Алаш, өлмейміз.*

Жасасын, Алаш, жасасын!» [136], - деген өлең жолдарымен мақаласын аяқтайды. Соңында «*Ғаббас*» деп қолын қояды.

Осы мақаладағы күн сөнгенше сөнбейтін Алаш елін құру арман мұраты Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлының «Мәңгілік ел» идеясының саяси-тарихи тұғырнамасы бола білді десек артық айтқандық емес.

«Осылайша Халел Ғаббасұлы ел көкейінде қордаланып қалған арман-тілек, мұң-шерді тап басып танып, халық ойлаған жайттарды көсемсөз тілімен кестелеп жаза білді, ұлт үлесін ауқымды мемлекеттік деңгейдегі саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени проблемаларды жұрт санасына құйып, елді алға жетеледі» [138, 309 б.].

Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік мұрасына қазақтың ұлттық мәдениеті мен тарихи санасының бір бөлігі болып табылатын ұлттық бірегейліктің ерекшеліктері де енеді. Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы: «Рух ұлы мақсат, ұлы мұрат үстінде керек. Жұрт үшін, көп үшін құрбандыққа шалынуға даяр болған кезінде сезінесін. Рух үшін қымбат дүние – жұрт қамы, ел ісі» [54], - дегендей, рухты тұлға уақыт қысымын ұғыну, замана деңгейін таза ақылмен пайымдау арқылы Отанына адал қызмет етеді. Бұл дегеніміз рухани жетілген жанның адамдық борышын орындауы. Төле би:

*«Бірлігі мықты ел болса,
Барлығы түгел бауыр-ды.
Ұрпағыңа үлгі етіп,
Ерлеріңді жырлап өт,*

Жерлеп жеңсе жауыңды» [144, 37 б.], – деп айтқанындай, адамды тұлғалыққа тәрбиелейтін ұлттық тарихи санасы.

Осындай бір аласапыранды, тұманды заманда қалың жұртқа заманның саяси жайын талдап түсіндіріп, кімнің дос, кімнің қас екенін ұғындырған Халел Ғаббасұлының жазғандары айғақ.

Халел Ғаббасұлының публицистік қуатын көрсетіп, көсемсөз жанрындағы жаңашылдығы мен қайраткерлік болмысын биіктеткен, сол кезеңдегі тарихи мәні бар қоғамдық факторларға баға беретін аналитик ретінде қырын ашқан мақаласы – «Мемлекет күйі». Тарихи өзгерістерді тамыршыдай тап басып, әдеби-көсемсөздік шығармашылығында тарих білгірі ретінде дараланып, Еуропа мен Ресейдегі саяси жағдайларды жіліктеп, ұлттық мүдде тұрғысынан пайымдар жасай білген.

Осы орайда Халел Ғаббасұлының «Сарыарқа» газетінің 1917 жылы 25 қараша күні № 23 санында жариялаған «Мемлекет күйі» [141] атты мақаласына тоқталып өтсек:

«27-ші февральдан бері, сырттағы 4 жылға айналған сұрапыл соғыстың, іштегі саяси партиялар тартысының зардабынан, мемлекет толқындағы қайықтай қалтылдап, жан мұрынның ұшына келерлік төңкерілме неше күйге ұшырады. Бостандық туысымен саясат майданы қызылды-жасылды туын

тіккен неше түрлі ұранның шақырысқан шып шұбар ала партияларға толды. Әрине, саяси партиялар аяқ астынан тумайды, оларды өмір туғызады; саяси және мәдени жұмысына пісіп, есейген сайын, жұрт жарылып, жаңқаланып, бірінің шаруасы бірінікіне қайшы келетін тап-тапқа бөлініп – бөлшектене бермек. Тартыс осы таптар арасынан тұмақ; Бұл өмір сүрлеуі. Ондай жайдан туған партиялар, біздің ел ішіндегі партиялардан, бір кісінің басының ғана қамы үшін, көгеруі үшін құралмайды, олар адамшылық жолын қуып, қайтсем қай жолмен апарсам, жұртты тыныш қыламын деп жүрген партиялар. Бұлардың көздеген мақсаты – жалпы жұрттың ырысты болуы, бір болсада сол мақсатқа жетуге, бетіне ұстаған жолдары және сол үшін қылатын әдіс-тәсілдері айрықша, бөлек-бөлек. Бұл партияға ірге болып отырған профессорлар, адвокаттар, докторлар, байлар, жер қожалары, орыстың зиялыларының көбі» [141], - деп бірінші дүниежүзілік соғыстың салдары көп партиялы мемлекет болуына ұласып, ондағы түрлі партиялық деңгейдегі мүделер қақтығысын, саяси күрес тәсілдерін тәпсірлеп, ондағы саяси бағыттардың шығу этимологиясын да көркем де келісті тілмен саралайды. Ондағы партиялардың ішкі тартысы мен көздеген мақсат-мұраттарының қанды қырғын, қызыл қасапқа әкелер зардабын да ескертеді.

«Партиялары басқа болса да, максималист пен большевиктің әдіс-тәсілі бір; Оборонцы мен меньшевиктікі бір. Социалист партиялар соғысқа кіріскен мемлекеттер жеңсін-жеңілсін, бірінен бірі бір сүйем жер, бір тебін ет алмасын, әр жұрттың өз тізгіні өзінің қолында болсын деді. Социалистер осы ұранмен немістің социалистерін өзіне тартып, Вильгелмге Николайдың тонын кигізбекші болды; Германияның социалистері айғайға қызып, дөң басына шығуға жарамды. Аяғында жоғарыдағы әдемі сөздер сөз күйінше қалып, өмір жүзіне орын таба алмады. Максималистер әкімшілік жұмыскер мен солдат және крестьян советтеріне берілсін, соғыс дереу тоқталсын деп, ұран шақырып, орайы келгендей болса, осы ұранын мылтықтың оғымен, найзаның ұшымен, қылыштың жүзімен орындағысы келді. Большевиктер өзгелермен қосылып, жұмыскерлер мен солдаттар және крестьян советтері әкімшілікті қолына алу дәрежесіне жеткен жоқ» [141], - деп, неміс тонын теріс айналдырып киген Ресейдегі солшыл да оңшыл партиялардың түбі үлкен қасіретке әкелетіндігін көрегендікпен болжайды. Оның түп себебі ретінде білікті басшының жоқтығы мен жалпы жұртшылықтың ынтымақ-бірлігінің осалдығымен байланыстырады. Мемлекет базисі құлдырап, қайта қоғамдасып, бас қосып, күш біріктіріп, ортақ мақсұтқа жұмылудың кемшіндігінде екендігін сипаттайды.

Сол кездегі Ресей әскери доктринасының іргесі сөгіліп, көп партиялық алауыздық белең алып, тақ таластың өршіп, осының негізінде орын алған саяси-қоғамдық тұрақсыздықтарды әшкере етуді публицистика жанрындағы баяндау тәсілімен боямасыз қалыпта береді. Сараптамалық мақаладан сүбелі үзінді келтірсек: *«Бұған большевиктер көнбеді; Екі жақтың арасы күннен күнге ашылып, алыстай берді. Большевиктің ұраны соғыс майданынан жайылып, солдаттар ортасынан орын тауып, әсіресе соларды сүттей ұйытатын болды. Әскерде жүгенсіздік көбейді, офицер сөзін солдат құлаққа*

ілмейтін болды, жауға қарсы шауып, қайрат көрсетпек түгіл, бет-бетімен қаруын тастап, солдаттар үйге қашатын болды. Міне сол кезде біздің әскердің Тарнаполь майданында жаудан тым-тырақай қашып, қанша құрал, азық, саймандарды неміске басқызып масқара болатыны.

Бостандық күнінен бері саясат ауасы әртүрлі құбылып өзгеруде болды: кешегі бүгін жоқ, бүгінгі ертең болмасқа айналды. Сол өзгерістің ыңғайына қарап, мемлекет арбасы да теңселіп, өмір жүзінде неше түрлі шимай салды.

Басында большевиктер тұрлаусыз жел өкпелерден құралған бір топ адамдар болса да, бертін келе олардың әкімшілік жұмыскер, солдат және крестьян советтерінің қолына берілсін, соғыс дереу тоқталсын, надан қара-жұрттың көбін сүттей ұйытып, жоғарыда жазылған советтерді өзіне «мурит» қылған еді. Большевиктер сонымен күшейе келіп, ел басында уақытша үкіметке қара көрсетіп, Петроград көшесін бір сыпыра қанға бояған еді. Дес беріп, қазақ-орыс әскерімен жаяу әскердің көбі уақытша үкімет жазына шығып, большевиктер өз қазған көріне өзі кіріп, бірсыпырасы сотты болып түрмеге жабылып, бірсыпырасы Ленин (Ленин большевиктердің басшысы) бастатқан қашып құтылып, Россиядан жер тайып, саясат түйіні, азға болсын, тарқазандай болған еді.

Сол кезде большевиктер көсемі Ленин немістермен қатынасының барлығы білініп, большевиктер саясат майданында енді көмілер-ақ деп, көкірегінде саңлауы бардың көбі-ақ сенген еді. Бірақ бұл ой орнынан шықпады: надан жұрт надандығын көрсетіп, Ахмет айтқандай: «Еңбексіз ет жейді, бейнетсіз бит жейдінің» жолына түсіп еді. Ленин жер тайса да, «Лениншілдер» көбейіп, мемлекет арбасының дөңгелегіне кесе көлденең таяғын тығып, мемлекет ісін бір ілгері бастыртпаған еді. «Советтер» уақытша үкіметті айтқанына көндіріп, айдағанына жүргізбек болып, мемлекет тізгініне жармасып, күнде қожандағаннан бас тартпаған еді; Мұжықтар ел ішінде тыныш жатпай, байлардың мүлкін, жер-суын күшпен бөліп алуға кіріскен еді; әскер болса арасында қашқандар көбейіп өзара іріп-шіріп, тоза бастаған еді. Қысқасы Россияда ай дейтін ажа, қой дейтін қожа болмай, жүгенсіздік күннен күнге күшейіп, әуелі әкімшілік жоғалды деуге де тіл барған еді» [141]. Сондай-ақ, осы себептермен 1917 жылдың 14-ші тамызында Мәскеуде «Мемлекет кеңесі» құрылып, советтік көңіл-күйді ауыздықтап, патшалық әміршілдік-әкімшілікті күшейту, әскер арасында белең алған тәртіпсіздікті жойып, жүйеге келтіру, азық-түлік ісін реттеу, партия тартысын сап тыйып, мемлекеттің әскери қуатын сарқып алмау үшін, ұлт мүддесін қорғау, жаңа сападағы қоғам қайраткерлерінің басын құрап құрылтай құру керек деген пікірі де автордың тас түйін мемлекетшіл азамат, алысты болжайтын стратег екендігін танытады. Бұл бастаманың да алды утопия, арты революцияға әкелетіндігін де, Корнилов бүлігі большевиктерді билігіне әкеліп саятындығын салиқалы түрде сараптап береді. Сөз бен істің одағайлығын, уәдені үйіп төккен уақытша үкіметтің жадағайлығының мемлекет күйін ушықтыра түскенін ашына жазады.

Қазақ даласында отырып, орыс патшалығындағы орын алған алапаттың бүге-шүгесіне дейін талдап қана қоймай, әлемдік саяси сахнадағы ауанында

кандай өзгерістер болатындығын ашып берген мақаланы оқып отырып, автордың саяси құбылыстарды сұңғыла сараптайтындығы таң қалдырады: *«Себең сол: уақытша үкіметтің (Әсіресе Керенскийдің) жариялауы бойынша халық ұзынған еді – Корниловты атқа мінгізіп отырған кадеттер, қара жүзді чиновниктер, ақ сүйек байлар деп. Бізде сол пікірде едік (осы күні байқасақ, бөлігінің тамыры басқаша көрінеді) сол бүлік көп адамды ойға қалдырып, япырау кадеттер қайтеді, чиновник, ақ сүйек байлар қайтедімен большевик тобының көбейуіне үлкен себең болған еді. Осының буымен Россиядағы бар советтер 14-ші сентябрьде жиылып, жұрт құрылтайына дейін «Республика советі» деген совет жасаған еді; Бұған социалистермен бірге кадеттерденде, байлардан да депутаттар кірген еді.*

Республика советі уақытша үкіметтің қылған ісінің мизамға дұрыс терісін сырттан бақылаушы, заң жасайтын мекемелермен дәрежелес орындардың бірі болмақшы еді; Іргелі, келелі істер. Заңдар әуел бастап осы советтен өтпекші еді. Міне осы советте большевиктер орнының көбі көсемдері шешендер сынына түсіп, үн шығартпайтын дәлелдермен бекітілген жобалар шебіне әркез кез болып, уатылған да отырған еді. Бетіне ұстаған ұранына не өмір жүзінен, не білім қалтасынан бір таяныш таппағаныннан кейін, большевиктерге жалғыз-ақ жол, жалғыз ақ дәлел ғана қалды: Қара жүректің қаһары – шоқпар, найза, мылтық! Енді большевиктер ұранын осы «дәлелдермен» іске асырмақ!!» [141].

Сол жылдың 24-ші қазанынан бері Ресей мемлекетін торлаған қара тұман большевиктер үстемдігіне әкеліп, қара жүрек солдаттар, қара табан жұмыскерлерді ертіп алып, уақытша үкіметті орнынан тайдырып, мемлекет тізгінін қолына алу үшін Петроград, Мәскеуге қып-қызыл қанға бөктіріп, оқыған жастар, ұлтшыл көсемдерін құрбанға шалып, мемлекет мүлкі мен қазынасын талан-таражға салған большевик лаңы мен бассыздығы ертеңгі күні біздің елімізді де айналып өтпей, қазақ даласына жайыларын да ишаралайды.

«Міне осындай қара күн туды Россия мемлекетінің басына. Екі астана өртке шалықты; Екі астананың көрген шығынын есептеп болмайды: бір ғана ұлт сарайындағы (Зимний дворец) бүлінген нәрселер 5 миллионға барады, мемлекеттің кіндік банкінің бар алтын қоры большевиктердің қолына түсіп отыр. Уақытша үкіметтің басындағы министрлердің көбі түрмеге жабылды. Жалғыз Керенский ғана қашып құтылып, осы күнде Финляндияда отыр. Әкімшілік осы күні большевик қолында. Большевиктер елдің бәрін шоқпарменен жөнге сала алатын емес; Қазақ – орыстар, социалистердің большевикке қарсы табандары, қала-қалалар сені өкімет деп мойын ұсынбаймыз деп отыр. Большевиктер бұған қарап отырған жоқ, өз жұмысын іске асыруға кірісе бастады: Ең басымен соғыс тоқталсын деп әмір салып, осы күнде неміспен екі арада уақытша соғыс тоқталды. Сол кесімді күнге дейін екі жақ және Одақтас мемлекеттер бітім сөзіне кіріспекші. Біздің Одақтас мемлекеттер бітім сөзіне кісі жіберетін көрінбейді, жалғыз ақ наразылығын білдіріп отыр. 1914-ші жылғы 24-ші августегі уағданы бұзып, өз бетіңмен неміспен бітім қылсаң, мұның түбі саған ауыр тиер деп отыр олар. Бұған орыс газеттері мағына беріп: сен үйтсең, мына жағыңнан Жапон шығар деген сөз деді. Осы

күнгі мемлекеттің 20 миллиард (бір миллиардта мың миллион) борышының (соғысқа дейін тоғыз миллиард еді) көбі одақтас мемлекеттерден алынған еді және әскер жабдығы – қару жарақтың көбінде солардікі еді; Бұл осы қалай шешілер екен, соғыс төлеуіне соғыс аламыз ба? Оны алдымыздағы уақыт көрсетер. Бірақ бір күнде найзаның ұшымен бар қазынаны ортаға салдыруға баспаймыз. Біздің ойымызша ол мақсат өмірдің ағысына лайықты заңдарға тіреліп, рәсімге айналып барып, бірте-бірте жақындамақ бірақ қолмен жұлып алынып келмекші емес. Россияны былай қоялық, әуелі жұрт билігі бостандығы ерте қонған мәдениеті күшті Америка, Шведцарияларда мүліктің бәрін ортаға салу жоқ. Рас, сол хәлге олар жақындады. Россияның неше жүз жылдардан бері бар көрген бостандығы биылғы 27-ші февральдан бергі болса, ол бостандық осы күнде большевиктердің найзасының ұшында алулы болса, біз қайтіп, ол хәлге бір күнде жетпекшіміз?!»[141].

XX ғасыр басындағы халықарлық жағдайларды салмақтаған сарабдал сарапшының Ресей мемлекетінің басына нәубет төнген заман туып, қос үкімет құлап, қазақ елін қорғап, сүйеніш болар тұлға тек қана ұлт интеллигенциясы ғана болғандықтан, бір орында отырып қалмай, 5-ші желтоқсанда өтетін жалпы қазақ съезінде кеңесіп, әрекет қылу керектігін тілге тиек етеді. Міне сол замандағы саяси күштердің теке тіресін, Ресейге әкелген төңкерістің қаржылай шығынын, оның елімізге әкелер зардабын, алдағы түбегейлі бетбұрыстар мен өзгерістердің болатындығын егжейлеп түсіндіріп берген мақала Алаш арыстарының жаңаша қаулы қабылдауына түрткі болды.

«Сарыарқа» газетінің 1917 жылы № 21 санында «Алаштың балалары!» [142] деген атпен мақала жарияланған. Мақала соңында «Облостной қазақ комитеті» деп қол қойылған.

Мақаланың тақырыптық мазмұны, көтерген мәселелер ауқымы, ұлттық идеялық мақсат-мұраттары «Алаш автономиясы», «Мемлекет күйі» мақалаларымен толықтай сәйкесетіндігіне қарап, бұл мақаланың да авторы Халлел Ғаббасұлы емес пе екен деген заңды сауал туындайды. Оның үстіне сол кезеңнің тарихи жағдаяттарын тұтастырып баяндау тәсілі, асқақтық пен еспе қайталау, риторикалық сауал қою сынды көркемдеуіш әдістерді орнын тауып орайымен қоя білгеніне қарап, еріксіз Халлелдің стильдік қолтаңбасы екендігін мойындатады. Және Халел Ғаббасұлының Облостной қазақ комитетінің басшысы, әрі осы «Сарыарқа» газетінің редакторы болғандығын, «Алаш милициясын» құрудың бастамашысы да Халелдің болғанын ескерсек, бұл мақаланың авторы Халел Ғаббасұлы екендігі даусыз деп ойлаймыз.

«Алаштың балалары!» мақаласындағы тарихи төңкерістер мен қанды қақтығыстардың салқыны қазақ даласына да жеткенін былайша суреттеп бастайды: *«Мынау қиямет қайым соғыс әлегі бостандықтың бетіне күйе жағып, соғыс майданындағы қан дариясы Россия қалаларының көшесінде көрініп, Россия халқы бірін-бірі талауға айналды. Ішкі үлкен қалалардың көбінде талау, қыру болып отыр. Семей һәм маңайында сұмдықтың алды сезілейін деді: жанжал шығарып кез-келгенді сабап, оңашаланып кеткендердің қолынан нәрселерін, ақшаларын тартып алу тал түсте шыға бастады. Россия халқы азды, тозды. Біреуге біреу сену, сүйенуден қалды. Қауіп күннен – күнге*

күшейді. Тыныш жатқан момындардың жаны мұрындарының ұшына келді. Орыс халқы біріне – бірі билетпей әр тап, әр партия бет-бетімен жабылды; әрқайсысы тұтынған жолдарына күшпен айдап көндірмекке бел байлады. Жолмен жүре ұмтылып, қара күш, жұдырық, мылтық, найза қолға алды. Мемлекет күні бұлай болған соң, әр жақ күш тауып, өзін - өзі қорғау ісіне кірісе бастады» [142].

«Қиямет қайым соғыс», «соғыс майданындағы қан дариясы» сынды тіркестерді қолдана отырып келе жатқан «қамсыз, әлсіз жұрт басына» төнген нәубеттің соншалықты алапат екендігін ескертіп, елді сақтандырады. Егер де автордың мақаласына қазақ елі ден қойып, ортақ бақылаушы әскер құрғанда қызылдың қырғыны мұншалықты жойқын да алапат болмаушы еді. Аталған мақала Міржақып Дулатұлының «Оян қазақ», Ахмет Байтұрсынұлының «Қазағым, елім» сынды поэтикалық туындыларының публицистикалық үлгісі іспетті. Автордың «Елімізді, жерімізді қызыл жосыннан сақтауға, қатын, қыз, балаларымызды зорлыққа ұшыратпай қорғауға оянатын кез келді» [142], - деп дабыл қағуы, келе жатқан қауіптің көлемін болжап көре білуі Халелдің шын мағынасында Алаштың бас идеологы, салмақты саяси сарапшы екендігін көрсетеді.

«Күн жауса, тондыны ұрмақ; Екі нардың ортасында шыбын өлмек; Қазақ секілді хабарды кеш еститін қамсыз, әлсіз жұрт қосақ арасында бос, тасының үстінде күйіп, бар салмақты көтеріп алмақ. Қазақ өз бетімен ешкімге тимекші емес. Әуелден момындық, қорқақтықпен атағы шыққан қазақтың бар жазығы әлсіздігі, тіске жұмсақ, оңайлығы», - деп әлсіздігі, тіске жұмсақ қазақ басқаға жұдырық түйіп жем іздемейді; малын, басын қорғауға қам іздемей отыра алмайды» [142], - деп ұлтымызға тән осал мінезді «қазақтың бар жазығы әлсіздігі, тіске жұмсақ, оңайлығы» деген плеоназмдық тіркес арқылы шебер жеткізе білген.

Қазақты шенеп, жеріне жеткізіп қана айтып қоймай, келер қауіптің алдын алу жолын да ұсынады: «Қалайша сақтанбақ, қалайша қорғанбақ керек? Бұған жауап: қазақ болып, бақылаушы (милиция) жасау; Бұл жолға малды аямай шығынын көтеріп, қазақтағы бар жас жігіттерді қазақтың өзін қорғайтын милиция қылып шығару» [142]. Қазақ милициясын құру мәселесін Орынбор қаласында өткен 1917 жылғы 5-желтоқсандағы екінші жалпы қазақ съезінде Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Елдес Омарұлы, Сағындық Досжанов сынды Алаш арыстары ашық күн тәртібіне қойды.

«Жіберілген делегация не айтып келетінін тосып отырмай, әрбір ояз ақшасын жинап, халық милициясын жасақтай беруі керек, қазаққа жаны ашыған, қазақ талауға түспесін деген арда азаматынан бастап еңкейген ақсақалына шейін бүгіннен милиция жасау ісіне кірісу керек» [142], - деп қадап айтады. Қамсыз қалып қайғы жұтып, «Болары болып, бояуы сіңіп» қалғанда ағызған көз жастан түк те шықпайтындығын ескертеді.

Автор саяси болжамдарының шындыққа айналғандығын, бұның арты сұмдық болатындығын да болмашы бұрқасынның боранға айналарын тап басып айтады: «Семей тұрсын, Петроград, Мәскеуде де бұл сұмдық шықпай тұрып-ақ боларын біліп, біз Семейдегі областной комитет адамдары сентябрь

айында сияз жасағанбыз. Милиция керек дегенбіз. Жұрт біздің көңіліміз үшін ғана нанып, елге барғанда істемейтін қаулыларын жасаған болып кетіп еді. Оған міне екі айға толған жоқ. Сондағы болмашыдан боран болады деп біздің қорыққан сұмдығымыз болып отыр» [142].

Петроград, Мәскеу және Омбы қалаларында орын алып жатқан қанды қиямет қазақ даласына төнгелі отырғандығын ашына жазады. Қызымызды күн, ұлымызды құл қылмау үшін, атамекенімізді келімсектерге қорлатпау үшін ұлттық милициямызды жасақтап, тұрақты әскер түрінде реттеп шығарсақ, қару-жарақ та, одақтас та табылатындығын айта келе, орын алып жатқан тарихи жағдаяттың факторларына да тоқталады: *«Залым Николай тұсында басталған соғыс бостандық болғанымен тоқтамады. Нәрсеге де, тамаққа да жұт кіргізді. Халық ашықты. Ашаршылық қысып, ашынған халықты желіктіріп, әкімшілікке тартысып жүрген немісшіл большевик партиясы аздап, малды, жерді бөліп бермек болып, соғысты тоқтатамыз деп үкіметке қарсы бүлік шығарды. Бұрын халықты жиып, қолданып, үйреніп қалған әдетіне сүйенген жүзіқаралар, залымдар көрінбей қошаметші болып, большевиктерге қосыла надан жұртты құтыртты, бойын ақылына билетпей, жұдырық астында өскен, бостандық тиген соң жүгенсіз жайылып кеткен, адасқан ақымақ қара күш аздырған тілге еріп, қой дегенді білмей, тілі жоқ мылқауша, көзі жоқ соқырша, құлағы жоқ саңырауша кез-келгенді қиратып, бүлдіріп, талағаннан басқаны білмей, қайырусыз кетті» [142].*

Халел Ғаббасұлы аталған мақалаласында кеңінен тарқатып жазған қанды оқиғалардың объективті, һәм субъективті себептерін төгілген шешен тілмен саралай келіп, қызыл үкіметтің қан қақсатар сойқанын, екі жүзді арам ниетті пиғылдарын ашып, өткір тілімен өлтіре әшкерелейді. Большевиктердің санын көбейтіп, соңына еріп отырғандар келімсектердің қазақ еліне адамгершілік жолмен емес, бабасынан бойына сіңген отаршылдық пиғылмен келе жатқандығын айтып: *«адамшылық тонын бүркенген айуан мінезді сұмдар, қаражүрек надандар» [142], - деп сипаттайды.*

Мақаланың түйінді бөлігінде ХХ ғасыр басында қазақ даласын орын алғалы тұрған саяси-тарихи жағдайды асқан көрегендікпен болжап, ел боламыз десек ұлт болашағы үшін жан аямай күресуге шақырады.

«Біздің қорқып отырғанымыз – осынысы. Біздің қорқып отырғанымыз адамшылық емес, адамшылық тонын бүркенген айуан мінезді сұмдардың қаражүрек надандығы. Солдаттар майданнан қайтып жатыр. Бірсыпырасының үйі біздің қазақ ортасында және олар «малдың бәрі үлеске түссін» дегенді істеп те, көріп те келе жатыр. Олардың қанына ата – бабаларының тәрбиесі қазақты «алып жейтін азық» деп сіңірген, және «біз соғыста қанша бейнет көргенде, бұлардың елде семіз, күйлі құтыруын көрдік» деп көздеріне қан толып келеді. Келген уақытта «Сендер жоқта басынып, егін салатын көлігімді ұрлады. Қазақтың – ақ көрдік» деп, әрі аштары шулайды. Қамсыз қазақ баласы-ау! Сорың қайнағанда, арам өлмегенде қайттың?! Түсінсеңші, білсеңші!» [142], - деп елім деп еміреніп, жұртым деп тебіренген жүрегі қан жылап, қасірет жұтқан шер көңілмен тәмамдайды.

Осылайша газет бетінде Ресейде болып жатқан саяси жағдайлар үнемі

жарияланып отырды. Халел Ғаббасұлы осы мәселелерді халыққа өзінің шебер де көркем тілімен жеткізе білді. Осы жарияланған мақалалары арқылы ол өз халқына дұрыс жол көрсетіп, бағыт берді, өз заманының өзекті мәселелерін баяндап, халықты саяси хабарлармен хабардар етіп отырды. Рухани талғамды жаңартты. Жалпы «Сарыарқа» газетінде «Ішкі хабарлар», «Ел хабарлары», «Газеттен», «Сыртқы хабарлар», «Тілшілерден», «Россия хабарлары» және «Семей хабары» деген тұрақты айдарлары болған. «Көлемі төрт беттен тұратын газеттің «Тілшілерден», «Газеталардан», «Ішкі хабарлар», «Сыртқы хабарлар», «Оқшау сөз», «Басқармадан», «Өлең» сияқты айдарлары тұрақты түрде берілді. Бұл газеттің басқа басылымдардан ерекшелігі десек те болады. «Сарыарқа» газетінің бетіндегі көзге түсетін және бір ерекшелік түрлі жарнамалар беріп отыруы» [130, 62 б.].

«Әрбір жаңалықтың ескіден туатынын еске ұстасақ, «Сарыарқа» газетінде жарық көрген нұсқалардың да қазіргі әдебиетіміз бен мәдениетімізді зерттеуде құнды деректер екені даусыз» [89, 128 б.], - дегендей, «Сарыарқа» газетін толық зерттеу әлі де жалғасын табады деп есептейміз.

Халел Ғаббасұлының «Сарыарқа» газетінде жарияланған мақалалары негізінде, оның ұлт болашағы, ел қамы жайлы айтқан көсемсөздерін «Халелдің канатты сөздері» деп алып, ұсынуды жөн санадық:

«Автономия – юнан (грек) тілі. Қазақшаға аударғанда өзін-өзі билеу, өз тізгіні өзінде деген сөз. Автономиялы жұрт өз тізгінін өз қолына алып, тек шылбырының ұшын ғана кіндік үкіметке ұстатпақ» [136].

«Тәрбие, мәдениет жүзінде болған неше түрлі өзгерістер - өмірдің салған соқпағы» [136].

«Өмір – жұрт жетекшісі. Өмір құрығынан ешкім қашып құтыла алмақ емес, бірақ жұрт сол өмірдің ағысына қарай тұрмыс шартын өзгертіп, заң қалыбына түсірмек» [136].

«Заң - өмір киімі. Заман өзгерген сайын – өмір ағыны да, заң қалыбы да өзгермек сондықтан өмір тұрмысына, ғұрып-әдетіне, рәсіміне үйлесетін заңды жұрттың өзі шығаруы керек» [136].

«Күш біріктіріп жұрт болатын заман - нақ осы уақыт» [136].

«Қай істің болмасын ұшығы – жұртта. Жұрт жұмылып, анау бай, мынау кедей дегенді қойып, сексендегі шал, сегіздегі балаға дейін тік көтеріле жұмысқа кіріссе, автономия аяғынан қаз тұрып кеткені» [136].

«Жұрт жұмылуының белгісі осы. Жұрт намысының Алаш аруағының сыналатын жері нақ осы жер» [136].

«Қазақты жұрт қатарына қосамын десе, жоқ қара қазан сары баланы

біреудің босағасына апарып өбемін десе, бұл жұмыс енді жұрттың өз қолында» [136].

«Біз сенеміз. Ақ табан, шұбырынды, алқа көл сұлама неше-неше қиын қыстау жерлерден бұл күнге дейін аман өтіп, тарих жүзінде жоғалмайтын беріктігін көрсеткен, Алаш ұранды қазақ-қырғыз балалары жұртқа түскен мына өмір сынынан да аман-есен аяғын шалдырмай өтер» [136].

«Саяси партиялар аяқ астынан тумайды, оларды өмір туғызады» [141].

«Біздің қорқып отырғанымыз адамшылық емес, «адамшылық тонын» бүркенген айуан мінезді сұмдардың қаражүрек надандығы» [142].

Жоғарыда айтылғандарды жинақтай келе, мынадай қорытынды тұжырымдар жасаймыз:

Бірінші, бостандық, азаттық, тәуелсіз ел болу идеясын төл әдебиетте көсемсөз жанры арқылы көтерген Алаш көсемдерінің ісін жалғастырған – Халел Ғаббасұлы.

Екінші, Халел Ғаббасұлының саяси көсемсөздері халыққа Алашорда автономиясының мұраттарын түсіндіріп қана қоймай, өз заманы мен қазақ публицистикасының келешек дамуына да өнегелі үлгі болды.

Үшінші, Халел Ғаббасұлы – тұңғыш тәуелсіз мемлекеттің органы болған «Сарыарқа» газетінің құрылтайшысы, ұйымдастырушысы, редакторы және бас мақалаларын жазған авторларының бірі болған, ұлттық публицистиканың көкжиегін кеңейткен шығармашыл тұлға.

Төртінші, Халел Ғаббасұлының редакторлығымен шыққан «Сарыарқа» газетіндегі еңбектерде оның қолтаңбасы, пікірі, пайымы бар деп есептейміз.

Бесінші, Халел Ғаббасұлының аз ғана көсемсөздік мұрасы Алаш мүддесі тақырыбына арналады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Халқымыздың ғасырлар бойы азаттық аңсап, бостандықты арман еткен тілектері «XX ғасыр басында жүзеге асырған Алаш арыстарының айтулы тұлғасы, ұлтжанды күрескер, қоғам қайраткері, көсемсөз шебері Халел Ғаббасұлының бар ғұмыры Алаш қозғалысы аясында, онымен тығыз байланыстағы бірлікте өтті» [126, 433б.]. Ақпан төңкерісінен соң сол дәуірдегі Ресей империясының бодандығындағы жұрттарға тәуелсіздіктің тағылымды үлгісін көрсеткен қазақ халқының алғашқы азат мемлекеті Алашорда үкіметінің дүниеге келу жайы ұзақ тарихи үрдістерді бастан өткергені аян. «Бұл орайда ең алдымен XX ғасыр басындағы Семейлік ортада бостандық рухындағы азаттық идеясының тууына ғасырлар бойы жүргізілген отарлық езгі мен ұлт азаттық көтерілістерінің қанды жеңілістермен аяқталған тарихы, сол тарихты бейнелеген әдебиеттің ықпалы зор болды. Өйткені үш ғасырға созылған бодандық бұғауға түскен қазақ халқының тарихы – елдің азаттық жолындағы күресінің тарихы еді. Ал бұл тарих суреті отарлық езгі мен оған қарсы азаттық күресінің шежіресі бейнеленген сөз өнері арқылы кейінге жетті. Егер әдебиет тарихтың айнасы десек, елдің басынан өткен қилы азапты тарихы, отарлық езгінің қанды іздері XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде, сонымен бірге Семейлік әдеби ортада да азаттық идеясының туып қалыптасуының тарихи негізін қалады. Бір сөзбен айтқанда, Ресейдің жүргізген отаршылдық саясаты мен азаттық күрестерінің тарихи тәжірибелері қалыптасқан жаңа қоғамдық жағдайда тың идеялы күрескер ұлтжанды азаматтарды тарих сахнасына алып шықты» [103, 151 б.]. Сондай-ақ бұл кезеңдегі дүние жүзі мен Ресей империясында болып жатқан тарихи-саяси өзгерістер азаттық күресінің жаңа жағдайдағы тың тәсілін таңдауға себеп болды. Өйткені отарлық езгіге қарсы туған қарулы көтерілістер күткен нәтижеге жеткізе алмады. Яғни, ұлт-азаттық күрестерінің қарулы көтерілістер дәуірі аяқталды. Жаңа жағдай ұлт-азаттық күрестің саяси-идеялық жаңа түрін талап етті. Сөйтіп, азаттыққа жету жолында халық тәуелсіздігінің негізі ұлттық идеяны айқындап алу қажеттілігі туды. Міне, содан барып, XX ғасыр басындағы ұлт зиялылары тәуелсіздік идеяларын бес түрлі көкейкесті ұлттық нысанаға топтастырды.

Ұлт қайраткерлерінің бірінші көтергені – жер мәселесі болды. Ұлттың дербес өмір сүруінің басты кепілі – жер. Сондықтан да сол замандағы ұлт зиялыларының басты идеясы жер болды. Осы идеяны жүзеге асыруда Халел Ғаббасұлы сынды арыстар 1917 жылғы Орынборда өткен тұңғыш съезде қазақ жерін қазақ ұлтының меншігі деп таныған шешім шығарып, кейін ол губерниялық жер басқармасына басшылық жасады. Қазақ қайраткерлерінің екінші идеясы – қазақ жерінің асты, үсті байлығы қазақ мемлекетінің жалпыхалықтық меншігі болу керектігі болса, үшінші идея – қазақ елінің экономикалық тәуелсіздігі болды. Ал төртінші идея – қазақ елі рухани жағынан тәуелсіз болуға тиіс деген ұстанымға негізделді. Яғни мемлекеттік істер қазақ тілінде, рухани даму ұлттық нақышта, қазақ елінің салт-дәстүрі, ұлттық педагогикасы, психологиясы, негізгі діні, бір сөзбен айтқанда, ұлт рухы аясында өркендеуі қажет десе, бесінші идея – білім мен өркениетке,

демократиялық үрдістерге құрылған тәуелсіз зайырлы мемлекет орнату басты мақсат етіп қойылды.

Семейлік зиялы орта өкілдері шығармаларындағы азаттық идеяларының негізі – Абай тағылымы, төл әдебиет мұралары және әлем әдебиеті қайнарларындағы ағартушылық, бостандық, гуманистік, халықшылдық сынды ой танымдары болды. Алаш қайраткерлерінің үлгі алар тұлғасы Абай болды. «Абай идеясы – қазақтың идеясы» [31], - деп ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан ерекше атап өткен болатын. Семейлік әдеби ортаны біріктіруде отарлық езгідегі халық өмірі мен азаттық рухындағы ұлт әдебиетінің әсер-ықпалы зор болды. «Ғасыр басынан басталған отаршылдыққа қарсы, тәуелсіздікті жақтаған, елді көрсоқыр надандықтан білім-өнер жолына түсіруді аңсаған сөз өнеріндегі дана Абайдағы ағартушылық, күрескерлік идеялар тоғысы жаңа заманға сай әлеуметтік-саяси, әдеби-рухани тың үдерісті тудырды. Барша ұлтты оятқан, осы жолда азаттық идеяларын берік ұстап, халық өмірінің шындығы мен алдыңғы қатарлы идеясын жырлаған қоғамдық сананың бір түрі – қазақтың Алаш арыстары бастаған ұлтжанды әдебиеті болды. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті Абайдың ағартушылық, күрескерлік, демократтық жолын ұстана отырып, оны саяси күрес идеяларымен толықтырды, отаршылдықты, ұлттық езгіні айыптады. Халықтың қараңғылыққа қамалып отырған күйін көріп күйінді, оны өнер-білім үйренуге шақырды. Дербес тәуелсіз ел болудың жолдарын көрсетті» [103, 152 б.].

Зиялы қауымның қызметтері, әсіресе саяси қызметтері орыс революциясы мен кейінгі жылдары отаршыл билікке петиция ұйымдастырумен байланысты болды. Олар қазақ халқының негізгі қажеттіліктерін білдірді, әр түрлі революциялық оқиғаларға, саяси партиялар құруға, ұлттық басылымдар шығаруға белсенді қатысты.

Осы кезеңде Алаш қаламгерлерінің барлығы бірдей шоғырланған басылым - «Сарыарқа» газеті болды. Азаттық рухында семейлік әдеби орта шығарған «Сарыарқа» газеті Алашорда үкіметінің ресми органы болып, оның шығарылуына басшылық жасаған Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлы болды.

«Халел студент күнінде-ақ ұлтшыл, жинаған білім қазынасын халыққа таратуды өзіне борыш санаған һәм сол пікірін іспен көрсете бастаған қазақтың үмітті ұлы» [37], - деп «Сарыарқа» газеті Халелді таныстырып өткендей, ол жас та болса жұрты мен ұлт жетекшілері артқан сенімді ақтап шықты.

Алаш қайраткері, ағартушы А.Байтұрсынұлы: «Рух ұлы мақсат, ұлы мұрат үстінде керек. Жұрт үшін, көп үшін құрбандыққа шалынуға даяр болған кезінде сезінесін. Рух үшін қымбат дүние – жұрт қамы, ел ісі» [54], - деген ойларымен бөлісіп, уақыт қысымын ұғыну, замана деңгейін таза ақылмен пайымдау арқылы адал қызмет ету керектігін атап көрсеткен.

Алаш қозғалысының көшбасшылары бастаған күрес керуенін жалғастырушы Халел Ғаббасұлының публицистикалық шығармалары «Сарыарқада» жарыққа шығып тұрды. «Бұл басылым 1917 жылы Алашорда автономиясы дүниеге келіп, оның ел тарихындағы азат мемлекеттік құрылым екендігін, халықтың ұлттық тәуелсіз үкіметінің мақсат-мүддесі жұртымыздың ғасырлар бойғы арманының тарих шындығына айналған көрінісі болғанын елге

ұғындырушы басылым, бір ауыз сөзбен айтқанда, азат ел мемлекетінің үні болды» [126, 433 б.].

«Сарыарқада» терең ойлы, ағартушылық, демократтық, ұлт азаттық идеяларын ту еткен, отарлық езгіге қарсы, қазақ ұлтының экономикалық, саяси, рухани өрлеуі жалынды еңбек етіп жүрген ұлт зиялылары қызмет етті. Олар газетте халықтың тұрмыс-тіршілігін, елде болып жатқан жағдайларды кеңінен қамтыған мақалалар легін жариялап тұрды. Сондай-ақ Алашорда үкіметін құру, қазақ мемлекетінің негізін қалау секілді маңызды мәселелер қозғаған саяси мақалалар да жазды. «Газет бетінде белгілі ұлт қайраткерлері Әлихан Бөкейханның, Міржақып Дулатұлының, Әлімхан Ермековтің, Мұстақым Малдыбаевтың, Жақып Ақбаевтың, Мәннән Тұрғанбаев пен Халел Ғаббасұлының, басқа да арыстардың қоғамдық-саяси, экономикалық жағдайларды сөз еткен мақалалары жарияланып тұрды. Сондай-ақ, газетте патша үкіметінің отаршыл саясатының қазақ еліне тигізген зиянын, «Алаш» партиясының бағдарламасы, қазақ жеріне қоныс аударған орыс шаруалары мен қазақтар арасындағы қарым-қатынас, Құрылтай жиналысы туралы да мақалалар шықты» [103, 154 б.].

Осылайша, «Сарыарқа» газеті Алаш қайраткерлері мен Абай ақын шәкірттерінің халықты бостандыққа үндеген басылымы болды.

«Сарыарқа» газеті айналада болып жатқан оқиғаларға нақты көзқарасты, пікірді ашық айтқан ұлттық-демократиялық басылым болып қана қоймай, «Алашорданың» ресми тілі болды. Алаш партиясын және Алаш автономиясын құруға күш-жігерін аямаған әйгілі қайраткерлердің ықпалымен және тікелей қатысуымен басылды.

1918 жылы Семейде Кеңес өкіметі алғаш орнаған айларда большевиктік іс-әрекеттерге қарсы басылымдарды жабу жүргізілді. Арнайы шешіммен «Сарыарқа» газеті «ұлтшыл», «буржуазияшыл» басылым деп танылып, мамыр айында жабылды.

Ұлт азаттық рухтағы қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығашы «Серке» газетінен басталған ұлттық рухты «Сарыарқа» басылымы одан әрі өрістетіп, Халелдің редакторлығымен газет бетінде көптеген әдеби шығармалар да жарық көріп, өз оқырмандарын таба білді.

Сонымен қатар, Халел Ғаббасұлының редакторлығымен жарық көрген «Сарыарқа» газетіндегі көптеген әдеби шығармаларда Халелдің қолтаңбасы бар деген ойымызды білдіргіміз келеді. Яғни, Халел әдеби көсемсөздің дамуына өз үлесін қосты.

«Алаш бекзаты» атанған Халел Ғаббасұлы: «Өмір – жұрт жетекшісі. Өмір құрығынан ешкім қашып құтыла алмақ емес, бірақ жұрт сол өмірдің ағысына қарай тұрмыс шартын өзгертіп, заң қалыбына түсірмек. Заң өмір киімі. Заман өзгерген сайын - өмір ағыны да, заң қалыбы да өзгермек» [136], - деп тұжырымды ойларын айтады.

Халел Ғаббасұлы саяси көсемсөздері арқылы халыққа Алашорда автономиясының мұраттарын түсіндіріп қана қоймай, өз заманы мен қазақ көсемсөзінің келешек дамуына да өнегелі үлгі болып қалды.

Халел тұңғыш тәуелсіз мемлекеттің органы болған «Сарыарқа» газетінің

құрылтайшысы, ұйымдастырушысы, редакторы және бас мақалаларын жазған авторларының бірі болған, ұлттық публицистиканың көкжиегін кеңейткен шығармашыл тұлға ретінде дараланады.

Кеңестік заманда Алаш жанды, ыстық қанды Халел Ғаббасұлындай қаламы мен қайратын ел тәулсіздігі үшін қатар жұмсап, ғұмырын сол жолда сарп еткен қаламгерді «халық жауы» деп қараланып келген, өнегесі мен азаматтық ұстанымын мансұқ етілген Алаш қайраткерінің өмірі мен әдеби көсемсөздік мұрасы бір ізге түсіріліп, бүгінгі жаңаша пайымдаулар тұрғысынан жан-жақты зерттелді деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. Құр.: Н.Ақбаев. - Алматы: Санат, 1995. - 320 б.
- 2 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Ред.: Б.С.Қошым-Ноғай. - Алматы: Жазушы, 2004. 1-т. - 296 б.
- 3 Қазақстан тарихы. Оқу құралы. - Алматы: Білім, 1994. - 418 б.
- 4 Малов С. Сары ұйғұрлардың тілі. - Алматы: Ғылым, 1982. - 248 б.
- 5 Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. 1888. вып.: I.
- 6 Қазақстан тарихының очеркі. - Алматы: Санат, 1998. - 364 б.
- 7 Янушкевич А. Қазақ даласына сапар туралы жазбалары. Ауд.: Ғ.Зұлхаров. - Астана: Аударма, 2003. - 298 б.
- 8 Миллер Г.Ф. История Сибири. - Москва, 1941. т. 2.
- 9 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Ред.: Б.С.Қошым-Ноғай. - Алматы: Жазушы, 2004. 2-т. - 336 б.
- 10 Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. - Алматы: Санат, 1994. - 304 б.
- 11 Исин А. Әмір Темір жайлы тарихи деректер // Абай. - 2004. - № 3.
- 12Абрамов Н. Семей - облыстық қала // Санкт-Петербургские ведомости. - 1961 г. - 28 ноября.
- 13 ШҚО ҚЗТҚО 415-қор, 02-тізбе, 510-іс.
- 14 Врангель А.Е. Воспоминание. СПб, 1868. т.1.
- 15 Сыдықов Е. Алаш қаласының тарихы. Зерттеу. - Семей, 2010. - 154 б.
- 16 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Ред: Зәки Ахметов. - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 б.
- 17 Әуезов М. Абай еңбектерінің биік нысанасы. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. Құр.: Н.Ақбаев. - Алматы: Санат, 1995. - 320 б.
- 18 Қамзабекұлы Д. Әдеби-тарихи процесс: Ағымдар, концепциялар (Ағартушылық кезең). // Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. –Алматы, 2001. - 49 б.
- 19 Герасимов Б.Г. Очерк деятельности Семипалатинского Отдела госуд. Рус.Географического общества за 25 лет его существования // Записка Семипалатинского отдела Гос.Рус.Об. Вып. 16. - 1927. – 13 с.
- 20 Сәтбаев Қ. Тандамалы шығармалар. -Алматы: Ғылым, 1970. 5-т. -420 б.
- 21 История городов Казахстана. Семипалатинск. - Алматы: Краеведения, 1984. - 222 с.
- 22 Гоголь кітапханасы - Абай мектебі // Семей таңы. - 1970. - 10 шілде.
- 23 Қарасаев Ғ. Шығыс Қазақстанға саяси жер аударылғандар // Қазақстан тарихы. - 2001. - № 3.
- 24 Мұхамедханов Қ. Ұлы ақынның қайраткерлік қызметтері // Абай. - 1992. - № 1.
- 25 Бүркітбаева А. Абайдың қосқан үлесі // Қазақ әдебиеті. -2005. -19 тамыз
- 26 Абай энциклопедиясы. - Алматы: Атамұра, 1995. - 720 б.

- 27 Белгібаев М., Әділбекқызы Ж. Семей орыс географиялық бөлімінің ХХ ғасырда атқарған жұмысы // География және табиғат. - 2004. - № 4. - 3-10 бб.
- 28 Исследователь Степного края (Избранные труды Н.Я.Коншина). Факсимальное издание. Состав.: Касымова Г.Т., Полякова Н.А., Перебеева М.Н., Тусуибаев Т.У., Чайов О.И. - Семей, 2009 г.
- 29 Кәкішев Т. Алаш екіге бөлінді // Ана тілі. - 2007. - № 38.
- 30 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. - 243 б.
- 31 Бөкейханов Ә. Шығармалар. Ред.: М. Әкімжанов. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 384 б.
- 32 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Алаш, 1993. - 280 б.
- 33 Қамзабекұлы Д. ХХ ғасыр зиялылары // Жұлдыз. - 2001. - № 11.
- 34 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: Ғылым, 1998. 2-т. - 432 б.
- 35 Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. - Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. - 486 б.
- 36 Алдаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж., Оразай Ф. Қазақ журналистикасының тарихы. - Алматы: Рауан, 1996. - 168 б.
- 37 Редакторлар жайы // Сарыарқа. -1917. 19.
- 38 Қирабаев С. Алашорда және «ұлтшылдық» әдебиет//Абай. -2004. -№ 4.
- 39 Қойгелдиев М. Алаш партиясы. - Алматы: Алаш, 1996. - 288 б.
- 40 Екінші жалпықазақ съезінің қаулысы // Сарыарқа. - 1918. 25 қаңтар.
- 41 Ғалихан, Мұстафа, Мирякуб. Алаш ұлына // Қазақ. - 1917. - № 255.
- 42 Алаш-Орда: Сборник документов // Сост.: Н.Мартыненко. - Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992. - 185 с.
- 43 Торайғыров С. Әлиханнның Семейге келуі // Сарыарқа. - 1917. -№ 20
- 44 Россия и Центральная Азия. 1905-1925гг. Сборник документов. Автор-составитель Д.Аманжолова. - Караганда: «КарГУ», 2005. - 598 с.
- 45 Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. - Алматы: Ана тілі, 1989. - 238 б.
- 46 Тайшыбаев З. Қарқаралы петициясы - Алаш қозғалысының бастауы. - Қарағанды: «ҚарМУ», 2001. - 108 б.
- 47 Тайшыбай З., Дулатбеков Н. Жақып Ақбаев. - Астана: Атамұра, 2006. - 48 б.
- 48 Кеменгерұлы Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. - Астана: Фолиант, 2006. 2-т. - 348 б.
- 49 Секретный Запись К.Н.Д. от 03.07.1905г. № 375. Сборник документов Рос.им.внут.дел. 2-т. - 463 с.
- 50 Қазақстан энциклопедиясы. - Алматы: Аруана, 2001. 7-т. - 548 б.
- 51 Шонанұлы Т. Жер тағдыры-ел тағдыры. - Алматы: Санат, 1995. – 224.
- 52 Архангельский П.Г. Очерки по истории земельного строя России. - Казань, 1921. - 248 с.
- 53 Кенжебаев Б. ХХ ғасыр басындағы әдебиет. Оқу құралы. - Алматы: Білім, 1993. - 248 б.
- 54 Мұқанов С. Қазақтың ХҮІІІ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. І-бөлім. Құр.: Ә.Қайырбеков. - Алматы: Арыс, 2007. - 272 б.

- 55 Байтұрсынұлы А. Ақ жол. Құр: Рымғали Нұрғали. - Алматы: Ана тілі, 1991. - 386 б.
- 56 Торайғырұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1958. 1-т. - 274 б.
- 57 Дулатұлы М. Оян, қазақ! Құр: Жұмағали Ысмағұл. - Алматы: Рауан, 2008. - 193 б.
- 58 Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. Жауапты ред.: Тұрсын Жұртбай. - Алматы: Алаш, 2005. 1-т. - 352 б.
- 59 Ердембеков Б.А. «Абайдың әдеби ортасы және ақындық мектеп». Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. - Алматы, 2007. – 290 б.
- 60 Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. ХУІІІ том. - Петербург, 1903. - 848 с.
- 61 Дулатұлы М. Абай. // Қазақ, -1914, -23 маусым, -№67.
- 62 Дулатұлы М. Абай // Қазақ. - 1914. -№ 67.
- 63 Жұмабаев М. Шығармалар. - Алматы: Жазушы, 1989. - 448 б.
- 64 Белослюдовтың қолжазбасынан. Абайды оқы, таңырқа. Құрастырған: М. Мырзахметов. - Алматы: Ана тілі, 1993. - 158 б.
- 65 Жұбанов Қ. Абай - қазақ әдебиетінің классигі. Құр.: Н. Ғабдуллин. - Алматы: Жазушы, 1986. - 430 б.
- 66 Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. - Астана: Фолиант, 2002. - 474 б.
- 67 Әуезов М. Өліп, таусылу қаупі // Абай. - 1992. - № 2.
- 68 Тұрғанбаев М. Ұлтшылдық // Абай. - 1992. - № 2.
- 69 Шәкәрім. Шығармалары (Өлендер, дастандар, қара сөздер). Құр.: Жармұхамедов М., Дәуітов С., Құдайбердиев А. – А.: Жазушы, 1988. – 560 б.
- 70 Аймауытов Ж. Шығармалар. - Алматы: Санат, 2005. 3-т. - 448 б.
- 71 Отчет Семипалатинского уездного Земства // Дело. - 30 ноябрь, 1917 г.
- 72 Бөкейханов Ә. Земство // Қазақ. - 1917. - № 236.
- 73 ШҚО ҚЗТҚО 37-қор, 01-тізбе, 5-іс.
- 74 Әубәкір Ж. Шындықтан басқа жолға түсе алмаймын. - Алматы: Информ-Арна, 2002. - 204 б.
- 75 Әуезов М. Елу томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Атамұра, 2007. - 293 б.
- 76 Мұхамедханов Қ. Абайдың ақын шәкірттері. - Семей: Полиграф, 1995. 2-т. - 243 б.
- 77 Шағын хабар // Қазақ. - 1916. - № 21.
- 78 Бөкейханұлы Ә. Қазақ депутаттары // Қазақ. - 1917. - № 8.
- 79 Міржақыпқызы Г. Естен кетпес Ешекем // Қазақстан. - 2002. - № 6.
- 80 ШҚО ҚЗТҚО 73-қор, 01-тізбе, 479-іс, 65 бет.
- 81 ШҚО ҚЗТҚО 28-қор, 18-тізбе, 32-іс.
- 82 Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан. - А.: ҚМКӘБ, 1950. - 40 б.
- 83 https://ru.wikipedia.org/wiki/Гаспринский,_Исмаил
- 84 Алаш қозғалысы (Мақалалар жинағы). Құр.: Темірбеков О. -Алматы: Алаш, 2008. - 214 б.
- 85 Большая советская энциклопедия. - Москва, 1931. 23 том.

- 86 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. III том. - Алматы: Атамұра, 2002. - 768 б.
- 87 Дулатұлы М. Шығармалары. II том. - Алматы: Ғылым, 1997. - 344 б.
- 88 Қазақстан // - 1911. - 16 наурыз, - № 1.
- 89 Ұрпақ үнін үкілеген: Үшкөлтай Суханбердинаның өмір жолы мен қызметі / Құраст.Л.Д.Әбенова. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2007. - 295 б.
- 90 Қамзабекұлы Д. Руханият. - Алматы: Білім, 1992. - 272 б.
- 91 Нүрпейіс К. Алаштың күрескер ұлы // Қазақ тарихы. - 1998. - № 4.
- 92 Оқшау сөз // Сарыарқа. - 1917. - № 5 Оқшау сөз // Сарыарқа. - 1917. - № 5.
- 93 Жансүгіров І. Сары Арқаға // Сарыарқа. – 1917 ж. - № 10.
- 94 Сарыарқа // - 1918. - № 44.
- 95 ШҚО ҚЗТҚО 50-қор, 1-тізбе, 3-іс, 3-парақ.
- 96 Молдашева Р. Семей баспасөзі: қалыптасу және даму жолдары: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. - Алматы, 2003. - 145 б.
- 97 Садықова Р.Т., Төлебаева Қ.Т. Халел Ғаббасұлының «Сарыарқа» газетіндегі әдеби-көсемсөздік еңбектері// Қазақстанның ғылымы мен өмірі. - 2019 ж. -№12/2.
- 98 <https://kartaslov.ru/> Теория_обучения_конспект_лекций-2.
- 99 XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. - Алматы: Ғылым, 1994. - 312 б.
- 100 Saddykova, R. T., Mukhazanova, R. M., Kassymova, A. A., Kabdullina, G. M., Yelubay, A. M. Literary myth and journalistic logos: from contrast to integration // Journal of Language and Linguistic Studies. -№17(3) 2021. -1402-1410.
- 101 ҚР ОМА 5-қор, 18 тізбе, 240-д іс.
- 102 №258 есеп карточкасы. ШҚО ҚЗТҚО 415-қор, 01-тізбе, 495а-іс.
- 103 Садықова Р. Алаш бекзаты (XX ғасыр басындағы Семейлік әдеби орта және Халел Ғаббасұлының әдеби-көсемсөздік мұрасы). Монография. - Қарағанды: «Типография Арко» ЖШС баспасы. Желтоқсан, 2017 ж. -160 б.
- 104 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. Шежірелік деректерді пайымдау. - Астана, Фолиант, 2008. -728 б.
- 105 Алаш энциклопедиясы. - Астана: Фолиант, 2002. - 785 б.
- 106 ҚР ҰҚК арнаулы мемлекеттік мұрағаты. №011494 қылмыстық іс, 7-том, 365-парақ.
- 107 ҚР Президентінің Мұрағаты 718-қор, 01-тізбе, 114-іс.
- 108 ҚР ОМА. 1398-қор, 1-тізбе, 219-іс, 24-парақ.
- 109 Смағұлова С.О. Алаш деп ғұмыр кешкен // Үлкен Алтай әлемі. Халықаралық ғылыми журнал. - №3 (2). - 2017 ж.
- 110 ҚРОММ/ҚГАОР 130 қор, 2 тізбе, 66-д іс, 13-14 б.
111. ШҚО ҚЗТҚО 37-қор, 01-тізбе, 98-іс.
- 112 Дулатұлы М. Қайтсек жұрт боламыз? // Қазақ. - 1918. - № 264.
- 113 ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің мұрағаты. 1494-іс, 315-316 парақ.
- 114 ШҚО ҚЗТҚО 415-қор, 1-тізбе, 32-іс.

- 115 Жұртбай Т. Ұраным-Алаш (Түрме әфсанасы). - Алматы: Ел шежіре, 2008. - 378 б.
- 116 Әуезов М. Шығармаларының 50 томдық жинағы. XXVIII том. - Алматы: Жазушы, 2004. - 318 б.
- 117 Асқарұлы Х. Алаш зиялылары. - Алматы: Шартарап, 1998. - 168 б.
- 118 Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. - Алматы: Жалын, 2004. - 218 б.
- 119 Бөкейхан Ә. Мен кадет партиясынан неге шықтым? // Қазақ. – 1917. - 23 желтоқсан.
- 120 ШҚО ҚЗТҚО 415-қор, 02-тізбе, 643-іс.
- 121 «Қазақ» газеті. Құр: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. - Алматы: Алаш, 1998. - 483 б.
- 122 Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. - Москва, 1994. - 286с.
- 123 ҚР ОМА 1318-қор, 01-тізбе, 28-іс, 36 бет.
- 124 Азалы кітап. Құр: М.Алданиязова. - Алматы: Алаш, 1999. - 287 б.
- 125 Дулатова Г.М. Шындық шырағы: Естелік-эссе. -Алматы: Мектеп, 2013. - 408 б.
- 126 Садықова Р.Т. Алаш қайраткері Халел Ғаббасұлы және оның ұрпақтары // Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. Филология сериясы – Көкшетау, 2019. -№4 (4/4).
- 127 Халел Ғаббасов әулеті. // «Айқын» газеті. 01.04.2017 ж.
- 128 Садықова Р.Т. Алаш мұрасы (Алаш партиясының қайраткері Халел Ғаббасұлы туралы) // Мұстафа Шоқай – түркі халықтарының азаттығы мен бірлігі жолындағы қозғалыстың көшбасшысы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Қызылорда, 27.11.2020 ж. - 365 б.
- 129 ҚР ОМА 15 қор, 2-тізбе, 423-іс, 19-парақ.
- 130 Аманқос Мектеп-тегі. Алашорданың сырлы шежіресі // Алаш қозғалысының 100 жылдығы және «Сарыарқа» газетінің 100 жылдығына арналған «Алаш көсемсөзі – рухани жаңғыру парадигмасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының жинағы. -Алматы қаласы. 24 қараша, 2017 жыл. - 206 бет.
- 131 Еспенбетов А.С. Реалистік поэма бітімі. Дәуір ақыны: Ұлы ақын С.Торайғыровқа арналады / құрастырған Ф.Қ. Бектұрбекова. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2002. -255 бет.
- 132 ҚР ОМА. 15 қор, 2-тізбе, 423-іс, 19-парақ.
- 133 Сарыарқа // - 1917. - 19 маусым. - № 2.
- 134 Тәбәріков С. Қайран Мәннан. - Семей: Үш биік, 2003. - 213 б.
- 135 Алаш қозғалысы идеясының Еуразия кеңістігіндегі ықпалы: тарих және қазіргі кезең. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Семей, 2008. - 249 б.
- 136 Ғаббасұлы Х. Алаш автономиясы // Сарыарқа. - 1918. 22 қаңтар.
- 137 Хабарлар // Сарыарқа. - 1917. - №19.
- 138 Садықова Р.Т. Алаш ұранды «Сарыарқа» және Халел Ғаббасұлы // «Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы» оқушылар,

студенттер және аспиранттардың X халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Татарстан, Қазан қаласы. 20-21 ақпан, 2019 ж.

139 Алдаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Қазақ журналистикасының тарихы. - Алматы: Рауан, 1996. - 168 б.

140 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. V том. - Алматы: Ғылым, 1999. - 304 б.

141 Ғаббасұлы Х. Мемлекет күйі // Сарыарқа. – 1917, №22-23/ -25 қараша.

142 Ғаббасов Х. Алаштың балалары! // Сарыарқа. – 1917 ж. - № 21.

143 Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. –Алматы: Атамұра, 1998 ж. – 360 б.

144 Үш пайғамбар. Құр: С.Дәуітов. - Алматы: Санат, 1998. - 184 б.